УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Ю.Ю. РЯБЧЕНКО

СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Монографія

Суми ■ 2018

УДК 347.92(477)(091)
ББК 67.7(4Укр)302
Р 54

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 6 від 26 червня 2018 року).

Рецензенти:

Р. О. Стефанчук, д.ю.н., професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки, голова ГО «Ліга професорів права, докторів юридичних наук та докторів філософії у сфері права»;

М.М. Ясинок, д.ю.н., професор, академік Академії наук вищої школи України, завідувач кафедри правосуддя юридичного факультету Сумського національного аграрного університету;

О. Г. Боднарчук, д.ю.н., доцент, професор кафедри господарського права та процесу Університету ДФС України.

Рябченко Ю. Ю.

Р 54 Суб'єкти цивільного процесуального права : монографія / Ю. Ю. Рябченко. – Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2018. – 372 с.

ISBN 978-966-473-232-8

У монографії досліджено проблематику суб'єктів цивільного процесуального права у напрямках співвідношення природно-правового та позитивного підходів у правовому регулюванні статусу вказаних суб'єктів, формування доктринальних засад із урахуванням тенденцій та перспектив розвитку галузі. З'ясовано сутність та охарактеризовано зміст цих суб'єктів як багатоаспектного явища, з урахуванням його положення у сучасній правовій доктрині.

Книга адресована правникам-науковцям і практикам, студентам вищих юридичних навчальних закладів.

УДК 67.7(4Укр)302
ББК 347.92(477)

ISBN 978-966-473-282-8

© Рябченко Ю. Ю., 2018
© ВВП «Мрія», 2018

ЗМІСТ

Передмова 7
Розділ 1
ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА: ГЕНЕЗА ТА СУЧАСНІСТЬ
1.1. Генеза теоретичних засад суб'єктів цивільного процесуального права . . 17
1.1.1. Еволюція поняття суб'єктів права та його взаємозв'язку із поняттям «учасник правовідношення» 17
1.1.2. Систематизація наукових досліджень щодо суб'єктів цивільного процесуального права: історичний вимір та сучасність 24
1.3. Співвідношення принципів верховенства права та законності як основа визначення суб'єктів цивільного процесуального права у сучасній доктрині цивільного процесуального права . . . 31
1.2. Суб'єкт цивільного процесуального права як багатоаспектне явище 39
1.2.1. Категорія «суб'єкт права» у сучасній правовій доктрині 39
1.2.2. Багатоаспектність поняття суб'єкта права як основи формування категорії «суб'єкт цивільного процесуального права» 46
1.2.3. Правосуб'єктність як ключова категорія у визначенні суб'єкта цивільного процесуального права 51
1.2.4. Природно-правові підходи та практика ЄСПЛ у формуванні категорії «суб'єкт цивільного процесуального права». Суб'єкт цивільного процесуального права як процесуальний інститут . 60
1.3. Загальна характеристика цивільного процесуального статусу суб'єктів цивільного процесуального права . 64
1.3.1. Поняття правового статусу суб'єктів цивільного процесуального права та його структура . . 64
1.3.2. Юридична відповідальність та процесуальний статус суб'єктів цивільного процесуального права: проблеми співвідношення 77

1.3.3. Роль законного інтересу у визначенні процесуального статусу суб'єктів цивільного процесуального права 83
1.3.4. Об'єкт цивільного процесуального правовідношення як напрямок реалізації цивільного процесуального статусу суб'єкта . . 88
Розділ 2
СУД ЯК СУБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА
2.1. Зміст правового статусу судді 99
2.1.1. Правовий статус судді як висхідна категорія цивільного процесуального права 99
2.1.2. Проявлення принципу верховенства права у характеристиці суду як суб'єкта цивільного процесуального права 109
2.1.3. Юридичні гарантії як елемент характеристики суду як суб'єкта цивільного процесуального права . 112
2.1.4. Суд як суб'єкт цивільного процесуального права у справах за позовами про захист прав невизначеного кола осіб 116
2.2. Взаємозв'язок цивільного процесуального статусу суду у провадженнях щодо перегляду судових рішень: загальна характеристика 129
2.2.1. Особливості визначення суду як суб'єкта цивільного процесуального права при перегляді судових рішень 129
2.2.2. Повноваження суду як елемент його характеристики як суб'єкта цивільного процесуального права 140
2.3. Суд як суб'єкт цивільного процесуального права у інших непозовних провадженнях та процедурах у цивільному судочинстві 147
2.3.1. Особливі функції суду у непозовних провадженнях та процедурах як засадничий чинник визначення його сутності як суб'єкта цивільного процесуального права 147
2.3.2. Функції суду у наказному провадженні . . 157
2.3.3. Проблемні питання визначення сутності суду як суб'єкта цивільного процесуального права у непозовних провадженнях та процедурах . . 159

Розділ 3
УЧАСНИК СПРАВИ ТА ПРЕДСТАВНИК ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

3.1. Учасник справи у суді першої інстанції як суб'єкт цивільного процесуального права . . 171
3.1.1. Учасник справи – висхідний суб'єкт цивільного процесуального права 171
3.1.2. Юридична особа як учасник справи . . 181
3.1.3. Держава як учасник справи . . . 186
3.2. Участь представника у суді першої інстанції . . 194
3.2.1. Загальна характеристика представника як суб'єкта цивільного процесуального права у суді першої інстанції . 194
3.2.2. Представник у системі суб'єктів цивільного процесуального права . . . 202
3.2.3. Сучасна проблематика правового регулювання участі представника у цивільному судочинстві 213
3.2.4. Розвиток процесуальних гарантій участі судового представника у цивільному судочинстві в умовах розвитку електронних засобів здійснення судочинства 218
3.2.5. Особливості сутності законного представника як суб'єкта цивільного процесуального права . 226
3.3. Представник як суб'єкт цивільного процесуального права у провадженнях щодо перегляду судових рішень 229
3.3.1. Загальна характеристика представника у провадженнях щодо перегляду судових рішень . 229
3.3.2. Правосуб'єктність процесуального представника у провадженнях щодо перегляду судових рішень . 235
3.3.3. Правові гарантії діяльності процесуального представника у провадженнях щодо перегляду судових рішень . 239
3.3.4. Окремі напрямки вдосконалення альтернативних способів вирішення спорів у цивільному судочинстві 253
3.4. Заінтересована особа у непозовних провадженнях та процедурах як суб'єкт цивільного процесуального права 260

3.4.1. Юридична заінтересованість як основа процесуальної правосуб'єктності заінтересованої особи у непозовних провадженнях та процедурах . 260
3.4.2. Правовідносини, що виникають у непозовних провадженнях та процедурах як цивільні процесуальні правовідносини . . 267
3.4.3. Цивільний процесуальний статус заінтересованої особи у непозовних провадженнях та процедурах як суб'єкта цивільного процесуального права . 269
Розділ 4
ІНШІ УЧАСНИКИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА
4.1. Інші учасники судового процесу у позовному провадженні 277
4.1.1. Секретар судового засідання, судовий розпорядник, помічник суду як суб'єкти цивільного процесуального права 277
4.1.2. Багатоаспектність осіб, які сприяють здійсненню правосуддя у позовному провадженні як суб'єктів цивільного процесуального права . 284
4.1.3. Структура осіб, які сприяють здійсненню правосуддя як суб'єктів цивільного процесуального права 290
4.1.4. Експерт з питань права як суб'єкт цивільного процесуального права . . 297
4.2. Інші учасники судового процесу у провадженнях щодо перегляду судових рішень та в інших провадженнях та процедурах у цивільному процесі як суб'єктів цивільного процесуального права . 303
4.2.1. Юридична конструкція інших учасників судового процесу у провадженнях щодо перегляду судових рішень та в інших провадженнях у цивільному процесі як суб'єктів цивільного процесуального права . 303
4.2.2. Суб'єкти консультаційної допомоги суду при розгляді справи: окремі проблеми законодавчого закріплення 312
Висновки 319
Список використаних джерел 325

Передмова

Конституцією України визначається соціальний характер держави Україна, що обумовлює визнання людини найвищою соціальною цінністю. У межах виконання судом функції щодо вирішення справ на першому місці постає такий вид судової діяльності, як розгляд і вирішення правових конфліктів, що здійснюється з метою захисту суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів.

За сучасних умов розвитку суспільства змагальні засади процесу дозволяють найбільш ефективно здійснювати захист суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів та відображають керівне значення приватного інтересу у виникненні, розвитку та припиненні конкретного судового процесу. Як випливає з Посібника ЄСПЛ щодо застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд, цивільна частина), право на змагальні провадження розглядається ЄСПЛ як одне з основоположних прав учасника процесу та складову ідеї справедливого судового розгляду [210].

Призначенням процесуальної форми розгляду цивільних справ традиційно визначається закріплення гарантій судового захисту. Вказане зумовлює значення належного формування засад учасника судового процесу для побудови належної процесуальної форми. З іншого боку, суд повинен мати достатньо засобів для забезпечення умов для належного здійснення правосуддя. Проблема співвідношення змагальних та слідчих засад судового процесу відноситься до постійно існуючих, оскільки таке співвідношення залежить від конкретного етапу розвитку суспільства, його цінностей, державного ладу тощо. На сьогодні такі пріоритети, як верховенство права, верховенство прав людини, соціальна спрямованість держави характеризують значення людини як джерела напрямів вдосконалення чинної правової системи загалом та порядку відправлення правосуддя, зокрема.

Поняття суб'єктів цивільного процесу було одним з центральних понять в доктрині цивільного процесуального права в усі часи. Зміст цього поняття змінювався, залежно від соціальних та культурних умов конкретного історичного періоду розвитку суспільства.

Сьогодні спостерігається загальний відхід від превалювання позитивістського підходу у правовому регулюванні суспільних відносин та посилення природно-правових начал. Наведені вище положення свідчать про актуальність такого підходу також щодо врегулювання цивільних процесуальних правовідносин. Зайвий формалізм з боку законодавця, надмірне захоплення імперативними засадами врегулювання процесуальної форми перешкоджає здійсненню ефективного захисту суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів.

Усталеним підходом у доктрині цивільного процесуального права є сприйняття системи учасників судового процесу у межах цивільних процесуальних правовідносин — як їх учасників. Такий підхід пояснюється процедурним характером процесуальних правовідносин, і як наслідок — підвищеною роллю позитивістських наукових підходів у виробленні теоретичного підґрунтя визначення вказаних відносин. Істотною причиною можна вважати також історичний фактор: збереження деяких елементів радянського сприйняття окремих підходів та методів врегулювання вказаних правовідносин. Разом із тим, таке бачення недостатньою мірою враховує пануючу у сучасній юридичній науці ідею стосовно верховенства права, верховенства прав людини, зокрема і як учасника цивільного процесу; не може повною мірою пояснити значної кількості законодавчих новел та інститутів цивільного процесуального права, що з'явились останнім часом; не дає можливості виробити належне теоретичне підґрунтя для забезпечення вдосконалення цивільного процесуального законодавства, відповідно до вимог сьогодення.

Проблематиці учасників цивільних процесуальних правовідносин вченими приділялась значна увага на усіх етапах історичного розвитку цивільного процесуального права. У цьому зв'язку слід вказати на здобутки науковців: часів Російської Імперії, радянської доби, сучасної держави України.

Так, серед перших слід вказати таких дослідників, як: Є.В. Васьковський, А.Г. Гойхбарт, А.Х. Гольмстен, Є.О. Нефедьєв, Т.М. Яблоч-

ков та інші. Значний внесок у сприйняття категорій «цивільне процесуальне правовідношення» взагалі та «учасник цивільного процесуального правовідношення», зокрема, а також суміжних із ними категорій мають дослідження радянської доби, зокрема таких вчених, як: С.Н. Абрамов, Т.Є. Абова, В.М. Аргунов, О.Т. Боннер, М.М. Васильченко, Д.П. Ватман, О.П. Вершинін, М.А. Вікут, Р.Е. Гукасян, М.А. Гурвіч, А.О. Добровольський, В.О. Єлізаров, П.Ф. Єлісейкін, І.М. Зайцев, А.Ф. Клейнман, О.Ф. Козлов Л.Ф. Лісницька, В.К. Пучинський, М.К. Треушніков, Д.М. Чечот, К.С. Юдельсон. Серед сучасних наукових напрацювань з тематики учасників цивільного процесу слід вказати на роботи таких вчених, як: С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, О.В. Бобровник, О.В. Гетманцев, Д.Г. Глушкова, К.В. Гусаров, І.О. Журба, В.В. Заборовський, Д.В. Іванчулинець, Т.О. Дунас, О.В. Колісник, В.В. Комаров, Г.З. Лазько, Я.Я. Мельник, І.М. Лукіна, І.А. Павлуник, Г.О. Світлична, Д.М. Сібільов, І.Ю. Татулич, О.А. Тимошенко, О.І. Угриновська, С.А. Чванкін, Н.О. Чучкова, М.М. Ясинок, Н.Г. Яценко, М.Й. Штефан та інших.

Теоретичною основою цієї роботи стали дослідження, присвячені також іншим інститутам цивільного процесуального права. У цьому аспекті слід вказати на роботи таких вчених як: А.В. Андрушко, Н.Л. Бондаренко-Зелінська, О.В. Гетманцев, Д.Д. Луспеник, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, П.І. Радченко, Я.М. Романюк, Н.Ю. Сакара, В.І. Тертишніков, Г.П. Тимченко, О.С. Ткачук, І.В. Удальцова, С.Я. Фурса, Т.А. Цувіна, М.Й. Штефан, М.М. Ясинок. Багатоаспектність предмету наукового аналізу обумовила звернення до напрацювань вчених у царині цивільного права — С.М. Бервено, І.В. Венедиктова, Ж.В. Завальна, О.О. Кот, Є.О. Мічурін, З.В. Ромовська, С.О. Сліпченко, І.В. Спасибо-Фатеєва, М.О. Стефанчук, Р.О. Стефанчук, Є.О. Харитонов, В.Л. Яроцький, а також галузевих наукових досліджень проблем судової адміністративної юрисдикції — О.В. Бачун, категоріального апарату адміністративного права — Т.О. Мацелик.

Підґрунтям дослідження стали роботи вчених ближнього зарубіжжя, (Т.Е. Абова, Г.О. Аболонін, О.Б. Абросімова, Д.Х. Валеєв, Г.Т. Єрмошин, Г.Л. Осокіна, І.Л. Петрухін, Н.О. Чечіна, Д.М. Чечот, Т.В. Сахнова, М.С. Шакарян, В.В. Ярков), а також провідних європейських теоретиків цивільного процесу: Дж. А. Джолович, М. Каппелетті, М. Сторм, М. Таруффо, А.А. Цукерман, Дж. Хазард.

Крім того, опрацьовано роботи відомих вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі теорії права та філософії права: С.С. Алексєєв, С.І. Архіпов, М.В. Вітрук, С.П. Головатий, В.Ю. Мамницький, М.М. Марченко, П.М. Рабінович, С.О. Комаров, О.В. Петришин, М.В. Цвік та інших.

Попри наведену увагу науковців, наявні недоліки превалювання позитивістських підходів у врегулюванні процесуальних правовідносин зумовлюють низку комплексних проблем правового регулювання процесуальної форми. Однією з таких проблем є відсутність єдиного сприйняття засад учасників процесуальних правовідносин. Наслідками цього є: наявність прогалин у визначенні процесуального статусу учасників окремих проваджень і процедур; відсутність усталеної позиції щодо сприйняття представника як самостійної процесуальної фігури та рівня його самостійності, що призводить до різних позицій щодо окремих важливих питань його правового статусу; нестабільності складу інших учасників судового процесу в ході реформування цивільного процесуального законодавства (поява у ЦПК України в редакції до 14.11.2017 р. такого учасника, як особа, яка надає правову допомогу; а в редакції згідно із Законом України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII — також помічника судді, експерта з питань права), інших проблемних питань.

Акцент на суб'єктивні права, свободи, законні інтереси, як предмет судової діяльності дозволяє ставити питання щодо визначення теоретичної основи процесуальної форми деяких проваджень та процедур, не пов'язаних із вирішенням спору про право, з урахуванням завдань, що виконуються судом у них.

Тісно пов'язаною із проблематикою суб'єктів цивільного процесуального права є також проблематика цивільного процесуального правовідношення і, зокрема, визначення його об'єкта, щодо розуміння якого у національній доктрині відсутній усталений науковий підхід.

Вказані та інші проблемні питання зумовлюють актуальність проблематики суб'єктів цивільного процесуального права, зокрема у напрямках: переосмислення співвідношення природно-правового та позитивного підходів у правовому регулюванні правового статусу вказаного суб'єкта; формування доктринальних засад щодо суб'єктів цивільного процесуального права з урахуванням сучас-

них тенденцій розвитку цієї галузі; визначення перспектив розвитку інституту суб'єктів цивільного процесуального права з метою підвищення ефективності його правового регулювання, правозастосовної діяльності. Вказане є метою цієї роботи.

Окреслена мета зумовила постановку таких завдань:

- опрацювати підхід щодо дослідження генези теоретичних засад суб'єкта цивільного процесуального права;

- охарактеризувати роль природно-правових підходів у юридичних наукових дослідженнях у формуванні цієї категорії;

- визначити взаємний зв'язок формування доктрини цивільного процесуального права та теоретичних положень щодо суб'єкта цивільного процесуального права;

- з'ясувати сутність і охарактеризувати зміст суб'єкта цивільного процесуального права як багатоаспектного явища з урахуванням положень щодо суб'єкта права у сучасній правовій доктрині;

- здійснити загальну характеристику цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, визначити його структуру;

- розкрити особливості процесуального статусу окремих категорій суб'єктів цивільного процесуального права;

- визначити спільні риси та ключові відмінності національної доктрини суб'єкта права та основними положеннями доктрини окремих зарубіжних держав з цього питання;

- визначити спільні риси та ключові відмінності між положеннями національного законодавства та конституціями окремих зарубіжних держав, відповідними положеннями міжнародних стандартів, практики Європейського суду з прав людини щодо досліджуваного питання;

- узагальнити судову практику стосовно реалізації принципів верховенства права, верховенства прав людини, визначити особливості сприйняття досліджуваної категорії суддями при розгляді цивільних справ;

- визначити пріоритетні напрямки та проблеми подальшого розвитку галузі цивільного процесуального права.

Визначені мета та завдання обумовили необхідність застосування системно-функціонального підходу до дослідження категорії «суб'єкт цивільного процесуального права», а також використання

відповідних методів дослідження. Основними використано методи: діалектичний у поєднанні із системно-структурним та формально-юридичним — при дослідженні взаємозв'язку сутності суб'єкта цивільного процесуального права та цивільної процесуальної форми. Використовувались також методи: порівняльно-правовий, історичний, статистичний, а також метод класифікації та групування.

Нормативну базу дослідження становлять норми Конституції України, інших актів законодавства України, а також — конституцій та законодавства зарубіжних держав щодо суб'єкта цивільного процесуального права. Увагу приділено також дослідженню норм актів міжнародного законодавства: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (1966 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Основні принципи незалежності судових органів (1985 р.), рекомендації та резолюції Комітету міністрів Ради Європи, рекомендації (Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (ЄКЕП-СЕРЕЈ), директиви Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу, висновки Консультативної Ради європейських суддів.

Емпіричною основою роботи є: а) акти Конституційного Суду України, органів конституційної юрисдикції окремих держав ближнього зарубіжжя; б) опубліковані судами вищих інстанцій, апеляційними судами матеріали узагальнень судової практики стосовно допуску до участі у справі учасників судового процесу, порушень їх процесуальних прав (з березня 2004 р. по травень 2018 р.); в) матеріали практики Європейського суду з прав людини щодо застосування принципів верховенства права, верховенства прав людини у зв'язку із реалізацією процесуальних прав учасників судового процесу (з початку 1999 р. по травень 2018 р.); г) аналіз періодичних видань з питань допуску, залучення, участі осіб у провадженні у справі.

Уперше у національній доктрині цивільного процесуального права здійснюється монографічне комплексне дослідження інституту суб'єкта цивільного процесуального права. За наслідками його здійснення: визначено єдину юридичну конструкцію суб'єкта цивільного процесуального права, встановлено її елементи; розкрито сутність суб'єкта цивільного процесуального права, в тому числі —

як суб'єкта розвитку цієї галузі права; розкрито роль природно-правового підходу у регулюванні як цього інституту, так і галузі цивільного процесуального права загалом; охарактеризовано взаємний вплив розвитку доктрини цивільного процесуального права та розвитку положень щодо суб'єктів цієї галузі права; сформульовано засади вдосконалення положень щодо визначення суб'єктів цивільного процесуального права; сформульовано засади подальшого вдосконалення процесуальної форми окремих проваджень та процедур, що не пов'язані із вирішенням спору про право; визначено основні проблемні сфери у зв'язку із необхідністю встановлення напрямків вдосконалення.

Розділ 1

ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА: ГЕНЕЗА ТА СУЧАСНІСТЬ

1.1. Генеза теоретичних засад суб'єкта цивільного процесуального права

1.1.1. Еволюція поняття суб'єктів права та його взаємозв'язку із поняттям «учасник правовідношення»

Аналіз чинного цивільного процесуального законодавства, практики його застосування свідчить про існування значної кількості прогалин та колізій у нормативному регламентуванні питань учасників цивільного процесу.

Огляд літератури щодо проблемних питань учасників цивільного процесу дає підстави стверджувати, що наприклад стосовно представника мають місце прогалини правового регулювання щодо: участі у справі кількох представників, закріплення власне визначення представництва в чинному Цивільному процесуальному кодексі України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (далі — ЦПК України) [411], суб'єктів права на участь у справі через представника, участі представника в окремих видах проваджень в суді першої інстанції тощо [150, с. 348; 361; 371].

Разом із тим, безпосередній аналіз цивільного процесуального законодавства, з урахуванням матеріалів судової практики, а також відповідних наукових напрацювань дає підстави казати про існування більш системних проблем у правовому регулюванні питань учасників цивільного процесу. Зокрема, зазначається про існування проблем щодо: адекватності найменувань певних груп учасників їх правовій природі (§§ 1, 2 гл. 4 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV у редакції від 14.11.2017 р. (далі — ЦПК України у редакції від 14.11.2017 р.) [410]); відповідності нормативно закріпленого обсягу поняття «особи, які беруть участь у справі» (ст. 26 ЦПК України у редакції від 14.11.2017 р.) реальному обсягу такого поняття; введення до цивільного процесу

принципово нових його суб'єктів, що пов'язано із закріпленням у законодавстві принципово нової для цивільного процесу категорії — групові позови [284, с. 304] тощо.

Вказані та інші проблемні питання, що виникають під час застосування норм цивільного процесуального права свідчать про необхідність оновлення наукових поглядів щодо визначення учасників цивільного процесу, вдосконалення загальних положень щодо них. Разом із тим, це завдання неможливо виконати без огляду вже існуючих наукових досліджень на цю тематику.

Останнім часом дослідження загальних положень щодо учасників цивільного процесу майже не зустрічаються. Основна частина наукових досліджень розглядає вказані питання лише в рамках конкретної проблематики (М.М. Ясинок, О.Б. Єрошенко, О.А. Тимошенко, Н.О. Чучкова та ін.) [87; 208; 269; 368; 391; 431; 445]. Винятком з вказаного можна вважати лише окремі дослідження, наприклад щодо обов'язків учасників цивільного процесу, цивільної процесуальної відповідальності [158; 159; 166]. Окремо слід відмітити монографію С.С. Бичкової «Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження» (2011 р.) [21]. Втім, предмет цього дослідження стосується одного з видів проваджень у цивільному процесі.

Загальний огляд та систематизація існуючих наукових напрацювань щодо проблематики учасників цивільного процесу виступає підґрунтям вдосконалення загальних відповідних теоретичних положень, а також обґрунтування відповідних змін до чинного цивільного процесуального законодавства.

У цьому контексті доцільно зазначити про доцільність звернення до наукових робіт, виконаних у формі дисертаційних досліджень. Так, наприклад, логічною уявляється ситуація, за якої основний їх обсяг припадає на період після 2010 р. і стосується загальних положень цивільного процесуального статусу учасників цивільного процесу (обов'язків та відповідальності). До цього моменту більшість робіт була присвячена проблемам участі в цивільному процесі окремих його учасників: суду (О.В. Колісник [119], Н.Г. Яценко [447]), сторін (І.О. Журба [90]), третіх осіб (Д.М. Сібільов [324], О.В. Бобровник [23]), представника (С.А. Чванкін [419], Г.З. Лазько [153], І.А. Павлуник [198], Д. В. Іванчулинець [108]), спеціаліста (Д.Г. Глушкова [61]).

Належне дослідження сутності суб'єктів цивільного процесуального права, визначення елементів його процесуального статусу не є можливим без узагальнення вже існуючих наукових здобутків щодо конкретних учасників цивільного процесу, що визначає необхідність звернення до генезису відповідних доктринальних положень.

Проблематика співвідношення понять «суб'єкт права» не є новою. Зокрема, О.В. Бачун виділяє позицію таких дослідників, як М.Л. Дювернуа, П. Лабанд, Г. Рюмелін, які відстоювали позицію щодо примату поняття суб'єкта права над суб'єктом правовідношення. Подібна позиція висвітлювалась також у російськими дореволюційними вченими, зокрема — І.А. Покровським. О.В. Бачун вказує на наявність у російській правовій думці дореволюційного та радянського періодів також іншої позиції — щодо необхідності ототожнення вказаних понять [15, с. 15].

Цікавий екскурс до теоретичних напрацювань у напрямку становлення наукової думки про сутність категорії «суб'єкт права» здійснює Т.О. Мацелик, аналізуючи проблему визначення поняття та системи суб'єктів адміністративного права. Дослідниця звертається до загальнотеоретичних наукових напрацювань, які є джерелом і підґрунтям побудови галузевих теоретичних юридичних конструкцій.

Так, слід повністю підтримати позицію В.С. Нерсесянц, що цитується Т.О. Мацелик, щодо нерозривного зв'язку між діалектикою права та діалектикою поняття «суб'єкт права» [164, с. 18; 187, с. 302]. У зв'язку із цим наводяться наступні періоди розвитку права, у взаємозв'язку із розвитком уявлень про суб'єкта права: 1) період держави та права давнього світу; 2) середніх віків; 3) нового та найновішого часу [164, с. 19; 401, с. 405-413].

З аналізу, проведеного Т.О. Мацелик, можливо зробити висновок щодо наступних особливостей сприйняття категорії «суб'єкт права» у різні історичні періоди. Так, у римському праві центральною категорією виступала правоздатність — і тільки стосовно фізичної особи. Положення щодо колективних суб'єктів права не були розвинені, хоча практиці були відомі приклади зокрема власності, що належала колегіям жреців, державі та її підрозділам, об'єднанням осіб.

Правова доктрина країн романо-германської правової системи часів середньовіччя сформувалась під впливом, в першу чергу, політичних умов того часу. «Маркою» того часу стале таке суспільне явище, як феодальна роздрібненість, що унеможливило вироблення єдиних положень щодо поняття «суб'єкт права». З іншого боку, новим у цьому періоді явищем став розвиток прав дворянства та духівництва. Подібна ситуація спостерігалась також на території Київської Русі. Так, Т.О. Мацелик наводить позицію М.Ф. Владимирського-Буданова щодо сприйняття фізичної особи як суб'єкта права як похідної категорії від колективних суб'єктів права, зокрема певних соціальних союзів: сімейного, родового, общинного, державного. Загалом вказується на нівелювання прав фізичної особи правами суспільних союзів. Починаючи з XVII ст. у Російській імперії правове положення фізичної особи визначалось її станом та професійним положенням [53, с. 384-385; 164, с. 19-23].

Т.О. Мацелик наводить позицію В.Ф. Чигир щодо зв'язку виникнення юридичної особи як суб'єкта права із розвитком капіталістичного способу виробництва, виникненням торгових товариств. Перебіг цих процесів у Західній Європі можна віднести на період XVI–XVII ст.ст. У Російській імперії поняття юридичної особи до XIX ст. пов'язувалось виключно із *universitates personarum* (корпорації) [426, с. 405-413; 164, с. 20].

З аналізу, що проведено Т.О. Мацелик, можливо стверджувати про визначення російськими вченими XIX століття різних варіантів щодо виділення основи сприйняття суб'єкта права. Так, практично усіма дослідниками не заперечується, що суб'єкт права повинен мати певну індивідуальність, стосовно прав, обов'язків тощо повинен існувати їх носій, якого у конкретному випадку можливо буде відрізнити від інших носіїв прав та обов'язків. Щодо ж інших ключових аспектів погляди розділились. Зокрема, окрім індивідуальності висловлювались також погляди щодо необхідності наявності у такого носія: а) розумної волі; б) інтересу; в) визнання його як суб'єкта права об'єктивними нормами. Мали місце також окремі позиції щодо недоцільності виділення окремого поняття суб'єкта права.

Виділення волі як єдиного реального змісту суб'єктивного права є найбільш давньою науковою позицією щодо формування поняття суб'єкта права. Т.О. Мацелик наводить наукову позицію

В.М. Хвостова, який доповнював цю класичну теорію, звертаючи увагу на випадки дій однієї особи в інтересах іншої на підставі: волевиявлення безпосереднього носія суб'єктивного права, вказівки закону, іншого акту публічної влади. Прикладом наводяться дії в інтересах недієздатних осіб [164, с. 24; 400, с. 874].

Вольова теорія піддавалась критиці на підставі взаємної суперечливості її окремих положень. Так, з одного боку, недієздатна особа визнається суб'єктом права, а з іншого — в неї відсутня воля. На противагу вольовій теорії висувалась теорія інтересу, за якою для визнання особи суб'єктом права достатньо наявності в неї законного інтересу. За цією теорією недієздатна особа має певний інтерес, що охороняється законом, а отже — вона є суб'єктом права [164, с. 25]

Є. Трубецький, критикує теорію інтересу, вказуючи що вона не пояснює випадки наділення правами осіб, які зачаті але ще не народились, а також юридичних осіб, яких в дійсності не існує. Натомість пропонується розуміти суб'єктом права того, хто визнається таким нормами об'єктивного права. З цієї позиції припускається розгляд як суб'єктів права не тільки індивідуальних, конкретизованих осіб, але й певні прошарки, класи (батьки, діти). Як приклад правовідносин, у яких беруть участь такі суб'єкти, наводяться абсолютні правовідносини [164, с. 24-27; 383, с. 166-174; 402, с. 699; 435, с. 568-628].

Окремі дослідники пропонували використовувати замість терміна «суб'єкт права» терміни «користувач», «уповноважений», яким може бути не тільки людина, але й річ або тварина, але за наявності уповноваженої особи [164, с. 27-28; 383, с. 166-174; 402, с. 699; 435, с. 568-628].

Така зміна у поглядах науковців пояснюється, на думку Т.О. Мацелик, впливом правових систем інших держав, зокрема західних. До цього видається необхідним додати також про наявність факторів, які виходять за межі права: політичні, економічні, соціальні тощо, які змінювались із розвитком суспільства та держави в різні історичні періоди.

Наведені вище наукові позиції стосуються, в першу чергу, періоду існування Російської імперії. Зміна суспільного ладу, що сталась у 1917 році зумовила кардинальну зміну наукових підходів також у теорії права.

Значне звуження приватних засад існування суспільства, превалювання суспільних інтересів над приватними зумовили відповідні зміни і у сприйнятті категорії «суб'єкт права» вченими-правниками. Так, до 1950-х років поширеною була позиція щодо визнання правоздатності людини як суб'єкта права — не як певної якості або здатності людини, а як наслідку вказівки про це у законі. Окремі вчені взагалі заперечували можливість належності особі певних прав [163, с. 49; 164, с. 29]. Хоча слід визнати, що загалом персоналізація як основна характеристика суб'єкта права не заперечується і в цей період.

Після 1950-х років розвиток поняття «суб'єкта права» відбувався, переважно, у напрямку визначення його співвідношення із поняттям «суб'єкт правовідношення». У цей час наукова думка пройшла шлях від відсутності єдиної позиції щодо розділення цих понять (С.Ф. Кечекьян, А.А. Піонтковський, А.К. Стальгевич, Я.Ф. Миколенко та інші) до чіткого їх розмежування (Ц.А. Ямпольська, В.Д. Сорокін, Р.О. Халфіна та інші). В основу подальших наукових досліджень, що провадились після 1990-х років було покладено співвідношення, відповідно до якого поняття «суб'єкт правовідношення» відбиває лише одну сторону поняття «суб'єкт права» — його реальне буття [164, с. 30-31; 399, с. 116].

Після 1990-х років у вітчизняних дослідженнях однією з центральних тем стає співвідношення права і закону, ідея правової свободи, правове регулювання набуває людиноцентристської спрямованості. Це закладає основи для сприйняття також категорії «суб'єкт права». Втім, слід погодитись із Т.О. Мацелик щодо недостатньої уваги вітчизняних науковців до дослідження цієї категорії загалом, а приділення основної уваги дослідженням суб'єктів права окремих галузей — адміністративного, цивільного, фінансового, трудового тощо [164, с. 31-32].

Не вдаючись до критичного аналізу зазначених наукових положень, слід виділити з них головне — те, що категорія «суб'єкт права» може вивчатись лише у контексті правовідносин, які ним породжені і в межах яких він існує. Слід вказати про необхідність врахування взаємозв'язку між соціальним змістом і юридичною формою морфологічної побудови юридичної конструкції категорії «суб'єкт права», що проявляється через її гуманістично-орієнтовані

елементи, що беруть витоки з концепції людино центризму і проявляють свою дію у характерних особливостях динаміки процесуальних явищ.

Наведені вище наукові підходи щодо формування загального визначення суб'єкта права мали базове значення також для визначення суб'єктів судового процесу. Так, І.П. Тимошевська, досліджуючи еволюцію участі у цивільному процесі органів та осіб, які захищають права, свободи та інтереси інших осіб, вказує на створення 7 листопада 1775 р. при губернських прокурорах такої посади, як казенні стряпчі. Визначались мета діяльності та функції щодо цієї посади. Казенні стряпчі виконували функцію позивача у справах, що не стосувались приватних інтересів, і предметом спору у яких виступало загальне державне майно [328, с. 389-390; 366, с. 12]. В даному випадку мова йде про: а) безпосередній зв'язок правового статусу казенного стряпчого і конкретної особи; б) визначення вказаного правового статусу шляхом закріплення мети та функцій його діяльності. Наведений підхід, за яким функціональне призначення певного суб'єкта судового процесу визначало його процесуальний статус, не втрачає актуальності.

Зі зміною суспільного ладу у 1917 році актуалізувались зміни також у сприйнятті самого суб'єкта права, про що йшлось вище. Вказане не могло не вплинути також на сприйняття та визначення суб'єктів цивільного процесуального права.

Зокрема, як вказує І.П. Тимошевська, у перші роки існування радянської влади спеціальної уваги щодо регулювання порядку розгляду і вирішення цивільних справ законодавцем приділено не було. Крім того, мала місце пряма вказівка у Інструкції НКЮ УРСР «Про основні норми цивільного процесу» від 1923 року щодо можливості ініціювання та розгляду цивільної справи без відповідної ініціативи особи, права якої порушено, а тільки на підстави передання до суду відповідної справи іншою урядовою установою [366, с. 19].

Отже, можна зазначити про взаємозалежність, взаємозв'язок і взаємовплив між категоріями «суб'єкт права» та «суб'єкт цивільного процесуального права», які у широкому смислі співвідносяться як «загальне і особливе».

1.1.2. Систематизація наукових досліджень щодо суб'єктів цивільного процесуального права: історичний вимір та сучасність

Беззаперечним є тісний зв'язок інституту суб'єктів цивільного процесуального права із практично всіма іншими основоположними інститутами цивільного процесу: цивільна юрисдикція, докази, процесуальні строки, відповідні види проваджень тощо. Тому систематизація досліджень щодо цієї категорії передбачає врахування наукових напрацювань в контексті розвитку цивільного процесуального законодавства в цілому, його визначних засад та принципів, оскільки вказане безпосередньо впливає також і на процесуальний статус учасників цивільного процесу.

О.В. Гетманцев виділяє наступні етапи формування й розвитку цивільного процесуального законодавства в Україні: 1) зародження процесуальних норм за часів Київської Русі (кінець IX — початок XIV ст.); 2) цивільні процесуальні норми, які діяли на території України у кінці XIV — першій половині XVII ст.; 3) цивільне процесуальне законодавство на території України в період другої половини XVII ст. — першій половині XX ст.; 4) цивільне процесуальне законодавст-во України після 1917 року до 1991 року; 5) цивільне процесуальне законодавство України з часу проголошення незалежності (1991 р.) — по теперішній час [59, с. 86].

Одним з прикладів впливу політичних факторів на формування цивільного процесуального законодавства, що діяло на території нашої держави, можливо вважати випадки, що наводить О.С. Ткачук. Так, він вказує на таємне рішення, ухвалене за наслідками засідання Сенату 22 жовтня 1722 р., відповідно до якого президенту Малоросійської колегії бригадиру Степану Вельямінову пропонувалось спонукати українське населення до подання клопотань з приводу переміни в них судоустрою — щоб надалі їх судили не за нормами традиційного українського права, а «по правам и уложениям» Російської держави [372, с. 13].

Вказане вище положення щодо істотного впливу європейської правової доктрини на формування вітчизняного поняття суб'єкта права справедливо і стосовно галузі цивільного судочинства. Так,

І.П. Тимошевська вказує про сприйняття Статутом цивільного судочинства 1864 року принципів кодифікації цивільного процесу у Франції, а також що цивільний процесуальний кодекс Французької республіки 1806 року став фактично основою для нього. Також вказується про чинність на території Західної України Австрійського статуту цивільного судочинства 1895 року — аж до другої половини 40-х років XX століття (приєднання Західної України до УРСР. Відправні засади формування поняття «суб'єкт цивільного процесуального права» наприкінці XIX ст. характеризує позиція М.І. Малініна, що наводиться І.П. Тимошевською, стосовно визнання природи людини із її фізичними та моральними потребами, визнання її недоторканності, свободи індивідуальної сфери першоджерелом цивільного процесу [366, с. 13; 122, с. 74-75]. У зв'язку із наведеним історично природними постають наявні сьогодні диспозитивні засади процесу, про які зазначає Є.В. Васьковський: хто хоче захистити своє право — має сам про це потурбуватись, і тільки він повинен вирішувати питання щодо звернення до суду або терпіння порушення свого права [41, с. 47]

Оцінюючи стан сприйняття категорії «суб'єкт цивільного процесуального права» за часів незалежності України, в юридичній літературі вказується про кардинальний характер змін, що відбулись з часів незалежності України, що безпосередньо стосуються також і учасників цивільного процесу: виключення функції захисту правопорядку, запровадження одноособового розгляду справ, введення додаткових підстав перегляду судових рішень, перехід від слідчих до змагальних засад процесу, вдосконалення порядку повідомлення учасників процесу тощо [135, с. 152].

Вказані зміни дійсно носять принциповий характер, а тому логічною є підготовка і презентація значної кількості дисертаційних досліджень, присвячених цивільному процесуальному статусу окремих учасників цивільного процесу, попри значний ступінь розробленості цієї теми в дослідженнях процесуальних проблем, виконаних за інших, порівняно із сучасними, соціально-правових умов. Про якісне оновлення теоретичних основ цивільного процесу свідчить і постійне перевидання значної кількості підручників, які враховують відповідні законодавчі зміни. Слід виділити значну кількість монографічних досліджень, в яких аналізуються зміни, що

відбулись в цивільному процесі: «Проблемы науки гражданского процессуального права» (2002) [272], «Проблеми теорії та практики цивільного судочинства» (2008) [270], «Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні» (2011) [269] тощо. Тому попри принципове значення робіт радянських науковців, зокрема таких, як С.Н. Абрамов [2], А.О. Добровольський [81], , І.М. Зайцев [100], А. Ф. Клейнман [115], В. К. Пучинський [277], М.К. Треушніков [382] та інші, слід констатувати, що з моменту проголошення незалежності України відбувається формування якісно нового цивільного судочинства.

Таким чином, при подальших дослідженнях проблем учасників цивільного процесу слід виходити, в першу чергу, з робіт, які були видані після набуття Україною незалежності. До таких робіт слід віднести, передусім, наведені вище та інші дисертаційні та монографічні дослідження, а також публікації у періодичних виданнях, присвячені питанням участі в цивільному процесі фізичних та юридичних осіб, в яких проводиться загальна оцінка стану розвитку чинного законодавства, опрацьовуються як загальні теоретичні положення щодо процесуального статусу учасників цивільного судочинства, так і положення щодо статусу окремих учасників.

Причини вказаних глобальних змін у характері цивільного процесу традиційно пов'язуються із суспільними змінами: переводом економіки на ринкові засади, політичними, культурними та іншими змінами в суспільстві. Серед наслідків вказаних змін слід окремо виділити взятий Урядом України курс на гармонізацію законодавства України із законодавством Європейського Союзу (далі — ЄС).

У цьому зв'язку привертає до себе увагу дослідження, проведене В.В. Бонтлаб. Вчений пов'язує становлення сучасної моделі цивільного судочинства із правом на судовий захист як одним з визначальних конституційних прав людини. У зв'язку із цим він підкреслює, що відповідні норми не тільки Конституції України, але й міжнародних договорів України, становлять правовий базис побудови вказаної моделі. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (далі — ЄКПЛ) [128; 260] визначається вченим як джерело закріплення якісних міжнародних стандартів цивільного судочинства [25, с. 72]. За таких умов імплементація досвіду правового регулювання цивільного судочинства країн ЄС логічно розглядається як один з важливих напрямків вдоскона-

лення цивільного процесуального законодавства [25, с. 73]. Вчений наводить також позицію В.В. Комарова щодо створення Судом ЄС концепції, відповідно до якої норми національного процесуального права не можуть ускладнювати застосування загального (інтеграційного) права [25, с. 75]. З вказаного випливає висновок, що попри базове значення доктрини радянського цивільного процесу, на формування якісно нової національної доктрини впливають не тільки чинники, пов'язані із внутрішньодержавними суспільними змінами, але й усталені міжнародні стандарти здійснення правосуддя.

Наведене дає підстави провести поділ існуючих наукових досліджень, залежно від історичного періоду їх проведення:

1) дослідження радянського періоду (зокрема, серед радянських вчених, напрацювання яких мали значний вплив на формування сучасної доктрини цивільного процесуального права і, зокрема, інституту його суб'єкта, можна окрім наведених вище, додатково вказати таких, як: Д.П. Ватман, М.А. Вікут, В.О. Єлізаров, Л.Ф. Лісницька, К.С. Юдельсон);

2) дослідження періоду існування незалежної України.

Разом із тим, наведена систематизація розглядуваних наукових досліджень не є вичерпною.

Наступним критерієм систематизації виступає предмет наукових досліджень. З цієї позиції як у радянській, так і у сучасній доктрині можна визначити роботи, присвячені:

1) загальним питанням процесуального статусу учасників цивільного процесу, наприклад правосуб'єктності, законним інтересам. Так, серед радянських вчених слід відмітити роботи Р.Е. Гукасян, М.А. Гурвіча, Д.М. Чечота, О.Ф. Козлова. Водночас, слід зауважити, що роботи, безпосередньо присвячені вказаним питанням зустрічаються нечасто. В основному вони розглядаються в рамках досліджень інших напрямків [91]. Серед досліджень, виконаних за часів незалежної України, окрім зазначених в огляді останніх досліджень, слід відмітити також дослідження К.В. Гусарова, присвячене питанням цивільної процесуальної правосуб'єктності [74];

2) питанням окремих учасників цивільного процесу (серед радянських досліджень слід відмітити роботи Д.П. Ватмана та В.О. Єлізарова «Адвокат в гражданском процессе» (1969) [42], М.А. Вікут «Стороны — основные лица искового производства» (1968) [195] тощо);

3) іншим інститутам цивільного процесу, але розгляд яких безпосереднім чином зачіпає також питання його учасників. Так, наприклад, широку увагу в радянській літературі отримав інститут доказування (М.А. Гурвіч, О.С. Козлов, Т.О. Лілуашвілі, М.К. Треушніков, М.Й. Штефан, О.Т. Боннер та інші). Серед сучасних робіт як приклади можна навести дослідження щодо таких інститутів, як: окреме провадження [125], наказне провадження [87], підготовка цивільних справ до судового розгляду як стадії цивільного процесу [24] тощо.

Третім критерієм, який найбільш повним чином визначав би специфіку наукової розвідки щодо учасників цивільного процесу слід назвати значення відповідних досліджень для спрямування подальших робіт. З позиції цього критерію слід визначити:

1) базові дослідження;

2) прикладні дослідження.

Базовими слід вважати дослідження, які безпосередньо присвячені питанням учасників цивільного судочинства, безвідносно до специфіки їх процесуального статусу щодо конкретних інститутів цивільного процесу (процесуальні дії, стадії, провадження тощо), а також розгляду окремих категорій справ. Такі дослідження присвячені або загальним положенням щодо учасників цивільного процесу, або проблемам участі в цивільному процесі окремих його учасників (К.В. Гусаров [74], І.М. Лукіна [158], Я.Я. Мельник [166], О.В. Колісник [119], О.В. Бобровник [23], Г.З. Лазько [153], Д.Г. Глушкова [61] та ін).

Прикладними можна вважати дослідження, які хоча й присвячені питанням учасників цивільного процесу, але в межах певних його інститутів.

Як свідчить проведений аналіз, ці види можна виокремити як у доктрині радянського цивільного процесу, так і у сучасній доктрині. Загалом можна стверджувати, що прикладних досліджень щодо учасників цивільного процесу як за радянських часів, так і за часів незалежної України відносно небагато.

В основному специфіка відповідних осіб в окремих інститутах цивільного процесу розглядається в рамках досліджень, що присвячені безпосередньо цим інститутам, і предметом таких досліджень визначені, в першу чергу, саме питання відповідних інститутів ци-

вільного процесу, а не учасників. Окремим випадком прикладних досліджень можна вважати також розгляд питань учасників цивільного процесу в аспекті дослідження загальних питань цивільного судочинства.

Прикладами таких робіт можна навести монографію «Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні», видану у 2011 р. Науково-дослідним інститутом приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України [269], спільну монографію О.М. Моїсєєва та Ф.А. Моїсєєвої «Взаємодія учасників судового провадження» (2013 р.) [173], дисертаційне дослідження М.П. Курило «Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики» (2014 р.) [149].

Аналіз вказаних груп досліджень за кількісними показниками дозволяє стверджувати, що серед базових досліджень основну частину складають ті, що присвячені питанням участі в цивільному судочинстві окремих учасників.

Окремо слід відмітити, що останніми роками (2012–2017 рр.) захищено дисертаційні дослідження, присвячені окремим учасникам цивільного процесу: суд, сторони, законний представник, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи інтереси інших осіб (І.П. Тимошевська [367], Д.В. Іванчулинець [108], Н.Г. Яценко [447], Ю.С. Дацко [77], О.Р. Севрук [322], І.О. Журба [90], Ю.А. Прут [274], М. Б. Гарієвська [57], О.Ю. Русин [288]). Серед прикладних досліджень найбільш численною слід визначити групу робіт, присвячених питанням окремих інститутів цивільного процесу, а також особливостям розгляду окремих категорій цивільних справ.

С.С. Бичкова слушно зазначає про існування, окрім власне структурних елементів цивільного процесуального правого статусу осіб, які беруть участь у справах позовного провадження (права, обов'язки, законні інтереси), також інших категорій, безпосередньо пов'язаних із вказаним статусом. Такими категоріями вчена називає правосуб'єктність, громадянство, принципи права, юридичні гарантії, відповідальність, свободи [21, с. 40]. І хоча позиція щодо законного інтересу як елементу вказаного статусу поки що не знайшла широкої підтримки в наукових роботах, але слід погодитись із позицією дослідниці, що законні інтереси, фактично, визначають

напрям реалізації прав та виконання обов'язків [21, с. 36]. Тому, залишаючи вирішення питання про визнання законного інтересу елементом вказаного статусу на окреме дослідження, слід вказати, що характеристика цивільного процесуального статусу будь-якого учасника цивільного процесу не може бути повною без врахування його законного інтересу. Водночас, слід констатувати, що питання законних інтересів учасників цивільного процесу, так само як їх права, свободи, юридичні гарантії ще не були самостійним предметом дисертаційних або монографічних досліджень.

Питання цивільної процесуальної відповідальності безпосередньо пов'язане із підставами такої відповідальності, що актуалізує таку особливу категорію, як зловживання процесуальними правами. Попри значний інтерес до цієї категорії у юридичних публікаціях, а також в рамках тематики окремих дисертаційних досліджень, слід констатувати відсутність на сьогоднішній день комплексних досліджень в рамках спеціальності 12.00.03, які були б безпосередньо присвячені цьому правовому явищу.

У цьому аспекті слід відмітити дисертаційне дослідження О.О. Перекрестной «Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві» (2014 р.) [201].

Отже, попри, в цілому, значну увагу в юридичній літературі до питань учасників цивільного процесу слід констатувати, що окремі правові категорії, пов'язані з їх процесуальним статусом, зберігають свою актуальність для наукових досліджень.

Аналізуючи дані щодо затверджених тем дисертаційних досліджень у 2012-2017 рр., відповідно до Переліків тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права за відповідні роки, що видаються Національною академією правових наук України можна зробити висновок, що подібна тенденція зберігається і на майбутнє.

1.1.3. Співвідношення принципів верховенства права та законності як основа визначення сутності суб'єктів цивільного процесуального права у сучасній доктрині цивільного процесуального права

Головною тенденцією сучасного розвитку правової системи України взагалі та галузі цивільного процесуального права, зокрема, можливо вважати розвиток гарантій прав людини у цивільному судочинстві загалом та посилення впливу засад принципу верховенства права у цій сфері, його співвідношення із принципом законності. Тому дослідження сучасних положень вказаного принципу у цивільному судочинстві не тільки відображає сучасний стан цієї основи здійснення правосуддя, але й створює підґрунтя для подальшого аналізу проблеми суб'єкта цивільного процесуального права.

Відповідно до абз. 1 п. 2 Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 (далі — Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів) [262], вимоги та зміст принципу верховенства права визнано спрямовуючим чинником щодо реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів.

Слід зазначити, що принцип верховенства права був закріплений у ЦПК України, подібно до того, як це здійснено у Кодексі адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (далі — КАС України) [116].

В юридичній літературі вже є усталеною наукова позиція щодо основоположного характеру цього принципу як щодо безпосередньо застосування цивільного процесуального законодавства, так і щодо формування відповідних інститутів цивільного судочинства. Водночас, основні доктринальні положення щодо значення та реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві деякою мірою знаходяться у стані формування. Можна казати про відсутність єдиної позиції щодо: застосування конкретних наукових концепцій верховенства права у цивільному судочинстві; визначення елементів (вимог) принципу верховенства права у цій

сфері, хоча формування єдиного підходу з цих питань на сьогодні поступово завершується. Ще менш дослідженими є питання співвідношення принципу верховенства права із іншими принципами цивільного судочинства, зокрема принципом законності.

Слід вказати, в першу чергу, на монографічні дослідження, присвячені визначенню вимог та елементів принципу верховенства права у цивільному судочинстві [78; 372]. Перспективним для врахування у наукових роботах слід визнати також узагальнення практики Європейського Суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), здійснене Т.І. Фулей [397]. Окремі засади та елементи принципу верховенства права були проаналізовані в рамках дослідження інших суміжних категорій цивільного судочинства: права людини, міжнародні стандарти цивільного судочинства [406].

Враховуючи наведене, актуальним є визначення відправної наукової концепції розуміння верховенства права у цивільному судочинстві для подальшого розкриття співвідношення вказаного принципу із принципом законності при здійсненні правосуддя, а також врахування його положень при формуванні концепції суб'єкта цивільного процесуального права.

Ґрунтовний аналіз існуючих наукових позицій стосовно сутності та елементів принципу верховенства права, в тому числі і у сфері цивільного судочинства здійснений О.С. Ткачуком в контексті дослідження реалізації судової влади в цивільному судочинстві (2016 р.) [372, с. 290-328]. Вчений визначає наступні підходи до розуміння принципу верховенства права: формальний, субстантивний (матеріальний), інтегрований [372, с. 293]. Визначаються наступні групи наукових підходів щодо верховенства права як принципу цивільного судочинства: вибірковий (О.В. Колісник, С.О. Якимчук, Г.П. Тимченко); суцільний (Т.А. Цувіна). Окремо аналізується науковий підхід, що презентується О.В. Демяновою [372, с. 325-328].

О.С. Ткачук, визначаючи принцип верховенства права як стандарт судового правозастосування та як чинник ефективності цивільного судочинства, ґрунтується на підході Т.А. Цувіної, що розглядає право на справедливий суд у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. № ETS № 005 (далі — ЄКПЛ) як транспозицію принципу верховенства права у вітчизняне судочинство [372, с. 325-326; 413, с. 279].

Т.А. Цувіна визначає статичні та динамічні елементи права на справедливий суд. Статичними (відображають специфіку суду та судової влади) визначаються: доступ до суду, незалежний та неупереджений суд, встановлений законом. Динамічними (вимоги до процедури розгляду справ у порядку цивільного судочинства) визначаються: змагальність, рівноправність сторін, публічність (гласність), розумний строк судового розгляду, вмотивованість і здійсненність рішень суду. Дослідниця висловлює позицію щодо доцільності поширення сфери застосування права на справедливий суд також на інші види проваджень у суді першої інстанції: наказне та окреме, а також на такі процедури, як добровільний арбітраж, третейський розгляд [413, с. 279-280].

Характеризуючи принцип верховенства права як стандарт судового правозастосування, О.С. Ткачук ґрунтується на субстантивному підході щодо розуміння принципу верховенства права. Відповідно до цього підходу визначаються формальна та матеріальна (органічна) сторони принципу верховенства права. Формальна сторона відображає зовнішньо виражені вимоги принципу верховенства права: існування системи права у конкретному суспільстві; чіткість, ясність, несуперечливість норм права тощо. Матеріальна сторона пов'язується із такими вимогами, як: відповідність стандартам основоположних прав і свобод людини і громадянина, основним положенням та стандартам природного права [207, с. 163-177; 372, с. 299, 329].

Вказані наукові підходи не завжди сприймаються однозначно. До позитивних рис слід віднести, передусім, ґрунтовний аналіз попередніх наукових здобутків і, зокрема, практики застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ Європейським судом з прав людини (далі — ЄСПЛ). Водночас, спірним вбачається визначення Т.А. Цувіною права на суд еквівалентом або транспозицією принципу верховенства права у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах [413, с. 279], адже визначені вченою елементи права на суд відображають лише формальний аспект принципу верховенства права. Крім того, вказана позиція теж в значній мірі нагадує визначений вище О.С. Ткачуком вибірковий підхід, проявом якого є співпадіння переважної більшості визначених елементів із усталеними в юридичній літературі принципами цивільного процесу (змагальність, рівно-

правність, публічність (гласність) тощо. Окремі ж вимоги до процесуальної форми судочинства, а також судового правозастосування, що визначаються за наслідками аналізу практики ЄСПЛ, не знайшли відображення у вказаних елементах (наприклад, принципи рівності, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень, обов'язковість судових рішень тощо) [397, с. 24, 37-40, 42].

Певною вадою позиції О.С. Ткачука можливо визначити сприйняття позиції Т.А. Цувіної попри вказані недоліки. Так, вчений визначає субстантивним елементом принципу верховенства права у цивільному судочинстві визнання пріоритетності прав людини, а формальними — законність (правовість законів), правова визначеність, пропорційність, право на справедливий судовий розгляд [372, с. 329]. З іншого боку, позитивними сторонами обох вказаних підходів є: демонстрування спільного підходу до проблематики верховенства права як принципу цивільного судочинства, визначення наукового підходу щодо з'ясування його сутності та елементів.

Не викликає сумнівів необхідність взяття за основу для визначення сутності, змісту, елементів принципу верховенства права у цивільному судочинстві саме субстантивного підходу до розуміння принципу верховенства права, із визначенням пріоритетності прав людини субстантивним елементом принципу верховенства права [372, с. 329]. Щодо ж остаточного визначення елементів, що становлять формальну сторону принципу верховенства права, а також їх співвідношення, то вказане слід визнати перспективним предметом подальших наукових досліджень.

Положення загальноправового принципу верховенства права мають методологічне значення для подальшого дослідження суб'єкта цивільного процесуального права оскільки зумовлюють неодмінність врахування прав людини як відправної позиції щодо його визначення. Крім того, врахування статичних положень щодо права на справедливий суд (доступ до суду, незалежний та неупереджений суд, встановлений законом) актуалізує питання розвитку гарантій участі особи у розгляді її справи, а також — гарантій судової діяльності. Це вказує на можливість сприйняття особи не тільки як учасника процесуального правовідношення, але в більш широкому аспекті — як джерела (суб'єкта) вдосконалення галузі цивільного процесуального права.

Наведений вище науковий підхід щодо визначення формальної та сутнісної сторін принципу верховенства права, зокрема і у цивільному судочинстві, дозволяє вирішити питання щодо співвідношення вказаного принципу із принципом законності у правозастосовній діяльності суду.

У вітчизняній доктрині теорії права принцип законності пов'язується, передусім, із вимогою щодо належної реалізації норм закону усіма суб'єктами права, в тому числі неприпустимості протиставлення законності і доцільності. Крім того, принцип законності передбачає вимоги, що стосуються якості законодавства: вища юридична сила закону, обов'язковість його виконання, однаковість вимог закону до всіх суб'єктів права, невідворотність покарання за порушення закону [365, с. 337].

У доктрині цивільного судочинства усталеною є позиція щодо визнання принципу законності через вимогу належної реалізації норм права судом та іншими учасниками процесу. Специфічними рисами принципу законності в цивільному судочинстві можна вважати: різні засади належної реалізації норм права залежно від статусу учасника процесу: суд, особа, яка бере участь у справі, інші учасники цивільного процесу; добросовісність як визначальна вимога здійснення своїх процесуальних прав особами, які беруть участь у справі; застосування заходів процесуального примусу у зв'язку із невиконанням учасниками цивільного процесу своїх процесуальних обов'язків [150, с. 181].

Отже, можна зазначити про загальнотеоретичні витоки доктрини цивільного процесу щодо розуміння принципу законності, із окремими особливостями, зумовленими специфічним призначенням процесуальних інститутів.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [224], суди застосовують при розгляді справ ЄКПЛ та практику ЄСПЛ як джерело права. У абз. 1 п. 2 Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів визначено необхідність впровадження до вітчизняного судочинства європейських цінностей та стандартів захисту прав людини. У зв'язку із наведеним актуальним постає врахування практики ЄСПЛ у розумінні принципу законності при визначенні наукового

підходу щодо співвідношення його із принципом верховенства права у вітчизняному цивільному судочинстві.

Результати аналізу практики ЄСПЛ, що проведено О.С. Ткачуком, показують, що ЄСПЛ пов'язує принцип законності не тільки із відповідністю рішень, дій (бездіяльності) нормам права, що є основою для вітчизняної правової доктрини (формальний аспект). Встановлюються вимоги до самого законодавства певної країни, зокрема такі, як: універсальність, визначеність [372, с. 312]. О.С. Ткачук посилається також на доповідь Венеціанської комісії, схваленої 25-26 березня 2011 року, відповідно до якої можливо визначити наступні риси законності: універсальність (вимоги законності поширюються на всіх суб'єктів права); відсутність відповідальності без відповідних правових приписів, водночас за порушення закону має наставати відповідальність; забезпеченість практикою здійснення приписів законів [50; 372, с. 312]. Вказані вимоги визначаються О.С. Ткачуком як змістовний аспект законності [372, с. 313, 315, 317]. Дослідник відзначає також рішення ЕСПЛ від 24.04.1990 р. № 11801/85 у справі «Крюслен против Франции» [146], відповідно до якого закон має не суперечити принципу верховенства права [372, с. 315].

Подібні положення, хоча й стосовно адміністративного судочинства, можливо визначити за результатами аналізу практики ЄСПЛ, що здійснений Т.І. Фулей [397, с. 14-24].

О.С. Ткачук вказує на істотні відмінності у розумінні принципу законності у вітчизняній доктрині та у практиці ЄСПЛ, а також зарубіжній доктрині [372, с. 313]. Хоча вчений не уточнює безпосередньо, в чому саме полягають ці відмінності, але можливо виділити наступні додаткові вимоги щодо якості законів, порівняно із тим, що визначаються вітчизняною правовою доктриною: визначеність, забезпеченість практикою здійснення приписів законів [372, с. 312-313].

Відповідно до п.п. 44, 46-51 наведеної вище доповіді Венеціанської комісії, юридична визначеність пов'язується із такими вимогами, як: доступність тексту закону; логічна послідовність та передбачуваність його застосування; чіткість та точність норм закону, спрямованість їх на забезпечення передбачуваності ситуації, що є об'єктом регулювання; дотримання принципу остаточності судово-

го рішення *(res judicata)*; дотримання державою взятих на себе зобов'язань (поняття «законних очікувань»); небажаність існування суперечливих судових рішень; забезпечення застосованості закону на практиці [50].

Дійсно, у вітчизняній правовій доктрині відсутня усталена позиція щодо виділення зазначених вимог як змісту принципу законності. Водночас, не викликає сумнівів їх реальне застосування у вітчизняному правотворенні та правореалізації, а також актуальність їх з позиції принципу верховенства права.

Визначені положення принципу законності мають методологічне значення щодо подальшого дослідження, оскільки актуалізують питання напрямів вдосконалення гарантій участі у цивільному судочинстві особи: чіткість їх визначення у законодавстві, передбачуваність їх застосування, взаємна не суперечність.

Отже, можна вказати про те, що врахування практики ЄСПЛ поглиблює розуміння вимог законності, а також дозволяє звернути увагу на ключові проблеми в його реалізації. Стосовно цивільного судочинства, принцип законності за своїм змістом охоплюється принципом верховенства права та має розглядатись як його елемент. Втім, наведене має сприйматись з огляду на відмінність цінностей, що втілюються у змісті принципів верховенства права та законності.

Слід приєднатись до позиції О.С. Ткачука щодо сприйняття принципу верховенства права у цивільному судочинстві з позиції субстанціонального підходу, що передбачає визначення його сутнісної та формальної сторін. Співвідношення принципів верховенства права та законності характеризується поєднанням: а) сприйняття принципу законності як складової принципу верховенства права у частині вимоги щодо правового змісту законів; б) наявності самостійного об'єкту вимог принципу законності порівняно із принципом верховенства права, що зумовлено різним змістом цих принципів. Вимоги, що виділяються відповідно до практики ЄСПЛ у складі принципу законності, в судовому правозастосуванні мають доповнювати відповідні вимоги, що виділяються стосовно цього принципу у вітчизняній доктрині цивільного процесу, на розвиток якої впливають глобальні внутрішньодержавні суспільні перетворення, тенденції гармонізації законодавства України із законодавством ЄС.

За останні роки загальні питання процесуального статусу учасників цивільного процесу були проаналізовані у окремих наукових роботах, що стосуються правосуб'єктності, обов'язків учасників цивільного процесу та їх цивільної процесуальної відповідальності. Переважна частина досліджень щодо учасників цивільного процесу присвячена процесуальному статусу окремих категорій учасників: суду, сторін, третіх осіб тощо. Перспективними для подальшої наукової розвідки проблеми цивільного процесуального статусу учасників цивільного процесу залишаються роботи, в яких аналізуються такі категорії як права, законні інтереси учасників цивільного процесу, їх юридичні гарантії, процесуальна правосуб'єктність, зловживання учасниками цивільного процесу своїми процесуальними правами.

Комплексне застосування законодавцем положень принципів верховенства права та законності дозволяє встановити та ефективно вдосконалювати гарантії прав людини у цивільному судочинстві, із одночасним збереженням його ефективності. Вказане зумовлює значення людини як джерела вдосконалення галузі цивільного процесуального права. Одним з вдалих проявів такого комплексного застосування можливо навести закріплення положень щодо «розумного строку» у цивільному судочинстві (ст. 121 ЦПК України). Адже, вказані положення передбачають, з одного боку можливість застосування суддею судового розсуду при визначенні «розумності» процесуального строку у конкретному випадку, а з іншого — містять критерії, комплексне застосування яких убезпечує від встановлення судом надто тривалих або надто скорочених строків на вчинення процесуальних дій. Зокрема, такими критеріями визначено: достатність часу на вчинення процесуальної дії, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії; відповідність завданню цивільного судочинства щодо зокрема своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів.

1.2. Суб'єкт цивільного процесуального права як багатоаспектне явище

1.2.1. Категорія «суб'єкт права» у сучасній правовій доктрині

Захист суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів є однією з найважливіших функцій сучасної правової держави. Людиноорієнтовна спрямованість сучасної держави зумовлює визначення людини як основної цінності у правовій системі. Відповідне в повній мірі стосується також сфери діяльності судової влади.

Слід вказати про невизначеність, у цілому, вказаної категорії у цивільному процесуальному праві. Т.О. Мацелик вказує на опрацювання категорії «суб'єкт права» в межах певної галузі права, і наводить визначення суб'єкта права, що наводяться в межах цивільного, адміністративного, фінансового, господарського права [164, с. 32-33]. Водночас, у монографіях, навчальних виданнях, наукових публікаціях з цивільного процесуального права загалом поняття «суб'єкт права» практично не отримало уваги. Слід вказати на деякі дослідження, присвячені окремим категоріям, що пов'язані із цим поняттям: правосуб'єктність, правовий статус, процесуальний законний інтерес тощо. Питання учасників цивільного процесу розглядаються, переважно з позиції їх визначення у процесуальному законодавстві. При цьому приділяється увага окремо конкретним учасникам: позивачу, відповідачу, представнику тощо, і переважно — в рамках позовного провадження, без намагань узагальнити наукові здобутки в аспекті формування поняття суб'єкта цивільного процесуального права загалом. У цьому зв'язку привертає до себе увагу твердження В.В. Комарова стосовно відсутності єдиної для всіх учасників цивільного процесу єдиної процесуальної правосуб'єктності [126, с. 15; 150, с. 214]. Із вказаним твердженням слід погодитись з

огляду на принципово різну мету участі у процесі таких учасників, як: суд, позивач, представник, прокурор, свідок тощо. Проте визнання відсутності єдиної для всіх учасників цивільного процесу єдиної процесуальної правосуб'єктності (за підходом В.В. Комарова) не виключає актуальності дослідження проблеми формування єдиних засад сприйняття суб'єктів цивільного процесуального права.

Відсутність усталених підходів щодо розуміння категорії «суб'єкт цивільного процесуального права» зумовлює необхідність звернення до наукових категорій вищого ступеня узагальнення, зокрема — поняття «суб'єкт права». Водночас, дослідження цієї категорії зумовлює необхідність опрацювання наукових здобутків щодо категорії «суб'єкт правовідношення», що є широковживаною у доктрині теорії права.

У теорії права категорія «суб'єкт правовідношення» визначається як похідна від категорії «суб'єкт права». Зокрема, суб'єктом правовідношення визначається суб'єкт права, який вступив у правовідношення для реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [365, с. 234]. Суб'єкт правовідношення визначається також з позиції участі у конкретному суспільному відношенні, за наявності в нього у рамках цього відношення юридичних прав та обов'язків [97, с. 338]. Попри деяку різність вказаних підходів, обидва вони збігаються у частині визнання різного обсягу понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідношення». Щодо першого — вказується про можливість особи бути суб'єктом права при відсутності особистої участі її у конкретному правовідношенні [365, с. 234; 97, с. 338].

Усталеною у сучасній доктрині теорії права є позиція щодо більш широкого характеру категорії суб'єкта права, порівняно із категорією «учасник правовідношення». Ю.К. Толстой виділяє три рівні впливу права: визначення можливості знаходитись у правовому обігу; сфера вчинення дій, спрямованих на виникнення конкретних правовідносин, але — ще за відсутності самих правовідносин; сфера конкретних правовідносин між суб'єктами [377, с. 4]. За такого підходу категорія «суб'єкт права» постає родовою по відношенню до категорії «учасник правовідношення», і більш широкою, що охоплює її.

В юридичній літературі поширення набула категорія «учасник» — щодо судового процесу. Зокрема, у ЦПК України гл. 4 р. 1 отримала назву «Учасники судового процесу». Порівнюючи ці поняття,

О.В. Бачун, досліджуючи проблеми правового статусу суб'єкті адміністративного судочинства, вказує про більш широкий характер категорії «суб'єкт» порівняно із категорією «учасник». Так, до категорії «суб'єкт» він відносить, окрім власне учасників (сторін, третіх осіб, їх представників тощо) також суд. Крім того, слушно вказується про можливість віднесення до категорії «суб'єкт» щодо адміністративного судочинства будь-якої особи, виходячи з загального характеру права на оскарження в суді рішень, дій, бездіяльності суб'єктів публічної влади [15, с. 16].

Повністю підтримуючи перше твердження стосовно визнання суду суб'єктом адміністративного судочинства, слід вказати на певну спірність визнання будь-якої особи суб'єктом адміністративного судочинства, оскільки при реалізації конституційного права на захист в суді прав, свобод, законних інтересів особа фактично виступає позивачем у адміністративному судочинстві, а отже — належить до категорії «учасник» адміністративного судочинства. Втім, визнання такої особи суб'єктом адміністративного судочинства, виходячи з більш широкого характеру цієї категорії, яка, на відміну від категорії «учасник» враховує також потенційну можливість особи брати участь у конкретних процесуальних правовідносинах. Разом з тим, положення про доцільність виділення будь-яких осіб як самостійних учасників цивільного судочинства потребує додаткового обґрунтування.

У доктрині цивільного процесуального права таким суб'єктом традиційно розуміється конкретний учасник процесуального правовідношення: суд, позивач, свідок тощо [150, с. 404; 409, с. 75]. Попри усталеність цього наукового підходу, слід вказати на недостатність розгляду суб'єкта цивільного процесу виключно як учасника конкретного цивільного процесуального правовідношення виходячи з наступного: розгляд конкретного суб'єкта цивільного процесу виключно як суб'єкта процесуального правовідношення передбачає обмеженість його дослідження виключно його правами та обов'язками у рамках конкретного правовідношення. Водночас, категорія «суб'єкт права» взагалі та «суб'єкт цивільного процесу» зокрема є набагато ширшими за своїм змістом.

Отже, можливо вказати про більш широкий характер поняття категорії «суб'єкт права», що зумовлює необхідність звернення до відповідних наукових напрацювань.

Сьогодні переважна частина вітчизняних науковців пов'язує суб'єкта права із суб'єктом, за яким правом визнається здатність бути носієм суб'єктивних прав та обов'язків [355. — Назва з екрану]. Серед наукових напрацювань, що стосуються визначення суб'єкта права, слід вказати результати робіт таких вітчизняних вчених, як: З. С. Голован [63], В.Д. Яворський [441], О. В. Тарасов [358], І.М. Сопілко [329], Д. Гудима [72], С.Д. Губарєв [70], М.О. Перепелиця [202], Т. Тарахонич [359], С. Максимов [162] та інші. Вченими питання суб'єкта права досліджувались або у галузевому вимірі (наприклад З. С. Голован, В.Д. Яворський О. В. Тарасов, Т.О. Мацелик), або у контексті вирішення окремих питань суб'єкта права у межах доктрини конституційного права, або ж філософії права (С. Максимов).

Сприйняття суб'єкта права з позиції реального або потенційного учасника правовідношення характерне також для представників окремих держав ближнього зарубіжжя. Так, С.О. Комаров вважає, що суб'єктами права є: а) фізичні особи (громадяни, посадові особи, іноземці, особи без громадянства у межах наданих їм прав); б) юридичні особи (організації, державні органи, державні підприємства і установи, їхні об'єднання, громадські організації і таке інше); в) держава, суб'єкти федерації, муніципальні утворення [124]. С.С. Алексеєв визначає наступні ключові ознаки суб'єкта права: можливість відокремити конкретного суб'єкта від інших суб'єктів (зовнішня відокремленість); виступ у відносинах з іншими суб'єктами — у вигляді окремої особи (персони); здатність до формування, виявлення, реалізації єдиної волі [6, с. 271].

Підґрунтям наукових результатів вказаних вчених є напрацювання не тільки вітчизняної доктрини філософії права із відповідних питань, але також зокрема — правників часів Російської імперії, Радянського Союзу, окремі сучасні наукові напрацювання вчених Російської Федерації). У цьому зв'язку слід вказати про здобутки таких вчених, як: С.С. Алексеєв, С.І. Архіпов, В.Я. Бойцов, М.В. Вітрук, М.А. Гредескул, С.Ф. Кечекьян, С.О. Комаров, І.А. Покровський, І.М. Сопілко, І.В. Разуваєв, Р.О. Халфіна, І.М. Якушев, А.Ю. Якімов та інших.

Для вирішення проблеми обґрунтування теоретичних положень щодо сутності суб'єкта цивільного процесуального права доцільно звернутись і до напрацювань вчених у царині галузевих юридичних досліджень, що обумовлено, насамперед, першочерговим

зверненням вчених до положень загальної теорії права стосовно суб'єкта права. При цьому слід звернути увагу на ту обставину, що такі елементи суб'єкта права як правосуб'єктність, правовий статус — виділяються не тільки у загальній теорії права, у галузевих юридичних дослідженнях, а і у доктрині цивільного процесуального права.

Серед досліджень, присвячених галузевим аспектам суб'єкта права, слід виділити дослідження Т.О. Мацелик, присвячене вирішенню теоретичних питань суб'єктів адміністративного права [164]. Хоча мета дослідження Т.О. Мацелик обмежена сферою адміністративного права, проте окремі напрацювання мають загальний характер, особливо ті, які виконані на засадах застосування методу компаративного аналізу при зверненні до напрацювань вчених інших галузей вітчизняної юридичної доктрини, зарубіжних науковців.

Так, досліджуючи поняття «суб'єкт права» як наукову категорію, Т.О. Мацелик виходить з філософського розуміння суб'єкта як людини або соціальної групи, яким притаманно: а) можливість здійснення певної діяльності; б) індивідуалізована воля. Це поняття розглядається як таке, що за своїм змістом виходить за межі права, оскільки його витоки виходять за межі правової науки, і саме воно було поступово адаптоване до правової сфери [164, с. 12]. На основі опрацьованих робіт вчена формулює власну гіпотезу щодо визначних ознак суб'єкта права: специфічний спосіб відображення (права, обов'язки, відповідальність); нерозривний зв'язок суб'єкта права із державою, специфічна форма фіксації у законодавстві. Характеризуючи значення розглядуваної категорії для формування правової доктрини, вчена вказує на: утворююче значення щодо формування методології наукових досліджень у юридичній сфері; центральне значення у системі юридичних понять; індикатор меж дії права; відображує зв'язок між суспільними інтересами та інтересами конкретної людини; створення єдиного підґрунтя для юридичних досліджень суспільного життя. Вказується на родовий характер категорії «суб'єкт права» стосовно суб'єктів права в інших галузях права. Водночас вказується на актуальності проблематики розроблення поняття суб'єкта права у сучасній юридичній науці [164, с. 15-17].

Т.О. Мацелик, формуючи відправні засади свого дослідження, здійснює систематизацію існуючих наукових здобутків, присвяче-

них характеристиці складових елементів поняття «суб'єкт права». Зокрема, вона вказує на неоднозначність наукових позицій щодо сутності та співвідношення таких категорій, як «правосуб'єктність» та її елементи, «правовий статус» та його елементи. Вказується на неоднозначність сприйняття співвідношення не тільки між елементами всередині цих понять, але й між самими цими поняттями. При цьому вчена застосовує метод моделювання та діалектичний підхід при побудові юридичної конструкції суб'єкта права [164, с. 34-36], що відображає послідовність у часі виникнення, функціонування та припинення суб'єкта права. Так, до вказаної конструкції віднесено: правосуб'єктність (характеризує виникнення суб'єкта права); правовий статус (характеризує його функціонування); припинення суб'єкта права [164, с. 45].

Характеризуючи авторський підхід дослідниці, доцільно відмітити, що категорія «суб'єкт права» є за своєю сутністю статичною. Наведені вченою категорії, що відображають динаміку існування суб'єкта права, насправді мають розглядатись як елементи його юридичної конструкції. Крім того, вказаний підхід викликає деякі застереження методологічного характеру. По-перше, категорії «виникнення», «функціонування», «припинення» виходять за межі змісту категорії «суб'єкт права», а тому включення їх у структуру юридичної конструкції суб'єкта права неоднозначне. По-друге, визначення правосуб'єктності як умови виникнення суб'єкта права означає, що на стадії, коли правосуб'єктність ще не реалізована (правова можливість вступу у правовідносини існує, але особа ще не набула статусу учасника правовідносин), особа ще не є суб'єктом права, оскільки правосуб'єктність виступає умовою виникнення суб'єкта права як правового явища. Крім того, такий підхід не враховує випадків, коли інші суб'єкти права зобов'язані враховувати можливість вступу особи у правовідносини. Так, власник має право вимагати утримання від посягань на його власність, а інші особи зобов'язані утримуватись від таких посягань, не чекаючи відповідної вимоги від власника. Разом з тим, вказані заперечення можна висловити стосовно формування, передусім, вузького значення суб'єкта права.

Одним з основних понять сучасної філософії є поняття «категорія», розуміння якої ґрунтується на поєднанні одночасного сприй-

няття її як загального (родового) поняття та як форма буття об'єкту пізнання [395, с. 204]. Завдяки категоріям забезпечується зв'язок галузевого знання із філософією та навпаки [113]. За такого підходу можливо вказати про фактичне виділення дослідницею широкого розуміння поняття «суб'єкт права».

Слід погодитись із наголошуваним Т.О. Мацелик значенням категорії «суб'єкт права»: адресат правового регулювання; є поєднуючим началом для всіх правових зв'язків та процесів; в його інтересах здійснюється правовий захист. Вчена продовжує наукову позицію С.І. Архіпова щодо визнання суб'єкта у праві системоутворюючою та відправною категорією у всій правовій системі [164, с. 34, 58]. Виходячи з наведеного, можна вказати про доцільність підтримання статичного розуміння суб'єкта права. З іншого боку, вказане динамічне розуміння суб'єкта права відображає інші, пов'язані із ним процеси, зокрема що стосуються виникнення та припинення суб'єкта права.

Привертає увагу також позиція Т.О. Мацелик щодо виділення двох груп понять, що утворюють категорію «суб'єкт права». До першої групи відносяться поняття, що утворюють юридичну конструкцію суб'єкта права: правосуб'єктність, правовий статус, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, відповідальність. До другої групи віднесено поняття, що відображають динаміку суб'єкта права: об'єкт права, інтерес, правовий режим, норми права, правовідносини [164, с. 34, 58].

Слід вказати, що попри істотне значення вказаних понять для характеристики категорії «суб'єкт права», ця конструкція характеризується деякою суперечливістю. Так, правосуб'єктність фактично віднесена до статичних понять щодо категорії «суб'єкт права», хоча вона, за твердженням самої Т.О. Мацелик, відображає динаміку розвитку суб'єкта права.

На сьогоднішній день розглядувана категорія не знайшла свого подальшого належного відображення у навчальній літературі. Так, авторами підручників з теорії права висвітлюється переважно поняття суб'єкта правовідношення. Причому поняття суб'єкта права розглядається ними як родове [97, с. 338; 326, с. 394; 365, с. 234].

Отже, можливо вказати про сприйняття суб'єкта права, у першу чергу, з позиції реального або потенційного учасника правовідно-

шення. Хоча Т.О. Мацелик істотним чином розвиває вказані уявлення, але окремі її положення не є безспірними. Крім того, її напрацювання зумовлені предметною сферою її дослідження. Це актуалізує формування теоретичних засад категорії суб'єкта цивільного процесуального права.

В цивільному процесі предмет захисту стосується не тільки матеріальних, але й процесуальних прав учасників процесу. Так, відповідно до ст. 293 ЦПК України, передбачено перелік ухвал суду першої інстанції, які можуть бути оскаржені окремо від рішення суду. Не викликає сумнівів, що неправомірне винесення, наприклад, ухвали про відмову у відкритті провадження у справі порушує право особи на справедливий судовий розгляд, що за своїм змістом та природою є саме процесуальним правом. Разом із тим, цього не можна казати про таких учасників цивільного процесу, як суд та інші учасники цивільного процесу, оскільки захист їх прав не є метою розгляду конкретної справи. Вказане можна віднести до особливостей саме цивільного процесуального права. Втім, з огляду на специфічні завдання, предмет регулювання цієї галузі права, наведені загальнотеоретичні аспекти розуміння сутності категорії «суб'єкт права» підлягають відповідному уточненню, що буде більш детально розкрите у відповідних підрозділах, присвячених дослідженню конкретних суб'єктів цивільного процесуального права.

1.2.2. Багатоаспектність поняття суб'єкта права як основи формування категорії «суб'єкт цивільного процесуального права»

Серед існуючих наукових підходів одним з таких, що отримав значну підтримку у науковому середовищі, є обґрунтований С.І. Архіповим багатоаспектний підхід щодо розкриття сутності суб'єкта права, яким охоплено окремі його сторони із подальшим виділенням її головних ознак цієї категорії [12]. Попри сплив значного проміжку часу з моменту дослідження, яке було презентовано у монографії, що вийшла у світ у 2004 році, слід вказати на збереження ним актуальності і на сьогоднішній день.

С.І. Архіпов виходить з розуміння суб'єкта права як соціально-правового явища, яке є відмінним від явища фізичного. З цієї позиції принципового значення набувають правові властивості та якості суб'єкта права. Сутність багатоаспектного підходу вченого полягає у визнанні наступних аспектів суб'єкта права, зокрема з позицій:

- юридичної зовнішності;
- правової волі,
- сукупності правових відносин та правових зв'язків,
- правової свідомості,
- правового діяча;
- з позицій соціально-правової цінності,
- з позицій правосуб'єктності [12, с. 120-122].

Ключовими ознаками при розгляді суб'єкта права як юридичної зовнішності постають: соціально-правові якості конкретної особистості, здатність самостійно приймати рішення та здійснювати їх, бути учасником відносин, володіти самоцінністю тощо (внутрішній або сутнісний аспект), а також зовнішнє відношення до нього з боку правопорядку (зовнішній або формальний аспект). З точки зору правової волі першорядного значення набуває можливість суб'єкта права поєднувати здатності приймати рішення та реалізовувати їх. Саме поєднання цих здатностей відображає цей бік суб'єкта права. Привертає до себе увагу позиція щодо сприйняття суб'єкта права як сукупності правових зв'язків та правових відносин. Суб'єкт права сприймається як суб'єкт певних зв'язків — як між ним та чітко визначеними особами (відносні правовідносини) так і між ним та невизначеним колом суб'єктів (абсолютні правовідносини). Ключовою ознакою суб'єкта права в цьому аспекті виступає вплив суб'єкта права на правову реальність, що його оточує, її формування [12, с. 120-122].

У даному випадку С.І. Архіпов фактично формує широке розуміння поняття «суб'єкт права», що обумовлене врахуванням наявності зовнішніх зв'язків особи як такого суб'єкта. Разом із тим, діалектика цивільного процесу визначає важливість широкого розуміння суб'єкта права як основи характеристики суб'єктів цивільного процесуального права.

С.І. Архіпов розглядає суб'єкт права також з позиції правосвідомості, що визначає першорядним поєднання таких ознак: наявність

у суб'єкта права певних правових почуттів, емоцій; цілісний характер таких почуттів та емоцій [12, с. 121]. Застосування цього аспекту розглядуваного поняття вимагає врахування, з одного боку, загальновизнаного твердження, що думки правового значення не мають. З іншого боку, не можна не погодитись із С.І. Архіповим у визначенні правосвідомості як інтелектуального елементу волі.

П'ятим аспектом суб'єкта права вчений визначає розгляд суб'єкта права як правового діяча. Ключовою ознакою в цьому відношенні є створення суб'єктом права об'єктивного права, правовідносин, актів застосування права тощо своїми волею та свідомістю. Вказується на не обов'язковість здійснення конкретним суб'єктом права особисто фізичних дій, можливість реалізації волі суб'єкта права іншими особами [12, с. 122].

З позиції цивільного процесуального права слід вказати про неможливість врахування такого підходу, оскільки суб'єкти цивільного процесуального права не створюють цивільних процесуальних норм, що пов'язано із особливістю метода правового регулювання цивільного процесуального права. З іншого боку, не можна заперечувати безпосередній вплив на поведінку суду дій щодо реалізації процесуальних прав особи, виникнення процесуальних правовідносин, переважно, з ініціативи саме заінтересованих учасників цивільного процесу. Це відображає загальну засаду щодо визначення сторонами юридичної долі судового процесу.

Суб'єкт права розглядається С.І. Архіповим також у якості соціально-правової цінності. Людина як суб'єкт права визначається відправною точкою щодо виникнення правових цінностей [12, с. 122]. Стосовно цивільного процесуального права, привертає до себе увагу положення ч. 1 ст. 2 ЦПК України, відповідно до якої завданням цивільного судочинства визначається захист прав і свобод людини. Виділені в сучасній юридичній літературі положення щодо принципу верховенства права у цивільному судочинстві надають підстави для твердження щодо можливості поширення вказаного аспекту суб'єкта права і на суб'єкт цивільного процесуального права.

Останнім аспектом категорії «суб'єкт права», на думку С.І. Архіпова, є правосуб'єктність, яка відображає визнання конкретного суб'єкта права з у розумінні правопорядку. При цьому наголошується, що правосуб'єктністю не вичерпується сутність суб'єкта права, це — лише одна із його сторін [12, с. 122].

Слід відмітити принципове значення розуміння цієї сторони суб'єкта права стосовно цивільного процесуального права, адже цивільним процесуальним законодавством вичерпно визначається перелік цивільних процесуальних статусів учасників розгляду справи. З іншого боку, як буде доведено у подальшому, слід погодитись із достатньо часто висловлюваним твердженням про неможливість виділення єдиної для всіх цивільної процесуальної правосуб'єктності.

Дійсно, якщо у теорії права усталеним є підхід щодо виділення загальної та спеціальної правосуб'єктності (загальна — притаманна для всіх, а спеціальна — для окремих видів учасників правових відносин), то у цивільному процесуальному праві практично неможливо поєднувати такі види правосуб'єктності, як правосуб'єктність учасників справи та інших учасників судового процесу.

Слід повністю підтримати позицію С.І. Архіпова щодо можливості виділення також інших аспектів поняття «суб'єкт права», зокрема: сторона юридичного процесу, сторона правового порушення, носій правової культури тощо [12, с. 122].

Принципове значення для подальшого дослідження має позиція С.І. Архіпова стосовно утворюючого значення суб'єкта права для самої системи права. Зокрема, дослідником вказується на існування не суб'єкта для системи права, а системи права — для суб'єкта. Суб'єкт права визначається одночасно і джерелом права, і його метою [12, с. 123]. Врахування цього аспекту при характеристиці сутності суб'єкта цивільного процесуального права дозволяє вказати про взаємну конвергенцію цивільного процесуального права і його суб'єкта із первинністю останнього і взаємовпливом одне на одного.

Слід повністю погодитись із положеннями С.І. Архіпова стосовно твердження, що вказані та інші аспекти суб'єкта права характеризують його саме як суб'єкта вдосконалення, «творця» правової системи [12, с. 123].

Суголосною із вказаними напрацюваннями є позиція М.В. Вітрука, що висловлена у його монографії «Общая теория правового положения личности» (2008 р.). У ній вчений характеризує носія правового статусу як особистість [52].

Визнаючи ґрунтовність дослідження М.В. Вітрука, слід звернути увагу, що у вітчизняній філософії однією з найпоширеніших по-

зицій є розгляд особистості як відображення соціальної природи людини, розгляду її як індивідуальності та суб'єкта соціокультурного життя, що розкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності, соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин [196]. Окремо наголошується на необхідності відрізняти поняття «особистість» та «особа», під якою розуміють людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності. Вказується на різницю у предметах цих понять: соціальний та психологічний образ людини, її цілісність — відповідно [196].

Поняття особистості охоплює такі властивості людини, які не є безпосередньо предметом правового регулювання: індивідуальність людини; участь у соціальних відносинах, що є більш широким поняттям, аніж правові відносини, психічні якості людини. Тому відправною категорією у цьому дослідженні слід вважати поняття особи. З іншого боку, відсутність у суб'єкта вказаних ознак: індивідуальність, належні психічні якості тощо унеможливлює її сприйняття як повноцінного суб'єкта права, що здатний впливати на правову систему, в якій він існує, належним чином виражати свою волю тощо. Тому вказані риси слід визнати невід'ємними якостями суб'єкта права. Крім того, для подальшого дослідження актуальною залишається позиція М.В. Вітрука у питанні визначення структури правового статусу особистості, необхідності врахування основних вчень щодо природи особистості та співвідношення особистих інтересів із колективними тощо.

Наведені вище наукові підходи закладають основу для подальшого дослідження категорії «суб'єкт цивільного процесуального права».

З огляду на визнання галузі цивільного процесуального права підсистемою порівняно із загальною системою права, можна зазначати про необхідність визнання вказаних аспектів основою сприйняття суб'єктів цивільного процесуального права для подальшого дослідження. Вказане свідчить про можливість застосування підходу С.І. Архіпова щодо сутності і багатоаспектного характеру категорії «суб'єкт права» при визначенні суб'єктів цивільного процесуального права. Суб'єкт цивільного процесуального права може

сприйматись як певне правове явище у широкому сенсі, що складається з різних аспектів, правових властивостей особи як вказаного суб'єкта, але відокремлених від свого конкретного носія.

Дослідження різних аспектів суб'єктів цивільного процесуального права дозволяє зазначити про ширший характер вказаної категорії, порівняно із категорією «учасник цивільного процесуального правовідношення», а також про необхідність розгляду суб'єктів цивільного процесуального правовідношення як процесуального явища.

1.2.3. Правосуб'єктність як ключова категорія у визначенні суб'єкта цивільного процесуального права

Дослідження категорії «суб'єкт цивільного процесуального права» в контексті визначення його цивільного процесуального статусу передбачає вихід за межі розгляду конкретного суб'єкта цивільного процесу виключно як суб'єкта цивільного процесуального правовідношення. Такий висновок ґрунтується на відсутності єдиного наукового підходу щодо змісту категорії «цивільний процесуальний статус». Так, виходячи з існуючих юридичних публікацій, окрім прав та обов'язків, повязаними категоріями щодо цивільного процесуального статусу можливо виділити також: цивільну процесуальну відповідальність (І.М. Лукіна [158], І.В. Топор [378]), цивільні процесуальні законні інтереси (О.В. Гетманцев [58]), цивільну процесуальну право- та дієздатність (С.С. Бичкова [21]).

Однією з основоположних категорій, що характеризують суб'єкта права, є правосуб'єктність. В контексті свого дослідження О.В. Бачун наводить позицію С.С. Алексєєва щодо сприйняття правосуб'єктності з позиції особливого суб'єктивного права, що є елементом загальних правовідносин, у які вступає суб'єкт. Самі ж суб'єктивні права, на думку С.С. Алексєєва, є забезпеченими правом можливостями [15, с. 15-16; 7, с. 381].

Також доцільно навести думку вчених, які визнають правосуб'єктність передумовою здобуття і здійснення суб'єктивних прав. Правосуб'єктність названо однією з обов'язкових юридичних пере-

думов правовідносин, можливістю чи здатністю особи бути суб'єктом права з усіма відповідними наслідками. Виділено чотири елементи правосуб'єктності: 1) правоздатність, 2) дієздатність, 3) деліктоздатність, як здатність відповідати за цивільні правопорушення (делікти), 4) осудність — умова кримінальної відповідальності [364, с. 444-445].

Визначаючись із позицією щодо визначення поняття «правосуб'єктність», Т.О. Мацелик виходить з наукових надбань таких дослідників, як М.С. Андрейкін, Л.Г. Кузнєцова, С.Ф. Кечекян, М.І. Матузов, Ю.С. Гамбаров, О.М. Нечаєва та інших. За результатами дослідження наукових позицій цих та інших вчених Т.О. Мацелик приходить до сприйняття цієї категорії як сукупності певних передумов, що забезпечують можливість особі формуватися та функціонувати як суб'єкт права. Основними складовими правосуб'єктності визначено правоздатність, дієздатність, деліктоздатність [164, с. 42]. Слід відмітити певну специфіку конструкції Т.О. Мацелик, зокрема стосовно визначення правосуб'єктності з позиції саме передумов, наявність яких дає можливість особі бути суб'єктом права. Можливо стверджувати, що до такого висновку вчена приходить внаслідок визнання визначальним фактором для визначення у конкретному випадку суб'єкта права — вказівку у законодавстві. Зокрема, вчена зазначає, що «не природа, не суспільство, а лише держава дійсно визначає, хто і на яких умовах може бути суб'єктом права ... якими якостями він повинен володіти» [164, с. 36].

Тому, визнаючи значну роль законодавця у визначенні можливості особи брати участь у правовідносинах у конкретному випадку, слід вказати про більшу переконливість позиції С.І. Архіпова, який, вказуючи про центральне значення суб'єкта права для правової системи, розкриває правосуб'єктність з позиції здатності саме суб'єкта мати права, нести обов'язки тощо [12, с. 219].

Традиційно визначають два елементи правосуб'єктності: правоздатність та дієздатність. Вказується також на поширення наукової позиції щодо визначення третього елементу — деліктоздатності [365, с. 235, 237].

Визначаючи вихідні засади сприйняття правоздатності як основи для подальшого дослідження її щодо суб'єкта цивільного процесуального права, слід вказати також на напрацювання таких до-

слідників, як: Б. Віндшейд, Я. Шапп, С.М. Братусь. Зокрема, правоздатність визначалась з позиції: здатності брати участь у правовідносинах або пов'язувалась із можливістю вступу до них [133; 169, с. 15]. Правоздатність пов'язувалась також із здатністю бути носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Для цього особа повинна бути здатною мати вказані права та обов'язки [52, с. 213]. Б. Віндшейд пов'язує правоздатність із загальною здатністю особи бути суб'єктом прав та обов'язків, входити до сфери права, із «юридичністю» суб'єкта [133]. Подібно характеризує визначення правоздатності С.М. Братусь, який пов'язував її із можливістю особи бути суб'єктом тих суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, які визначені об'єктивним правом [30, с. 5].

У контексті вивчення поняття правоздатності у доктрині цивільного права однією з основоположних є позиція Я. Шаппа. Зокрема вчений вказує на історичний характер цього поняття. Так, на особу як носія прав та обов'язків не може бути поширено правовий режим речі. Цим пояснюється неможливість визначення особи як об'єкта права, неможливість існування права на іншу особу [432, с. 205].

Таким чином, можна констатувати невід'ємність категорій «правоздатність» та «суб'єкт права». Категорія правоздатності відображає ту основоположну властивість, що дозволяє визначити належність певного суб'єкта до суб'єкта права, який наділений правовою можливістю володіти суб'єктивними права та юридичними обов'язками, бути їх носієм. Вступаючи до правової сфери, особа може породжувати нові права та обов'язки у себе та у інших суб'єктів права, мати правову можливість та право спроможність впливати на виникнення, розвиток та припинення правовідносин.

Сучасне розуміння цивільної процесуальної правоздатності, що висловлюється у юридичній літературі, дає підстави зазначити про розвиток цього підходу.

Так, С.С. Бичкова виходить з розуміння цивільної процесуальної правоздатності саме як здатності мати цивільні процесуальні права та обов'язки [21, с. 58-60]. Подібне розуміння простежується також і у більш пізній науковій літературі. У зв'язку із цим можна вказати на цивільну процесуальну правоздатність як категорію, що відображає особу як носія здатності мати цивільні процесуальні права та

обов'язки, а отже — можливості участі у судовому процесі, отримання судового захисту. Така здатність є необхідною умовою вступу особи до процесу і виступає як абстрактна категорія.

З такого розуміння виходить і законодавець, визначаючи цивільну процесуальну правоздатність як здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки (ч. 1 ст. 46 ЦПК України).

Слід вказати про відмінність норм ЦПК України від відповідних норм КАС України, якими регламентуються питання кола осіб, за якими визнається процесуальна правоздатність. Так, відповідно до ч. 1 ст. 43 КАС України, відповідна здатність в адміністративному судочинстві пов'язується із конкретно визначеним переліком спеціальних правових статусів: громадянин, іноземець, особа без громадянства. Здатність же мати права та обов'язки у цивільному процесі визнається за всіма фізичними особами. Аналогічно — щодо юридичних осіб. У КАС України вказується на конкретний перелік юридичних осіб (підприємства, установи, організації), а ЦПК України обмежується загальною вказівкою на статус юридичної особи. Вказана різниця зумовлена похідним характером відповідної процесуальної правосуб'єктності від правосуб'єктності у відповідних матеріальних правовідносинах (приватних або публічних), а також спеціальним характером адміністративної судової юрисдикції, що зумовлює можливість виникнення відповідних правовідносин тільки у випадках, визначених законом.

Абстрактна можливість вступати у правовідносини загалом диктує необхідність врахування наявності у особи здатності вступати у конкретні правовідносини. Зазначене в повній мірі стосується також суб'єктів процесуального права.

Так, О.В. Бачун зазначає про можливість виділення спеціальної правосуб'єктності — щодо участі особи у конкретних адміністративних процесуальних правовідносинах — в адміністративному судочинстві. Крім того, дослідник погоджується із висловлюваною в юридичній літературі позицією щодо доцільності виділення окрім загальної адміністративної процесуальної правоздатності — ще й спеціальної, а саме — правоздатності у конкретній адміністративній справі [15, с. 51; 179, с. 352].

Слід вказати на наявність у доктрині цивільного процесуального права окремих наукових підходів щодо розмежування загальної

та спеціальної цивільної процесуальної правосуб'єктності. Так, С.С. Бичкова критерієм розмежування вказаних понять називає процесуальний статус відповідних осіб: чи це є матеріально заінтересовані особи (сторони, треті особи тощо); чи це особи із процесуальним інтересом (процесуальні представники; особи, які захищають інтереси інших осіб відповідно до закону; інші учасники цивільного процесу). Стосовно перших стверджується про наявність загальної цивільної процесуальної правоздатності, а щодо других — спеціальної. При цьому вчена виходить з напрацювань представників теорії права щодо поділу правоздатності на загальну та спеціальну залежно від характеру правового статусу, що розглядається у конкретному випадку. Так, виділяється загальна правоздатність (здатність бути носієм прав та обов'язків загалом) та спеціальна — щодо окремих спеціальних суб'єктів (лікар, міліціонер, інвалід, дитина тощо) [21, с. 340; 98, с. 58].

Втім, підхід вченої постає спірним з наступних міркувань. Виділені С.С. Бичковою категорії лікаря, інваліда тощо є похідними по відношенню до категорії «особа» як суб'єкт права. Однак про похідний характер матеріально заінтересованих осіб та осіб, які мають процесуальний інтерес, не можна зазначати. Це принципово різні категорії учасників судового процесу. Аналогічне можна вказувати і про інших учасників судового процесу: свідків, експертів тощо. Крім того, в юридичній літературі поширеною є позиція щодо недоцільності виділення, наприклад, стосовно судді такого поняття, як правосуб'єктність загалом, оскільки суддя діє у межах своєї компетенції, яка і є основою його процесуального статусу. Аналогічне можна стверджувати стосовно представника та особи, яка захищає чужі інтереси відповідно до закону. Такі особи діють на підставі повноважень, наданих їм в одному випадку — приватною особою, а в іншому — законом. Участь у судовому процесі працівників апарату суду (секретар судового засідання, судовий розпорядник, помічник судді) випливає з їх повноважень за посадою, попри врегулювання їх у ЦПК України. Відносно інших учасників судового процесу — то виконання ними своєї ролі у процесі слід розглядати як виконання ними свого конституційного обов'язку, що теж ускладнює застосування щодо них категорій правоздатності та дієздатності. Тому за основу для подальшого дослідження питань цивіль-

ної процесуальної правоздатності доцільно взяти позицію щодо виділення спеціальної правоздатності як правоздатності щодо участі у конкретній цивільній справі.

До складових правосуб'єктності віднесено дієздатність. Вихідні засади щодо визначення поняття дієздатності можна віднайти у роботах вчених з теорії права та в роботах з цивільного права, зокрема — роботи Г. Дернбурга, Д.І. Мейєра, М.К. Ренненкампфа, Є.М. Трубецького. Так, дієздатність пов'язується із: врахуванням об'єктивним правом свідомої волі конкретної особи; правом особи на встановлення для себе конкретних правовідносин власною волею та діяльністю; здатністю щодо встановлення таких правовідносин власною поведінкою та волею. Д.І. Мейер ставить дієздатність в один змістовий ряд із такими поняттями, як здатність до цивільної діяльності, наявність волі [165, с. 74; 199, с. 127; 280, с. 155; 383, с. 171].

У процесуальній літературі поняття цивільної процесуальної дієздатності, на відміну від поняття процесуальної правоздатності, є загалом усталеним. Зокрема, С.С. Бичкова пов'язує цивільну процесуальну дієздатність із здатністю до особистого здійснення процесуальних прав та виконання обов'язків у суді [21, с. 61]. З подібного розуміння цивільного процесуальної дієздатності виходить також законодавець (ч. 1 ст. 47 ЦПК України).

Останньою складовою, що виділяється у теорії права стосовно правосуб'єктності, що має бути досліджена, є деліктоздатність. Слід вказати, що попри поширеність виділення вказаної категорії у літературі з цивільного права, у процесуальній літературі практично відсутні згадки щодо виділення такого елементу цивільної процесуальної правосуб'єктності.

Вагомою причиною цього слід вважати відсутність усталеного підходу до визначення сутності цивільної процесуальної відповідальності. Зокрема, одні автори вбачають підстави для виділення окремо такого виду юридичної відповідальності, як цивільна процесуальна [159], інші — фактично заперечують доцільність її виділення [406, с. 524].

Залишаючи на подальше дослідження доцільність приєднання до тієї чи іншої позиції, не можна оминути увагою істотні зміни до процесуального законодавства, що відбулись 15 грудня 2017 року.

Зокрема, мова йде про таку новелу, як зловживання процесуальними правами. Попри відносно нещодавне внесення таких змін, вчені раніше висловлювали думку щодо існування відповідальності за зловживання процесуальними правами [160]. Водночас, не було конкретизовано питання галузевої належності такої відповідальності — чи є це самостійна процесуальна відповідальність, чи її слід віднести до відповідальності іншої галузевої належності. Від вирішення цього питання напряму залежить питання доцільності виділення цивільної процесуальної деліктоздатності.

Виходячи з наведених наукових положень, можна визначити основні риси правосуб'єктності — щодо суб'єкта цивільного процесуального права. При цьому ключовим положенням, що підлягає врахуванню, є теза щодо недоцільності виділення єдиної для всіх учасників цивільного процесу процесуальної правосуб'єктності. Зокрема, неможливо виділити таку складову процесуальної правосуб'єктності, як правоздатність стосовно учасників процесу, які здійснюють відправлення правосуддя, а також забезпечують його відправлення (суд, секретар судового засідання, судовий розпорядник, помічник судді). Аналогічне можна стверджувати також стосовно інших учасників судового процесу: свідків, експертів, перекладачів тощо.

Щодо суду та осіб, які забезпечують відправлення правосуддя можливо вказати, що за наявності законних підстав у суду виникають відповідні права та обов'язки, а при їх відсутності вони не можуть виникнути в принципі. Вказане стосується також учасників, які забезпечують відправлення правосуддя. Усі названі суб'єкти цивільного процесу діють на підставі закону, виконують свої функціональні обов'язки, що і визначає природу їх правосуб'єктності у суді. Таким чином, їх правосуб'єктність визначається характером їх службових повноважень. Аналогічне можна стверджувати також щодо суб'єктів, які відповідно до закону захищають інтереси інших осіб.

Щодо ж інших учасників судового процесу, то як вже зазначалось, виконання ними своїх функцій є реалізацією ними їх конституційного обов'язку, що виникає з передбачених законом підстав незалежно від їх волі. Вказане слід визначити основою їх процесуальної правосуб'єктності.

Власне, з такого розуміння правоздатності виходить і законодавець, вказуючи у ст. 46 ЦПК України на зміст правоздатності — права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи.

Виходячи з наведеного, доцільним є розгляд змісту правоздатності виключно щодо матеріально заінтересованих учасників процесу — учасників справи (§ 1 гл. 4 р. 1 ЦПК України) .

При визначенні елементів змісту правоздатності принциповою є також теза про те, що визнання законодавством за особою правоздатності фактично означає «ввід» її у законодавче поле, визначення її саме суб'єктом права, а не його об'єктом, визнанням за нею здатності бути носієм прав та обов'язків. Отже, принципового характеру набувають положення С.І. Архіпова стосовно розгляду суб'єкта права як багатоаспектного явища. Фактично, вчений таким чином відображає різні властивості суб'єкта права.

Поширене на сьогодні у законодавстві визначення цивільної процесуальної правосуб'єктності відображає вузький підхід до її розуміння. Широкий же підхід має враховувати, у першу чергу, співвідношення суб'єкта права із правовою системою, в якій він існує, взаємозв'язки його з іншими суб'єктами права та інші його властивості, які виключно законодавчим визначенням суб'єкта права не відображаються.

Властивість суб'єкта права бути носієм прав та обов'язків зумовлює визнання за ним ідентифікуючої властивості, що відносно суб'єктів цивільного процесуального права полягає, передусім, у забезпеченні можливості персоніфікації конкретного учасника судового процесу. Зокрема, при відкритті провадження у справі, допуску третьої особи, заінтересованої особи до вже розпочатої справи принципове значення має наявність у особи дієздатності у відповідних матеріальних правовідносинах, оскільки це безпосереднім чином впливає на визнання законодавством здатності за такою особою щодо самостійної реалізації права на звернення до суду та процесуальних прав у ході розгляду справи.

Правова воля як ще один елемент цивільної процесуальної правосуб'єктності визначається здатністю суб'єктів цивільного процесуального права приймати правові рішення та реалізовувати їх. У цьому зв'язку слід вказати на закріплення процесуальним законо-

давством положень щодо представництва взагалі і законного представництва — зокрема. Дії законного представника вважаються волевиявленням особи, яку він представляє. Отже, фактична неможливість позивача у конкретному випадку формувати свою волю не впливає на формальне визнання законодавством наявності в нього такої волі. Дії представника вважаються діями особи, яку він представляє. Тому суб'єкт права, в тому числі і цивільного процесуального, не може існувати без такого елементу правоздатності, як правова воля.

Наступним елементом змісту правоздатності слід визначити потенційну здатність бути носієм правосвідомості. Щодо характеристики правоздатності суб'єктів цивільного процесуального права привертає до себе увагу така складова правосвідомості, як цілісність правових почуттів, емоцій [12, с. 121]. Як зазначалось вище, вказані почуття, емоції є одним з важливих факторів формування волі особи. Тому неможливо уявити собі суб'єкта права, в тому числі і цивільного процесуального, без цього елемента. З іншого боку, не у всіх випадках участі суб'єкта у цивільних процесуальних правовідносинах можна казати про наявність повноцінної правосвідомості.

Так, наявність у особи певного психічного розладу не дає можливості зазначати про цілісність правових почуттів. Водночас, така ситуація є винятком з загального правила, і дії законного представника такої особи вважаються волею самої цієї особи. Аналогічне стосується випадків захисту у судовому порядку інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб. Тому слід вказувати про потенційну здатність мати правосвідомість як про елемент правоздатності. Вказане дозволяє вказати про особливість правосуб'єктності стосовно суб'єктів цивільного процесуального права: дієздатність входить до її складу як факультативний елемент. Відсутність дієздатності у особи у конкретному випадку не означає неможливість вважати її суб'єктом права. Вказане впливає тільки на можливість особистої реалізації себе як суб'єкта цивільного процесуального права у відповідних правовідносинах.

З огляду на представлення суб'єкта права як абстрактне поняття, без прив'язки до конкретної особи, перспективною є проблематика групової свідомості, або свідомості певних груп, колективів,

що дозволяє врахувати у складі суб'єктів цивільного процесуального права не тільки фізичних, але й юридичних осіб, а також випадків розгляду справи у колегіальному складі суду.

1.2.4. Природно-правові підходи та практика ЄСПЛ у формуванні категорії «суб'єкт цивільного процесуального права». Суб'єкт цивільного процесуального права як процесуальний інститут

Визначення людини джерелом правових властивостей, що складають правову індивідуальність як сутність суб'єкта цивільного процесуального права, зумовлює відповідне значення природно-правових підходів при встановленні змісту категорії «суб'єкт цивільного процесуального права», а також закріпленні її у цивільному процесуальному законодавстві. Загалом вказані підходи враховано у проведеному вище дослідженні при визначенні аспектів суб'єкта цивільного процесуального права. Тому доцільно зупинитись лише на проявах цих підходів у практиці Європейського суду з прав людини та впливі їх, таким чином, на формування національної доктрини в частині визначення вказаного суб'єкта.

Відповідно до ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», ч. 4 ст. 10 ЦПК України, практика ЄСПЛ має значення джерела права для застосування національним судом.

Практику Європейського суду з прав людини слід вважати одним з вагомих засобів проникнення природно-правових підходів у національну доктрину цивільного процесуального права.

Так, у рішенні від 09.01.2013 р. у справі «Олександр Волков проти України» ЄСПЛ констатував порушення Україною зобов'язань щодо розгляду справи в розумні строки. Розумність строку розгляду справи визначено складовою принципу правової передбачуваності як властивості правової системи, за якої особа має бути у змозі передбачати правові наслідки своєї діяльності [348].

До ознак природно-правового підходу в юридичній літературі відносять, зокрема, надання регулятивного значення ідеалам пра-

вового регулювання, що зумовлені його буттєвими витоками [43, с. 686]. За таких обставин визначення вимоги правової передбачуваності як вказаного ідеалу, що має регулятивне значення відображає наявність саме природно-правового підходу у діяльності ЄСПЛ у розумінні законодавства, що ним застосовується. Слід вказати, що прийняття законодавцем зазначеного вище закону власне і свідчить про сприйняття ним актуальності розширення природно-правових підходів як у правозастосуванні, так і, зрештою, у правотворенні.

Слід вказати на сприйняття вказаного підходу законодавцем при визначенні цивільної процесуальної форми про що свідчить, зокрема, введення у ЦПК України поняття «розумного строку» до таких інститутів, як: «принципи цивільного судочинства» (ст. 2 гл. 1 р. 1 ЦПК України); «процесуальні строки» (ст. 121 гл. 6 р. 1 ЦПК України); «врегулювання спору за участю судді» (ст. 205 гл. 4 р. 3 ЦПК України); «розгляд справи» (ст. 242 § 4 гл. 6 р. 3 ЦПК України) тощо.

В аспекті «розумності» процесуальних строків вимога правової визначеності впливає на формування положень про сутність категорії «суб`єкт цивільного процесуального права». Так, стосовно суду — встановлено обов'язок здійснення правосуддя саме протягом «розумного» строку, а не у межах строку, визначеного законом. Щодо сторін — вказане положення означає не тільки право на швидший розгляд їхньої справи судом, але й на необхідність швидше реагувати на дії суду, вчасно надавати докази, пояснення, вчиняти інші процесуальні дії тощо, і зокрема — не створювати суду перешкод щодо розгляду справи у розумні строки. Положення щодо «розумного» строку безпосередньо впливає і на формування правових гарантій діяльності учасників процесу, складові структури правового статусу суб'єкта цивільного процесуального права (правові норми, правосуб'єктність, права і обов'язки (повноваження), правові принципи). Вказані складові детально будуть розглянуті у наступному підрозділі.

Можна навести також інші рішення ЄСПЛ, що безпосереднім чином демонструють застосування ним природно-правового підходу при вирішенні справ, і стосуються визначення засад категорії «суб'єкт цивільного процесуального права» у національній правовій доктрині.

Зокрема, у рішенні у справі «Плахтєєв та Плахтєєва проти України» від 12.03.2009 р. ЄСПЛ констатував порушення права заявника

на доступ до суду [349]. Виходячи з положень, що наводяться Т.А. Цувіною, можна стверджувати, що вказане право не передбачене прямо у національному законодавстві [413, с. 165].

Відповідне суб'єктивне право особи — право на доступ до суду — не можна відносити до позитивних за своєю природою прав, воно є природним по своїй суті суб'єктивним правом. Слід вказати про врахування законодавцем вказаного положення у правотворчій діяльності. Зокрема, у справі «Плахтєєв та Плахтєєва проти України» порушення права на доступ до суду пов'язувалось ЄСПЛ із вимогою Уряду України до заявника щодо подання окремого позову про відшкодування шкоди, попри те, що відповідна вимога вже заявлялась у справі, що розглядалась у порядку адміністративного судочинства [349].

Не вдаючись до детального дослідження щодо впливу практики ЄСПЛ, його природно-правових підходів на розвиток цивільного процесуального законодавства України взагалі та формування категорії «суб'єкт цивільного процесуального права» зокрема, можливо вказати про також наступні рішення ЄСПЛ: «Менчинська проти Російської Федерації», «Корольов проти Російської Федерації (№ 2)», Judgment of ECHR of 9 October 1979 in the case of Airey v. Ireland (no 6289/73), Judgment of ECHR of 13 February 2003 in the case of Bertuzzi v. France (no 36378/97), Judgment of ECHR of 15 January 2009 in the case of Menchinskaya v. Russia (no 42454/02) [338; 448; 449].

Отже, практика ЄСПЛ впливає на імплементацію засад природно-правового регулювання у галузь цивільного процесуального права та утверджує людину як джерело напрямів вдосконалення гарантій участі особи у цивільному судочинстві.

Конструкція суб'єкта цивільного процесуального права може бути застосована при характеристиці фізичної, юридичної особи, а також держави як таких суб'єктів. Вказана конструкція включає до себе спільні риси усіх вказаних видів суб'єктів права. Ключова цінність саме фізичної особи (людини) як суб'єкта цивільного процесуального права полягає у тому, що людина виступає виразником не тільки власної волі, але також волі юридичної особи, держави (в особі уповноважених посадових осіб). За таких умов актуалізується застосування природно-правових підходів до врегулювання ста-

тусу суб'єктів цивільного процесуального права. При цьому при характеристиці суб'єктів цивільного процесуального права ключове значення набуває принцип верховенства прав людини.

У юридичній літературі у структурі системи права виділяють галузі, підгалузі, інститути, норми права. Класичними ознаками інституту права виділяють: специфічний, визначений об'єкт правового регулювання, або певне специфічне завдання існування конкретного правового інституту; автономний характер одного інституту права по відношенню до інших інститутів; специфічні засоби впливу на об'єкт правового регулювання; можливість утворення власної термінології, у межах конкретного інституту [325, с. 370-371].

Слід вказати, що правове регулювання суб'єктів цивільного процесуального права відповідає усім вказаним ознакам. Так, специфічним загальним завданням норм, що регламентують питання вказаних суб'єктів, можна визначити встановлення їх процесуального статусу. Засади визначення процесуального статусу (наприклад, його структура, склад прав та обов'язків, положення щодо цивільної процесуальної правосуб'єктності тощо) значною мірою не залежать від змін у таких інститутах, як наприклад, судове рішення, цивільна юрисдикція, докази та доказування тощо. Можна вказати також про застосування специфічних засобів впливу на об'єкт правового регулювання шляхом встановлення вказаних прав та обов'язків, визначення переліку учасників справи тощо.

Внесення масштабних змін до ЦПК України наочно довело можливість застосування у межах суб'єктів цивільного процесуального права власної термінології, що не впливає істотним чином на розвиток інших інститутів цивільного процесуального права.

Усе викладене дає підставу стверджувати про можливість визначення суб'єкта цивільного процесуального права як окремого інституту цієї галузі права.

1.3. Загальна характеристика цивільного процесуального статусу суб'єктів цивільного процесуального права

1.3.1. Поняття правового статусу суб'єктів цивільного процесуального права та його структура

Статус особи можна визначити центральним елементом категорії «суб'єкт цивільного процесуального права». Однією з найбільш усталених позицій на сьогодні є сприйняття цивільного процесуального статусу особи як процесуальних прав та обов'язків, або повноважень (у частині участі у цивільному процесі представника) [150, с. 292, 341; 406, с. 241, 267, 283; 409, 96-98, 116, 128, 132, 135, 138, 162, 163].

Слід звернути увагу, що вказаний підхід розрахований на характеристику процесуального статусу, в першу чергу, осіб, які заінтересовані у результатах розгляду справи. Втім у цивільному процесі беруть участь також інші суб'єкти: суд та визначені законом працівники апарату суду, особи, які забезпечують відправлення правосуддя: свідок, експерт тощо. При характеристиці процесуальної правосуб'єктності суду та визначених законом працівників апарату суду, як вже наводилось, доцільно використовувати поняття «повноваження». Крім того, вказувалось на цільовий характер реалізації процесуальних прав та обов'язків осіб, які сприяють здійсненню правосуддя. Тому зазначені наукові здобутки щодо визначення поняття процесуального статусу можуть бути доповнені.

Вирішення питання щодо включення до родової категорії пов'язаних із нею понять і категорій, які за своїм змістом значною мірою виходять за межі вже існуючих, вимагає з'ясування сутності

родової категорії. Такою родовою категорією відносно категорії «цивільний процесуальний статус» виступає категорія «правовий статус».

Усталеним розумінням правового статусу стосовно поняття «суб'єкт права» є його визначення з позиції сукупності суб'єктивних прав, обов'язків, законних інтересів [44, с. 534]. Наближеною до категорії «правовий статус» є категорія «повноваження», сутність якої визначається через поняття «права» та «обов'язки». Повноваження підкреслюють похідний характер правового статусу конкретного суб'єкта права від іншого суб'єкта [44, с. 416]. Взаємозв'язок між категоріями «повноваження» і «правовий статус» обумовлює доцільність включення повноважень до складу поняття «цивільний процесуальний статус».

Наведене розуміння категорії «правовий статус» привертає до себе увагу також дещо звуженим підходом, що виявлений представниками доктрини цивільного процесуального права до галузевого її визначення. Так, у доктрині теорії права у структурі правового статусу, окрім прав та обов'язків виділяються ще такі елементи, як: правові норми; правосуб'єктність; правові принципи; громадянство; гарантії прав і свобод; юридична відповідальність; правовідносини загального (статусного) типу [44, с. 534]. Підхід представників доктрини цивільного процесуального права зумовлений традиційним сприйняттям його суб'єктів переважно з позиції учасників цивільних процесуальних правовідносин.

Слід вказати на детальне опрацювання питань структури цивільного процесуального статусу щодо учасників цивільного процесу, проведене С.С. Бичковою [21, с. 36-42]. Водночас, дослідниця розглядала вказану проблематику без врахування її особливостей, зумовлених виділенням аспектів «суб'єкт права», або «учасник цивільного процесуального правовідношення», що обумовлює потребу поглиблення обґрунтованих вченою теоретичних положень.

В контексті досліджень у сфері процесуальної доктрини слід звернути увагу також на дослідження у сфері адміністративного судочинства, що стосуються визначення правового статусу відповідача у справах адміністративної юрисдикції: К.Ю. Пуданс-Шушлебіна (суб'єкт владних повноважень як відповідач) [276]; В.С. Заяць (проблемні питання участі представника у справах адміністратив-

ної юрисдикції) [105]; І.В. Топор (характеристика процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві) [378] та інші. Водночас, у цій галузі права теж спостерігається відсутність комплексних наукових досліджень, присвячених особливостям суб'єкта адміністративного судочинства.

Дослідження суб'єктів цивільного процесуального права передбачає необхідність звернення до наукових напрацювань з таких питань, як «правосуб'єктність», «правовий статус» та суміжних із ними понять. З існуючих наукових досліджень можливо дійти висновку про визначення наступного категоріального ряду стосовно характеристики суб'єктів цивільного процесуального права: «правосуб'єктність», «правовий статус», «юридичні гарантії», «принципи права», «громадянство», «свобода», «законний процесуальний інтерес» [150, с. 292, 341; 406, с. 241, 267, 283; 409, 96-98, 116, 128, 132, 135,138, 162, 163; 21, с. 40; 58, с. 42].

Разом з тим, викликає зацікавленість підхід, прийнятий у загальній теорії права, щодо включення до складу поняття «правовий статус» такого поняття як «правові норми» [44, с. 535]. Разом з тим, наведений підхід може і має бути застосований із врахуванням галузевої специфіки наукового аналізу проблеми правового статусу суб'єктів цивільного процесуального права.

У загальній теорії права під правовими нормами як елементом правового статусу розуміються норми, встановлені конституційним та поточним законодавством, а також міжнародні договори (К.О. Трихліб [44, с. 535]). Втім, слід вказати на встановлення окремих прав особи, як суб'єкта цивільного процесуального права не тільки на рівні безпосереднього закріплення їх у законодавстві або міжнародних договорах. Так, п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК України вказується на таку засаду цивільного судочинства, як розумність строків розгляду справ. Тож можна зазначати про пряме законодавче закріплення обов'язку суду дотримуватись цих розумних строків (водночас, без визначення власне поняття «розумність»). Як наслідок, можна виділяти відповідне процесуальне право особи, яка звернулась до суду за захистом. Порушення розумного строку розгляду справи є порушенням права на суд, що має статус jus cogens [406, с. 164; 413, с. 76].

Вказане свідчить про необхідність зміни сприйняття підходів до регулювання цивільних процесуальних правовідносин, відходу

від переважно позитивного способу регулювання у бік збільшення впливу засад природного права.

Яскравим підтвердженням цієї тези є також положення ч. 1 ст. 10 ЦПК України щодо застосування судом при вирішенні цивільних справ принципу верховенства права, що, на наш погляд, створює додаткові підстави для застосування в окремих випадках процесуальної аналогії. Тому можливо уточнити наукові напрацювання К.О. Трихліба, вказавши про визначення вказаних правових норм не тільки у законодавстві, але також виходячи з засад принципу верховенства права, необхідності створення умов для реалізації основних прав та свобод людини у національній правовій системі.

У теорії права на сьогоднішній день склались різні підходи до розуміння категорії «норма права». Вказаному питанню приділяли увагу як представники напрямків позитивного права, так і представники різних напрямків природно-правового врегулювання суспільних відносин.

Найпоширенішим можна вважати підхід, за яким виділено наступні ознаки правової норми: є правилом поведінки, що закріплюється не тільки у законі; в основі норми права лежать поняття свободи та справедливості; має поєднувати суспільні, групові та індивідуальні інтереси [365, с. 159-160]. У останній ознаці простежується відображення основних положень витоків школи природного права, що була заснована у Давньому Римі як «право народів» *(jus gentium)* [217]. Розгляд суб'єкта права як абстрактної правової конструкції дозволяє стверджувати про втілення його у правовій системі загалом і у нормі права, зокрема. Тому норма права безпосередньо відображає положення суб'єкта права у правовій системі у частині, що охоплюється та визначається нормою права, що дозволяє приєднатись до положень, сформульованих К.О. Трихлібом відносно визначення норми права у широкому розумінні елементом статусу особи як суб'єкта права.

Наступним елементом правового статусу суб'єкта права К.О. Трихліб визначає права, свободи, законні інтереси, обов'язки.

Цивільні процесуальні права та обов'язки є категоріями, що достатньо широко досліджені в існуючій процесуальній літературі. Втім, їх дослідження в цьому підрозділі на основі виділення спільних рис ускладнюється наведеною вище різною спрямованістю проце-

суальної правосуб'єктності, а також її цільовим характером. Вказане означає неможливість розгляду процесуальних прав у відриві від конкретної групи їх носіїв (суд, учасники справи, інші учасники судового процесу), без урахування мети реалізації вказаних прав. Тому вказана складова процесуального статусу більш детально буде досліджена у рамках відповідних підрозділів. Аналогічне можливо вказати також з приводу процесуальних обов'язків.

Наступною категорією, що виділяється стосовно характеристики суб'єкта цивільного процесуального права, є категорія «свобода».

У процесуальній літературі при визначенні співвідношення цього поняття із поняттям процесуального статусу виходять з розуміння свободи як можливості особи діяти в межах, визначених суб'єктивним правом. На цій підставі стверджується про входження свободи до структури правового статусу та повне поглинання свободи суб'єктивним правом [21, с. 34, 40].

Загалом погоджуючись із вказаною позицією, необхідно вказати про можливість її доповнення.

У теорії права ядром категорії «свобода» визначається автономія суб'єкта, яка пов'язується із звільненням від обов'язкових стосовно зовнішнього оточення дій, самостійністю у рішеннях щодо визначення власної поведінки [44, с. 697].

С.С. Бичкова виходить з поширеного підходу щодо загалом позитивного характеру регулювання цивільних процесуальних правовідносин. Крім того, її висновки природно обмежуються предметом її дослідження — цивільний процесуальний правовий статус. Водночас, більш широкий характер категорії «суб'єкт цивільного процесуального права» уможливлює врахування підходу, відповідно до якого не тільки право шляхом позитивного регулювання визначає межі реалізації свободи, але також свобода особи визначає напрями регулювання суспільних відносин, напрями розвитку об'єктивного права.

Такий висновок випливає з визнаної в юридичній літературі ідеї щодо визнання свободи основою для принципів права відповідної галузі [44, с. 700]. Тому, розглядаючи категорію «суб'єкт цивільного процесуального права» у широкому розумінні, на перший погляд, є можливість виділити свободу в окремий елемент конструкції суб'єкта цивільного процесуального права в широкому сенсі. Цей еле-

мент має відображати вплив суб'єктів цивільного процесуального права на напрям розвитку цієї галузі права, враховуючи наступні аргументи. Так, в тій частині, в якій суб`єкт права впливає на подальший розвиток законодавства, свобода виявляється не закріпленою, але вона реально існує і здійснює вплив.

Вище неодноразово вказувалось про різну мету діяльності різних учасників судового розгляду: судді, заінтересованих осіб, інших учасників процесу. Розглядаючи вказані групи учасників процесу, виявляється, що категорія «свобода» може бути застосована лише щодо одних з них: матеріально заінтересовані особи. Такий висновок випливає з самої природи цієї категорії, що характеризує режим реалізації виключно приватних інтересів.

Сама історична мета запровадження цієї категорії — обмеження сваволі влади, насамперед державної [44, с. 697].

До суддів та інших працівників апарату суду вказана категорія не може застосовуватись оскільки їх права, обов'язки, повноваження детально визначені законом відповідно до ч. 1 ст. 19 Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (далі — Конституція України) [130]. У окремих же випадках, коли відповідні права, обов'язки не визначені, може мати місце простір для застосування дискреційних повноважень. Втім, як слушно відзначається у юридичній літературі, дискреція не означає повністю вільний вибір поведінки, а теж носить цільовий характер. Так, слід визнати цілком слушною позицію О.І. Сеньківа про необхідність забезпечення верховенства права, справедливості, ефективності захисту прав при застосуванні таких повноважень при вирішенні справ у судах в порядку адміністративного судочинства [323, с. 7]. Тому можливість застосування розсуду при реалізації дискреційних повноважень не може бути прирівняна до свободи.

Цільовий характер процесуальних прав можливо констатувати також стосовно свідка, експерта та інших учасників судового процесу, які забезпечують здійснення правосуддя. Тому, попри застосування категорії «права» щодо їх процесуальних можливостей, щодо них використання поняття «свобода» теж не є доцільним.

Слід також зауважити, що навіть стосовно матеріально заінтересованих осіб категорію «свобода» може бути застосовано лише до певної міри, що обумовлено цільовим характером їх процесуальних

прав, що випливає з ч. 1 ст. 44 ЦПК України, відповідно до якої на сторони покладається обов'язок добросовісно користуватись своїми процесуальними правами. На відміну від свідків, сторона в судовому процесі реалізовує своє право, а свідок — виконує обов'язок. Тому, на відміну від свідка, стосовно сторони можна вказувати про наявність певної свободи, що обмежується тільки вказаним вище загальним положенням.

Отже, свобода охоплюється метою, з якою існує процесуальне право, а тому доцільно приєднатись до позиції С.С. Бичкової щодо поглинання цивільним процесуальним правом цивільної процесуальної свободи [21, с. 33-34].

Враховуючи, що розвиток цивільного процесуального права обумовлюється нерозривною єдністю інтересів не тільки приватних осіб, але й суб'єктів публічної влади в цивільному судочинстві, інтересами правосуддя загалом, в аспекті процесуального статусу свобода не має самостійного значення як утворюючий елемент цивільного процесуального права. Тому розглядати свободу як окремий елемент цивільного процесуального статусу суб'єктів цивільного процесуального права не є доцільним.

Останньою категорією визначається законний процесуальний інтерес. Ця категорія не отримала в науці такого поширення як родова щодо неї категорія — законний інтерес, втім її розуміння дійсно дозволяє визначити її як видову стосовно законного інтересу. Залишаючи детальне обґрунтування на подальше дослідження, можна вказати, що зазначена категорія теж може бути застосована виключно до матеріально заінтересованих осіб, адже належне виконання судом та іншими учасниками розгляду справи своїх обов'язків є проявом позитивної юридичної відповідальності, але не процесуального законного інтересу. Остаточний висновок щодо місця законного процесуального інтересу у структурі цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права буде сформульовано далі після додаткового дослідження.

На сьогоднішній день у вітчизняній доктрині теорії права найбільш поширеною є позиція щодо сприйняття правосуб'єктності саме як здатності особи. Аналогічне сприйняття має місце також у цивільному судочинстві [406, с. 240; 150, с. 214]. Поширюючи вказаний підхід на сферу цивільного процесуального права, можна вка-

зати про певні особливості значення суб'єкта цивільного процесуального права стосовно цієї галузі.

Як відомо, мета участі у процесі суду, учасників справи, представників, інших учасників судового процесу є принципово різною. Однак для них характерна наявність певного моменту вступу у процес, з якого вони набувають процесуальних прав та обов'язків (повноважень). Виходячи з наведеного, доцільне збереження юридичної конструкції суб'єкта права також стосовно суду, попри особливий характер його процесуальної правосуб'єктності.

Особи мають реалізувати свої процесуальні права та виконувати обов'язки, відповідно до їх процесуальної мети. У противному випадку можна зазначати про наявність зловживань або правопорушення. Вказане надає підставу для визначення особливого характеру цивільної процесуальної правосуб'єктності, порівняно із цивільною — вона носить цільовий характер.

З позиції динамічного характеру категорії «юридичний процес» загалом та «судовий процес», зокрема, привертає до себе увагу позиція М.В. Вітрука щодо визначення двох сторін поняття правосуб'єктності: як здатності особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки; як вказаної здатності але з урахуванням динаміки реалізації прав та обов'язків та динаміки їх суб'єктів [52, с. 213-214].

Слід повністю підтримати висловлювану в доктрині цивільного процесуального права позицію щодо неможливості виділення для усіх суб'єктів цивільного процесуального права єдиної процесуальної правосуб'єктності. Зокрема, як буде показано в наступних підрозділах, стосовно учасників справи усталеним є визначення правосуб'єктності з позиції здатності: мати права та обов'язки та особисто їх здійснювати. Втім, стосовно суду така конструкція не може бути застосована, і основою для розуміння його правосуб'єктності є поняття компетенції. Стосовно ж інших учасників судового процесу, то основою їх правосуб'єктності є наявність у них спеціального правового статусу.

Наведені вище положення можуть бути взяті за основу для подальшого дослідження категорії правосуб'єктності — стосовно суб'єкта цивільного процесуального права. Слід приєднатись до висловленої позиції К.О. Трихліба щодо визначення цивільної процесуальної правосуб'єктності одним з елементів структури його цивіль-

ного процесуального статусу [44, с. 535], оскільки правосуб'єктність характеризує можливість суб'єкта набувати цивільні процесуальні права та обов'язки у цивільних процесуальних правовідносинах, здійснювати дії, спрямовані на виникнення вказаних прав та обов'язків.

Останнім елементом характеристики суб'єктів цивільного процесуального права слід розглянути категорію «принципи права» [21, с. 39].

Усталеним розумінням принципів права є визначення їх як закріплених у нормах об'єктивного права правових ідей, що створюють визначальний вплив на формування та розвиток права [365, с. 123-124]. С.С. Бичкова виходить з притаманності принципам права таких ознак, як: забезпечення єдності та стабільності правового регулювання суспільних відносин; склад та зміст принципів не піддаються змінам внаслідок волі конкретних осіб, а є об'єктивними якостями самого права на конкретному етапі суспільного розвитку; є основою для побудови всієї правової системи, з відповідними галузями, інститутами, нормами. Вчена вказує про визначальний вплив принципів права на формування цивільного процесуального правового статусу, відсутності сприйняття принципів права як складової цивільного процесуального правового статусу [21, с. 39].

Не заперечуючи загалом проти вказаної позиції, слід зазначити про вузьке сприйняття дослідницею взаємовпливу між принципами права та правовим статусом у цивільному процесі. Так, можна вказати на існування більш широкого поняття — власне суб'єкта цивільного процесуального права. Вище вказувалось про первинний характер суб'єкта права стосовно правової системи, його формуюче значення. Попри посилення засад позитивного підходу у регулюванні цивільних процесуальних правовідносин, порівняно із іншими галузями права, слід вказати про значне збереження цієї тези також щодо суб'єкта цивільного процесуального права. Тому можна вказувати про потужний опосередкований вплив суб'єктів цивільного процесуального права на формування, в тому числі і принципів цивільного процесуального права, що слід вважати особливістю існуючого етапу суспільного розвитку в Україні, який характеризується інтенсивним реформуванням.

Отже, у принципах цивільного процесуального права знаходить свій вияв природно-правова складова змісту правового статусу суб'єкта цивільного процесуального права. Аналогічно до норм цивільного процесуального права, не можна уявити елементи процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права без принципів, враховуючи їх взаємний формуючий вплив. Тому принципи цивільного процесуального права слід визначити елементом цивільного процесуального статусу суб'єктів цивільного процесуального права.

Для характеристики суб'єктів цивільного процесуального права доцільно уточнити категоріальний ряд, що виділяється у юридичній літературі. Категоріями, що безпосередньо охоплюються вказаним поняттям, слід вважати цивільну процесуальну правосуб'єктність та цивільний процесуальний статус. Інші категорії: «юридичні гарантії», «принципи права», «громадянство», «свобода», «законний процесуальний інтерес» слід вважати пов'язаними із вказаним поняттям і такими, що визначають зв'язок суб'єкта цивільного процесуального права із системою цієї галузі права, визначають його зв'язки з іншими суб'єктами у процесі розгляду та вирішення справи.

Наступною категорією визначено громадянство. З позиції співвідношення із цивільним процесуальним статусом громадянство розглядається як передумова його набуття. Такий висновок ґрунтується на широкому сприйнятті громадянства як правового зв'язку між державою та особою. На підставі цього зв'язку відбувається набуття статусу громадянина конкретної держави [21, с. 38-39; 365]. С.С. Бичкова не відносить громадянство до елементів цивільного процесуального правового статусу, виходячи з: а) розуміння його саме як передумови набуття вказаного статусу; б) сприйняття його як правовідносин між державою і особою, які не можуть бути елементом правового статусу, а самі є формою його реалізації; в) можливості участі у процесі колективних суб'єктів: юридичних осіб, держави тощо, щодо яких не можна вести мову про громадянство [21, с. 38-39]. Слід врахувати і ту обставину, що громадянство є категорією конституційного права, а тому вводити її до складу елементів цивільного процесуального статусу недоцільно.

Наступною категорією, що характеризує суб'єкта цивільного процесуального права, визначено юридичні гарантії. Подібної по-

зиції дотримується також С.С. Бичкова, яка виходить з розуміння юридичних гарантій як засобів, що забезпечують належну реалізацію особою її правового статусу [21, с. 37]. Таке розуміння юридичної гарантії можливо вважати усталеним у юридичній літературі. Дослідниця не включає юридичні гарантії до елементів цивільного процесуального правового статусу особи, а відносить їх до явищ забезпечувального характеру, таким чином підкреслюючи їх зовнішній характер стосовно особи, яка бере участь у справі [21, с. 38].

М.В. Вітрук досліджуючи систему гарантій прав, свобод, обов'язків, законних інтересів особистості, розглядає їх як умови та засоби, що забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та забезпечення [52, с. 305]. З такого ж підходу виходять представники вітчизняної теорії права, визначаючи гарантії прав людини як юридичні засоби та інститути, які своєю метою мають: сприяння реалізації, охорону, захист прав людини [365, с. 304].

Застосовуючи цей підхід до визначення співвідношення юридичних гарантій із поняттям «суб'єкт цивільного процесуального права», слід враховувати вже наведений вище більш широкий характер поняття «суб'єкт цивільного процесуального права» як багатоаспектного явища, що охоплює юридичну відокремленість від інших суб'єктів, правову волю, правову свідомість, активний характер участі у правотворчості, правозастосуванні та право реалізації, правові відносини та правові зв'язки, правосуб'єктність, соціально-правову цінність. Попри різні завдання суб'єктів цивільного процесуального права, спільним у співвідношенні категорій «юридичні гарантії» та «суб'єкт цивільного процесуального права» є забезпечувальний характер юридичних гарантій відносно реалізації процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, а також його існування загалом. З іншого боку, не можна не враховувати потенційні можливості, які забезпечуються правовими гарантіями стосовно конкретного суб'єкта права, а також забезпеченість гарантій владою держави. Тому доречно приєднатись до думки про доцільність віднесення юридичних гарантій до елементів характеристики суб'єкта цивільного процесуального права. Втім, їх не слід включати до структури цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, оскільки вони є засобом належної його реалізації.

Останньою категорією, що підлягає опрацюванню, є категорія правовідносин загального (статусного) типу. Вказаний тип правовідносин відноситься до поділу їх на абсолютні та відносні і є фактично синонімом тієї частини абсолютних правовідносин, що відображає статус суб'єкта у конкретних правовідносинах (наприклад, відносини власності).

Щодо суб'єкта цивільного процесуального права, то подібний елемент процесуального статусу недоцільно виділяти з огляду на наступне.

На відміну від відносин власності у цивільному праві, у цивільному процесуальному праві не виділяються абсолютні відносини. Тому до вступу у конкретне цивільне процесуальне правовідношення (наприклад, під час складання позовної заяви, але ще до подання її до суду) конкретних цивільних процесуальних правовідносин не існує, а після їх виникнення виникає звичайне цивільне процесуальне правовідношення між судом та позивачем, що позбавляє актуальності виділення окремого виду правовідносин. З наведених причин вказані відносини також не можна вважати такими, що характеризують суб'єкта цивільного процесуального права загалом. Вказане можна розглядати особливістю цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права.

Проведене дослідження надає змогу сформулювати базову конструкцію цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, відмежувати його від іншого суміжного поняття — процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення, а також створює підґрунтя для вирішення окремих проблемних питань складових цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права.

У структурі цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права слід виділити такі елементи, як:

- цивільні процесуальні норми;
- цивільна процесуальна правосуб'єктність;
- процесуальні права та обов'язки (повноваження);
- принципи цивільного процесуального права.

Категорія «свобода» поглинається суб'єктивним цивільним процесуальним правом. Законний процесуальний інтерес є основою правосуб'єктності учасника справи, але не елементом його проце-

суального статусу. Категорія «громадянство» характеризує цивільний процесуальний статус як галузевий та виступає елементом системи суб'єкта цивільного процесуального права. Процесуальні гарантії виступають засобом належної реалізації цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, і входять до елементів його системи. Категорія правовідносин загального (статусного) типу не відноситься ані до процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, ані характеризує власне вказаного суб'єкта.

Питання щодо остаточного визначення співвідношення із цивільним процесуальним статусом такої категорії, як цивільна процесуальна відповідальність потребує проведення подальших наукових досліджень. На сьогодні можливо з упевненістю стверджувати про існування позитивної цивільної процесуальної відповідальності як обов'язку добросовісно здійснювати свої права та виконувати обов'язки (реалізовувати повноваження). Позитивна процесуальна відповідальність може бути включена до складу процесуальних гарантій належної реалізації цивільного процесуального статусу.

Структура цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення включає до себе процесуальні права та обов'язки (повноваження). Вказаний статус доцільно визначити як елемент цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, і одночасно — як категорія, що може розглядатись самостійно.

Вказані положення дозволяють охарактеризувати правовий статус суб'єкта цивільного процесуального права як більш широке та складне явище, аніж статус учасника цивільного процесуального правовідношення. Це пояснюється різністю змісту цих понять, а також їх призначенням.

Оскільки, як відомо, призначенням поняття «статус» загалом є висвітлення місця особи у певній системі, то відповідно до класичної структури правовідношення, за якої змістом правовідношення визначено права та обов'язки, вказаних елементів достатньо для характеристики особи як учасника правовідношення. Інші елементи (правосуб'єктність, правові гарантії, правові норми тощо) — визначають специфіку особи на іншому рівні — рівні суб'єкта права. Тому при визначенні цивільного процесуального статусу особи як

учасника цивільного процесуального правовідношення виходитимемо з розуміння його права та обов'язків (повноважень), що є усталеним у процесуальній літературі. При характеристиці ж вказаного статусу особи як суб'єкта цивільного процесуального права його структура набуває більш складного характеру, зокрема за рахунок додання інших наведених вище елементів.

Слід окремо відмітити, що відповідно до наведеного вище розуміння трьох рівнів впливу права — можливість вступати у правовідносини; можливість вчиняти дії, спрямовані на вступ до правовідносин; можливість бути учасником правовідносин — остання можливість є лише одним з проявів суб'єкта права. Не вбачається перешкод до застосування вказаного підходу також і щодо цивільного процесуального права. Тому конструкція процесуального статусу учасника процесуального правовідношення як його прав, обов'язків (повноважень) може бути включена до складу елементів його процесуального статусу як суб'єкта цивільного процесуального права.

З позиції характеристики цивільного процесуального статусу особи як суб'єкта цивільного процесуального права істотне значення має визначення об'єкта вказаних відносин, оскільки це дозволяє характеризувати спрямованість прав та обов'язків суб'єкта у конкретних правовідносинах.

Практичне значення виділення цивільного процесуального статусу конкретного суб'єкта цивільного процесуального права полягає, передусім, у його реалізації у конкретних цивільних процесуальних правовідносинах.

1.3.2. Юридична відповідальність та процесуальний статус суб'єктів цивільного процесуального права: проблеми співвідношення

На сьогодні слід констатувати відсутність єдиної позиції науковців щодо складу елементів процесуального статусу особи у цивільному процесі, а також щодо визначення окремих елементів. Так, представники «харківської» школи такими елементами визначають процесуальні права та обов'язки, або повноваження (у частині участі

у цивільному процесі представника) [150, с. 292, 341; 406, с. 241, 267, 283; 409, 96-98, 116, 128, 132, 135, 138, 162, 163]. Окремі дослідники наполягають на необхідності включення до процесуального статусу також процесуальних законних інтересів [21, с. 71].

Особливо неоднозначною є ситуація щодо визначення цивільної процесуальної відповідальності, а також її співвідношення із поняттям цивільного процесуального статусу. Передусім, слід вказати на неоднозначність сприйняття такої категорії взагалі, причому мають місце діаметрально протилежні позиції. Так, І.М. Лукіна визначає її як вид галузевої відповідальності та вказує на охоплення нею широкого кола заходів, що застосовуються у зв'язку із несумлінною поведінкою учасників процесу, в тому числі — цивільні процесуальні штрафи, відшкодування судових витрат, заходи процесуального примусу та ін. Причому одночасно дослідниця розуміє цивільну процесуальну відповідальність також з позиції суб'єктивних обов'язків, що є наслідком поділу її на позитивну та негативну [159, с. 93-94, 175].

Натомість О.В. Рожнов зазначає про відсутність у механізмі процесуального регулювання цивільних процесуальних правовідносин підстав процесуальної відповідальності, а також про реалізацію її в порядку, передбаченому нормами інших галузей права [406, с. 524].

Як вже вказувалось, переважна більшість дослідників виокремлюють у складі процесуального статусу лише права та обов'язки. Втім окремі вчені додають до вказаних елементів також процесуальну відповідальність [378, с. 10].

У зв'язку із наведеним слід вказати на поширеність у теорії права наукової позиції щодо виділення юридичної відповідальності окремим елементом правового статусу особи. Вказана невизначеність заважає проведенню наукових досліджень щодо визначення категорії «процесуальний статус», зумовлює неоднозначне сприйняття правового положення учасників процесу як під час розгляду судових справ, так і законодавцем.

Проблематика процесуального статусу учасника цивільного процесу передбачає опрацювання як загальних положень щодо вказаного статусу, так і положень щодо окремих його елементів. Втім останніми роками основним предметом уваги дослідників були сфери суміжної проблематики: окремі види проваджень у цивільному

процесі або процесуальний статус окремих учасників цивільного процесу. Найближчими до тематики цього дослідження слід вважати напрацювання, що безпосереднім чином торкаються елементів процесуального статусу: процесуальні обов'язки (Я.Я. Мельник, 2013 р. [166]), процесуальна відповідальність (І.М. Лукіна, 2013 р. [158]), законний інтерес у цивільному судочинстві (О.В. Гетманцев, 2016 р. [58]).

Звернення до наукових напрацювань з теорії права свідчить про неоднаковий підхід до визначення як категорії «правовий статус» щодо суб'єкта права, так і самої категорії «суб'єкт права». Так, окрім підходу щодо виділення у складі правового статусу тільки прав та обов'язків [45, с. 717], має місце також підхід щодо включення до його складу законних інтересів [97, с. 342; 365, с. 237].

У контексті цього дослідження викликає зацікавленість позиція О.Ф. Скакун щодо реалізації суб'єктами (учасниками) правовідносин не тільки своїх прав та обов'язків, але також повноважень та юридичної відповідальності [326, с. 394].

С.С. Бичкова відстоює позицію стосовно недоцільності виділення юридичної відповідальності окремим елементом цивільного процесуального статусу особи. Свою позицію дослідниця обґрунтовує, в тому числі, похідним характером відповідальності стосовно процесуальних прав та обов'язків учасника цивільного процесу [21, с. 38].

Натомість, І.М. Лукіна, досліджуючи інститут процесуальної відповідальності, визначає цивільну процесуальну відповідальність одночасно з позицій: обов'язків, що покладаються на суб'єкта відповідальності; заходів процесуального примусу, що застосовуються до вказаних суб'єктів. Так, виділяються обов'язки щодо: належного здійснення процесуальних прав особи та виконання обов'язків (позитивна відповідальність); зазнати певних втрат (негативна відповідальність) [159, с. 93-94, 175]. Враховуючи усталений характер підходу щодо віднесення прав та обов'язків до елементів процесуального статусу, позиція дослідниці дає всі підстави для розгляду питання щодо доцільності включення процесуальної відповідальності до елементів процесуального статусу особи.

І.В. Топор, досліджуючи питання теоретико-правової характеристики процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві, прямо вказує на доцільність виділення такого елементу

процесуального статусу сторін, як процесуальна відповідальність. Вказану відповідальність дослідник пов'язує із застосуванням до сторін заходів процесуального примусу за порушення порядку у залі судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого [378, с. 10].

Водночас, в останніх дослідженнях відстоюється позиція щодо відсутності існування підстав процесуальної відповідальності у механізмі процесуального регулювання. Натомість вказується про можливість застосування юридичної відповідальності іншої галузевої належності (адміністративної, кримінальної, цивільної, дисциплінарної) у зв'язку із вчиненням правопорушень у суді та доводиться позиція про правильність визначення відповідних заходів як заходів примусу. До заходів примусу у цивільному судочинстві включаються: заходи юридичної відповідальності; заходи захисту (відновлення) правопорядку; превентивні заходи; процесуальні тяжкості [406, с. 520-521].

Вирішення питання щодо приєднання до тієї чи іншої позиції зумовлює необхідність звернення до напрацювань із загальної теорії права. Зокрема, одним з найпоширеніших є визначення юридичної відповідальності як несприятливих для правопорушника наслідків [365, с. 255]. Під іншим кутом зору розглядає вказане питання О.Ф. Скакун, яка пов'язує юридичну відповідальність із обов'язком правопорушника потерпати від застосування відповідних заходів [326, с. 464]. Слід вказати також на поширений підхід про позитивний та негативний види юридичної відповідальності

Слід погодитись із позицією І.М. Лукіної стосовно доцільності виділення позитивного та негативного характеру процесуальної відповідальності [159, с. 93-94], що відповідає сутності родового поняття «соціальна відповідальність» яке пов'язується із необхідністю не тільки зазнавати негативні наслідки у зв'язку із порушенням соціальних норм, але також належно використовувати, виконувати, дотримувати відповідні приписи [43, 100]. Наведена позиція робить доцільним погодження також із висловлюваними тезами щодо неможливості існування певної галузі права без притаманної їй галузевої відповідальності.

Вказані положення дають підстави про висновок щодо визнання доцільності існування такої категорії, як «цивільна процесуаль-

на відповідальність», передусім з позиції виділення її позитивної та негативної сторін. Зокрема, проявом позитивної цивільної процесуальної відповідальності слід вважати положення ст. 44 ЦПК України щодо обов'язку учасників справи добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки. Щодо ж негативної процесуальної відповідальності, то слід вказати про доцільність подальшого проведення досліджень у цій сфері, оскільки наукові напрацювання з цих питань не є повністю визначеними.

Так, І.М. Лукіна, вказує на існування різних підходів щодо визначення її природи та галузевої належності, а її окремі власні висновки є дискусійними, наприклад стосовно визнання заходів процесуального примусу формою цивільної процесуальної відповідальності [159, с. 173]. Адже, як зазначається в юридичній літературі, невід'ємною функцією юридичної відповідальності є каральна функція, змістом якої є відплата за вчинене правопорушення [326, с. 468; 365, с. 260]. Визначаючи ж спрямованість застосування заходів процесуального примусу, О.В. Рожнов слушно вказує на такі цілі застосування вказаних заходів, як: попередження, припинення неналежної поведінки особи у суді. У зв'язку із цим вказується на необов'язковість застосування вказаних заходів, на відміну від юридичної відповідальності [406, с. 524].

Водночас, потребує уточнення наведена вище позиція О.В. Рожнова стосовно відсутності існування у механізмі процесуального регулювання підстав процесуальної відповідальності, зважаючи на теоретичну і нормативну невизначеність категорії «механізм процесуального регулювання».

У зв'язку із наведеним увагу привертають до себе положення ст.ст. 44 та 148 ЦПК України, в яких передбачено певні заходи щодо запобігання недобросовісній поведінці учасників судового процесу. Зокрема, статтею 44 ЦПК України передбачено можливість настання наслідків обтяжливого характеру для учасника процесу у зв'язку із зловживанням ним своїми процесуальними правами. Статтею 148 ЦПК України передбачено підстави та порядок застосування штрафів у зв'язку із недобросовісною поведінкою вказаних учасників.

Достатньо дискусійним можна вважати питання щодо реалізації у цих положеннях «негативної» процесуальної відповідальності.

Зокрема з аналізу ч.ч. 3, 4 ст. 44, ч. 2 ст. 262 ЦПК України випливає висновок щодо можливості: залишення відповідної заяви без розгляду або її повернення, винесення судом окремої ухвали тощо — як наслідку зловживання процесуальними правами. Але вказані заходи неможливо однозначно кваліфікувати як прояви негативної юридичної відповідальності. Аналогічно — у п. 3.13 пояснювальної записки до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232 [228] наводяться заходи відповідальності представників у судовому процесі за належне виконання ними своїх процесуальних обов'язків: право суду винести окрему ухвалу щодо адвоката або прокурора, якою повідомити відповідні органи, які здійснюють дисциплінарне провадження, для вирішення питання про притягнення адвоката або прокурора до дисциплінарної відповідальності. Але вказані заходи теж неможна кваліфікувати як юридичну відповідальність. Такий підхід відображено і у висновку на вказаний проект Закону України, у якому вказується про те, що юридичній науці поки що невідомий такий вид юридичної відповідальності як процесуальна [229].

Отже, висновок про доцільність чи не доцільність виділення негативної цивільної процесуальної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності потребує подальшого наукового обґрунтування, яке виходить за межі предмету дослідження.

Слід вказати на необхідність підтримання позиції вчених, які не є прибічниками включення вказаної відповідальності до елементів процесуального статусу особи. Так, С.С. Бичкова слушно вказує на другорядний характер обов'язку зазнавати обмеження по відношенню до первинних процесуальних обов'язків у зв'язку із порушенням яких настає вказана відповідальність [21, с. 38]. Крім того, з положень, що наводяться С.І. Архіповим стосовно призначення правового статусу особи, можна охарактеризувати таке призначення як індивідуалізація особи, визначення її місця у правовій системі [12, с. 295]. Обов'язок же щодо належного використання процесуальних прав та реалізації обов'язків стосується кожного учасника цивільного процесу.

Щодо ж позиції І.В. Топора стосовно розгляду процесуальної відповідальності з позиції заходів процесуального примусу, то стосовно неї можна висловити аналогічні заперечення, що були ви-

словлені до подібної позиції І.М. Лукіної. З іншого боку, не виключає сумнівів доцільність виділення позитивної процесуальної відповідальності, яку слід характеризувати з позиції обов'язку належного використання процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. По відношенню до процесуального статусу процесуальну відповідальність слід розглядати не як його елемент, а як гарантію його належної реалізації.

Водночас, актуальною залишається можливість застосування до суб'єкта цивільного процесуального права юридичної відповідальності іншої галузевої природи: кримінальної, адміністративної, цивільної. Тому, залишаючи відкритим питання щодо включення юридичної відповідальності до складу цивільного процесуального статусу, можна констатувати доцільність розгляду цієї категорії у складі суб'єкта цивільного процесуального права загалом.

1.3.3. Роль законного інтересу у визначенні процесуального статусу суб'єктів цивільного процесуального права

Слід погодитись із О.В. Гетманцевим щодо важливості опрацювання категорії «законний інтерес» у контексті цивільного судочинства, передусім з позицій термінологічної та методологічної визначеності [58, с. 42].

На сьогоднішній день проблематика елементів процесуального статусу особи є однією з найменш досліджених, що зумовлює неоднакові підходи науковців у її розумінні. Одні вчені у складі вказаного статусу визначають виключно права та обов'язки або повноваження (стосовно процесуального представника) [150, с. 292, 341; 406, с. 241, 267, 283; 409, 96-98, 116, 128, 132, 135, 138, 162, 163]. Окремі автори додають до вказаних елементів також законний цивільний процесуальний інтерес [21, с. 71]. Деякі дослідники, не виділяючи законні інтереси у складі цивільного процесуального статусу, вказують на такий його елемент, як процесуальна відповідальність [378, с. 10].

Вказане ускладнює проведення наукових досліджень у напрямку визначення змісту категорії «процесуальний статус», а також

належне врегулювання її у чинному процесуальному законодавстві. Так, наприклад, окремими авторами стверджується про необхідність закріплення у ЦПК України процесуального статусу такої особи, як «фахівець у певній галузі знань» [205, с. 124].

Загальні положення процесуального статусу не знайшли належної уваги у наукових дослідженнях, що проводились останнім часом. У основній їх частині розглянуто відповідні питання лише в рамках конкретної проблематики (дослідження окремих видів проваджень, або процесуального статусу окремих учасників цивільного процесу: сторін, третіх осіб, прокурора тощо). Слід окремо відмітити проведення останнім часом досліджень, безпосередньо присвячених окремим складовим процесуального статусу: обов'язки (Я.Я. Мельник, 2013 р. [166]; М.Б. Мельник, М.М. Ясинок, 2014 р. [444]), відповідальність (І.М. Лукіна, 2013 р. [159]), законні інтереси (І.Е. Берестова, 2011 р. [269, с. 83-84]; С.О. Короєд, 2013 р. [134, с. 149-152]; О.В. Гетманцев, 2016 р. [58]).

Виходячи з наведеного, актуальною вбачається проблематика визначення співвідношення категорій «законний інтерес» та «цивільний процесуальний статус» особи, а також формулювання авторської позиції щодо співвідношення цих понять.

Відсутність усталеного наукового підходу щодо визначення понять «законний інтерес», «правовий статус» у цивільному процесі зумовлює необхідність звернення до напрацювань щодо відповідних родових понять, якими є наведені вище поняття у сфері теорії права. Втім, у цій сфері також спостерігаються неоднакові підходи, зокрема щодо визначення поняття «правовий статус».

Одним з найпоширеніших слід вважати підхід, за якого до структури правового статусу входять виключно права та обов'язки [45, с. 717]. Достатньо поширеним є також підхід щодо включення до його складу законних інтересів [97, с. 342; 365, с. 237]. Однією з визнаних позицій слід визнати підхід, презентований О.Ф. Скакун, відповідно до якого суб'єкти (учасники) правовідносин реалізують не тільки свої права та обов'язки, але також повноваження та юридичну відповідальність [326, с. 394]. З огляду на визнаний у юридичній літературі похідний та цільовий характер повноважень [45, с. 655], їх слід розглядати виключно в контексті участі в цивільному процесі окремих специфічних учасників, таких як: суд, секретар

судового засідання, судовий розпорядник, помічник судді, представник, а також особи, визначені у ст. 56 ЦПК України.

При визначенні напряму подальшого дослідження слід виходити з вираженого цільового характеру процесуальних прав та обов'язків, реалізація яких не повинна суперечити кінцевій меті цивільного судочинства, якою є зокрема захист суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів (ч. 1 ст. 2 ЦПК України).

Дослідники, які виділяють законний інтерес як елемент процесуального статусу особи (С.С. Бичкова, О.В. Гетманцев), обґрунтовують свою позицію необхідністю врахування цієї категорії при розвитку правового регулювання процесуального статусу особи, оскільки законні інтереси підлягають забезпеченню та захисту, а також вказівкою на спрямовуючий характер законного інтересу щодо реалізації особою своїх процесуальних прав [21, с. 36, 41].

О.В. Гетманцев, не визначаючи законний інтерес у процесуальних правовідносинах елементом правового статусу їх учасників, вказує на законний інтерес як на елемент змісту цивільних процесуальних правовідносин, поряд із процесуальними правами та обов'язками. Свою позицію дослідник обґрунтовує значенням законного інтересу як підстави для реалізації суб'єктивних прав та обов'язків [58, с. 42].

Підхід щодо визначення законного інтересу окремим елементом процесуального статусу отримав реалізацію на рівні окремих досліджень галузевого спрямування. Так, Г.В. Чурпіта, досліджуючи питання процесуального статусу органів та осіб, які надають висновок на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України), визначає законний процесуальний інтерес вказаних органів як елемент їх процесуального статусу [427, с. 166-167]

Відповідь на питання щодо доцільності включення категорії «законний інтерес» до елементів процесуального статусу особи, або ж до змісту цивільного процесуального правовідношення (і як наслідок — до елементу правового статусу у цьому правовідношенні) вимагає звернення до наукових напрацювань стосовно сутності та призначення категорії «законний інтерес».

Так, О.Ф. Скакун визначаючи відмінності між вказаною категорією та категорією «суб'єктивне право», відмічає як одну з основних відмінностей те, що законний інтерес не забезпечується від-

повідним обов'язком інших осіб [326, с. 391]. Обов'язок інших осіб зводиться лише до вимоги поважати законний інтерес та не порушувати його [191, с. 253].

Наведені положення можливо вважати на сьогодні усталеними у правовій доктрині.

З положень С.С. Алєксєєва відносно сутності правового статусу можна зробити висновок, що його призначення полягає у визначенні становища особи саме як суб'єкта права, а не учасника правовідносин [7, с. 382-383].

В юридичній літературі відмінності між суб'єктивним правом та законним інтересом пов'язуються із: ступенем регламентації дозволу (суб'єктивне право є можливістю із, як правило, чітко визначеними межами), значенням прагнень, що виражені цими категоріями (прагнення, що виражені суб'єктивним правом, характеризуються більшою суспільною значимістю, а також в більшій мірі забезпечені матеріально) [326, с. 391-392].

Отже, можна вказати, що можливості, закріплені категорією «законний інтерес», є ширшими.

Як приклад законного інтересу, що виходить «за межі» суб'єктивного права, наводиться інтерес особи у наявності в аптеках медичних препаратів, що користуються підвищеним попитом. Вказується, що на відміну від суб'єктивного права, цей інтерес не забезпечено ані гарантованою законом можливістю їх придбання, ані можливістю вимагати від аптеки надання цих препаратів [191, с. 254]. Наводяться також певні приклади законних інтересів у сфері цивільного судочинства (цивільні процесуальні законні інтереси): інтерес позивача у призначенні судом повторної експертизи; інтерес свідка щодо допиту його за місцем проживання у разі хвороби за наявності для цього підстав [191, с. 264].

Втім, реалізація вказаних інтересів здійснюється «у межах» реалізації відповідних суб'єктивних прав та обов'язків учасників процесу та кореспондуючих їм обов'язків суду. Так, інтерес особи щодо призначення повторної експертизи реалізується в рамках права щодо заявлення відповідного клопотання і обов'язку суду його розглянути. Наведений інтерес свідка реалізується в рамках реалізації його суб'єктивного права на застосування відповідної процедури допиту, а також — обов'язку суду щодо застосування такої процедури. Крім того, обов'язок інших осіб (у даному випадку — інших учас-

ників процесу) не перешкоджати реалізації наведених законних інтересів реалізується в рамках відповідних пасивних правовідносин (які не завжди носять цивільний процесуальний характер).

Так, у разі реалізації особою законного інтересу щодо призначення експертизи інші учасники процесу не повинні створювати перешкод для подачі відповідного клопотання (має місце обов'язок щодо утримання від вчинення певних дій перед особою, яка подає клопотання), затягувати процес його вирішення судом (відповідний пасивний обов'язок перед судом) тощо [326, с. 386, 389].

Об'єкт вказаних відносин відрізняється від об'єкта відносин щодо призначення експертизи. Таким об'єктом можна визначити безперешкодну реалізацію особою свого законного інтересу.

Тож реалізація цивільних процесуальних законних інтересів відбувається «у межах» реалізації відповідних суб'єктивних прав, що позбавляє в даному випадку категорію «законний інтерес» самостійного значення як елемента процесуального статусу.

З подібного підходу виходяться і представники національної доктрини цивільного процесу, зокрема І.Е. Берестова [269, с. 78-79]. Значення законного інтересу — у завданні вектору розширення кола можливостей особи, що закріплюються суб'єктивним правом. Історично, суб'єктивне право розглядається як юридично захищений інтерес [58, с. 38].

Але, на відміну від сфери приватних інтересів, таке «розширення» у сфері цивільного процесуального права обмежене його завданнями, усі суб'єктивні права у ньому мають цільовий характер, на відміну від суб'єктивних приватних матеріальних прав (інтересів), що можуть розглядатись як самодостатня цінність. Тому інтерес позивача щодо безумовного призначення експертизи у справі (виключно за його бажанням) ніколи не перейде в статус суб'єктивного права. Питання щодо належності, допустимості тощо доказів у справі вирішується судом на основі виключно внутрішнього переконання (ч. 1, 3 ст. 89 ЦПК України), з метою належного вирішення справи для захисту суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів.

Отже, з наведеного випливає, що законний цивільний процесуальний інтерес частково «охоплюється» категорією «суб'єктивне цивільне процесуальне право», а в іншій частині — не може бути реалізований, оскільки це суперечить меті цивільного судочинства.

З урахуванням цього, а також наведених вище положень щодо цільового характеру реалізації правового статусу учасника цивільних процесуальних правовідносин [409, с. 78], можна казати, що не випадково положення щодо визнання законного інтересу елементом правового статусу не знайшло поширення у галузевих науках, зокрема у науці цивільного процесуального права.

Щодо ж до наведеної вище позиції О.В. Гетманцева стосовно визнання інтересу елементом процесуального правовідношення, то можна вказати на класичну побудову моделі одностороннього правовідношення, в якому одна особа має право, а інша — кореспондуючий йому обов'язок (який є гарантією реалізації суб'єктивного права) [365, с. 239]. Законний же інтерес, як було наведено вище, не забезпечується відповідним обов'язком іншої особи.

З іншого боку, не можна заперечувати керівний, спрямовуючий характер законного процесуального інтересу стосовно реалізації суб'єктивного процесуального права, необхідність забезпечення захисту законних інтересів, про що вказує С.С. Бичкова [21, с. 36].

Виходячи з наведеного, законний процесуальний інтерес слід вважати основою для реалізації процесуальних прав учасника справи як суб'єкта цивільного процесуального права, а також — основою його процесуальної правосуб'єктності.

1.3.4. Об'єкт цивільного процесуального правовідношення як напрямок реалізації цивільного процесуального статусу

Відповідно до ч. 1 ст. 44 ЦПК України, учасники судового процесу мають належним чином використовувати свої процесуальні права, не допускати їх зловживання. Зловживанням визначено, зокрема, використання процесуальних прав з метою, що суперечить завданням цивільного судочинства. Мета процесуальних дій має ключове значення для визначення об'єкта цивільного процесуального правовідношення, адже таким об'єктом традиційно визначається те, на що спрямовані дії учасників конкретного процесуального правовідношення.

Отже, визначення об'єкта цивільного процесуального правовідношення дозволить уточнити поняття зловживання правом, визначити напрямки реалізації цивільного процесуального статусу.

На сьогодні у доктрині цивільного процесуального права є різні позиції щодо визначення об'єкту цивільних процесуальних правовідносин.

Так, В.В. Комаров виділяє загальний та спеціальний об'єкти цивільних процесуальних правовідносин. Загальним об'єктом виділяється захист суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів, спеціальний — виділяється стосовно конкретних зв'язків (правовідносин) між учасниками процесу у широкому розумінні (суд — позивач, суд — свідок тощо). Стверджується також про можливість виділення спеціального об'єкта щодо кожного процесуального правовідношення [150, с. 407-408].

І.М. Євхутич загальним об'єктом визначає матеріально-правовий спір, а спеціальним — конкретний результат, на який спрямована процесуальна діяльність у конкретних відносинах (одержання судом пояснень позивача; одержання показань свідка тощо). Водночас, дослідник стверджує про суперечливість конструкції щодо визначення двох об'єктів процесуальних правовідносин, визнаючи, між тим, єдину цільову спрямованість реалізації вказаних відносин — захист суб'єктивних прав. Як висновок, стверджується, що всі правовідносини мають свій самостійний об'єкт, але саме це поняття не конкретизується [409, с. 77-78].

Зазначені позиції відображають неоднакове сприйняття вченими проблематики об'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Водночас, необхідність єдності у розумінні цієї категорії зумовлюється її базовим значенням, передусім з боку забезпечення належного сприйняття категорії цивільного процесуального правовідношення, вихідних засад подальших наукових досліджень у цьому напрямку.

Дослідження, спеціально присвячені визначенню об'єкта цивільних процесуальних правовідносин останнім часом майже не зустрічаються. Певну увагу це питання отримало в рамках досліджень, присвячених суміжній тематиці: систематизація цивільних процесуальних правовідносин (О.С. Захарова), передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин (О.М. Єфімов), окремі види

цивільних процесуальних правовідносин (Я.Я. Мельник) та інших. Увагу привертає напрацювання Л.В. Діденко, безпосередньо присвячене дослідженню об'єкта цивільних процесуальних правовідносин [80]. Втім, певні висновки не є безспірними, а деякі — потребують уточнення.

Л.В. Діденко виконує дослідження, ґрунтуючись на наукових позиціях представників як моністичної, так і плюралістичної теорій об'єкта цивільних процесуальних правовідносин [80, с. 36]. За наслідками дослідження приймається висновок про необхідність виділення загального та спеціального об'єкта вказаних правовідносин. Причому, демонструється підхід, за яким загальний об'єкт виділяється стосовно всього цивільного судочинства (ним визначається охорона та захист прав), а спеціальний — за окремими видами проваджень у суді першої інстанції, а також за групами правовідносин (суд — позивач, суд — свідок тощо). Так, щодо правовідносин, що виникають у позовному провадженні об'єктом визначається захист прав, а у окремому провадженні — охорона прав. Спеціальним об'єктом правовідносин, що виникають між судом та позивачем, визначається захист права, а між судом і свідком — конкретна інформація [80, с. 38-39].

Визнаючи теоретичну обґрунтованість, послідовність, всебічність вказаного підходу Л.В. Діденко стосовно дослідження різних видів правовідносин, що виникають у ході відправлення судочинства, слід вказати, що не отримав належної уваги той факт, що у процесі розгляду справи виникають також інші процесуальні правовідносини. Так, наприклад, у разі подання позовної заяви виникає правовідношення, відповідно до якого позивач має право на розгляд судом питання щодо відкриття провадження у справі, а суд має відповідний обов'язок. Заявляючи будь-яке клопотання протягом розгляду справи, заінтересована особа ініціює відповідні правовідносини. Тому наукові здобутки Л.В. Діденко можуть бути доповнені.

Аналізуючи вказані вище концепції, слід вказати про певну суперечливість позиції І.М. Євхутича, передусім у частині визнання існування загального та спеціального об'єктів процесуальних правовідносин і, водночас, твердження щодо недоцільності визначення двох об'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Крім того,

потребує додаткового обґрунтування визначення об'єктом цивільних процесуальних правовідносин фактичних явищ, предметів, процесів (отримання показань тощо).

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 258 ЦПК України, одним з видів судових рішень є ухвала, яка виноситься з конкретних процесуальних питань. Слід повністю погодитись із наведеним законодавцем таким визначенням правової природи ухвали. Адже, звертаючись із будь-яким процесуальним питанням, сторона фактично порушує перед судом певне процесуальне питання, що має бути вирішене за належною процедурою. Тому можливо було б вказувати про реалізацію конкретних процесуальних прав шляхом винесення судом конкретної ухвали як спеціальний об'єкт цивільних процесуальних правовідносин. З іншого боку, у разі заявлення необґрунтованого клопотання суд може винести ухвалу про відмову у його задоволенні. У такому випадку за наведеного розуміння об'єкта відповідні правовідносини виявляться безоб'єктними, що є неможливим.

З метою вирішення цієї проблеми слід повністю підтримати підхід, що наводиться у зарубіжній юридичній літературі, за яким необхідно розрізняти об'єкт дії конкретного учасника правовідношення та об'єкт самого правовідношення. Об'єктом дії конкретного учасника є той результат, на досягнення якого спрямована відповідна дія (у даному випадку це якраз і може бути реалізація конкретного процесуального права як об'єкт дії сторони, що заявляє клопотання). Об'єкт правовідношення має відображати результат *взаємодії* сторін правовідношення, тобто той результат, на який направлені їхні спільні дії [318, с. 171]. Слід повністю погодитись, що таким об'єктом слід вважати ухвалу суду, якою надається відповідь на процесуальне питання, поставлене стороною [318, с. 171].

Отже, можна визначити формальний та змістовний бік спеціального об'єкта цивільного процесуального правовідношення. Змістовно таким об'єктом є вирішення конкретного процесуального питання, внесення ясності та визначеності стосовно нього. Формальний бік зумовлений процедурними вимогами щодо прийняття ухвали суду: оформлення відповідно до вимог закону (у вигляді окремого документа або в усній формі); дотримання вимог закону при вирішені питання.

Розгляд категорії «захист прав» саме як діалектичної (тобто розуміючи під ним не правозастосовне рішення, яким визначено пра-

ва та обов'язки сторін, а саме послідовно здійснюваний комплекс заходів, спрямованих на забезпечення конкретного права) дозволяє вказати, що конкретне процесуальне рішення суду, винесене під час розгляду справи і спрямоване, у підсумку, на її вирішення, є нічим іншим аніж конкретним заходом у системі таких процесуальних рішень, належне прийняття яких і веде до правильного вирішення справи по суті, тобто — до захисту матеріального права, свободи і вирішення спору.

Захист суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів є метою правосуддя [45, с. 721]. У цьому зв'язку правосуддя взагалі і цивільний процес, зокрема, можна вважати способом здійснення конституційного права на судовий захист, передбаченим ч. 1 ст. 55 Конституції України.

Це дає підстави для визначення об'єкта цивільних процесуальних правовідносин у вузькому та широкому значеннях. Вузьке значення об'єкта цивільних процесуальних правовідносин базується на розумінні цивільного процесу як діяльності суду, спрямованої на розгляд і вирішення цивільних справ (ч. 1 ст. 2 ЦПК України), тобто — судочинства. Розгляд цивільної справи передбачає здійснення відповідної процесуальної діяльності. Вирішення цивільної справи передбачає, фактично, оцінку зібраних доказів у справі.

Втім, як розгляд, так і вирішення є, фактично, завданнями судочинства, а отже — виходять за його зміст. Тому за такого підходу правовідношення, в межах якого особа має право вимагати від суду захист своїх прав, а суд має відповідний обов'язок, не може входити до складу цивільних процесуальних правовідносин.

Отже, у вузькому розумінні об'єктом цивільного процесуального правовідношення слід визначити вже наведену вище ухвалу суду, якою вирішується конкретне процесуальне питання.

Однак, таке вузьке розуміння не дозволяє врахувати мету цивільного судочинства. Тому слід виділити також і широке розуміння об'єкту цивільних процесуальних правовідносин, що базується на розумінні цивільного процесу як способу реалізації конституційного права особи на судовий захист та як форми здійснення правосуддя.

За таких умов слід виділяти загальний та спеціальний об'єкти цивільних процесуальних правовідносин. Спеціальним об'єктом є

ухвала суду з конкретного процесуального питання. Загальний об'єкт цивільних процесуальних правовідносин має визначатись саме з урахуванням наведеної вище сутності цивільного процесу, а саме як способу реалізації відповідного конституційного права особи.

Практика розгляду цивільних справ свідчить про задоволення пред'явлених позовів у біля 90 % випадків. Водночас, чимала кількість випадків коли суд відмовляє у задоволенні позову, і дане рішення не оскаржується в апеляційному порядку. У даному випадку можливо констатувати, що попри те, що захист прав, свобод, законних інтересів не відбувся, але правосуддя відбулось. Слід погодитись із поширеною думкою про те, що звертаючись до суду, особа прагне саме здійснення правосуддя. У противному випадку доводилось би визнавати намагання схилити суд до винесення незаконного рішення, тобто вплинути на його незалежність.

З урахуванням наведеного, загальним об'єктом цивільних процесуальних правовідносин слід визначити захист суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів шляхом здійснення правосуддя. При цьому вказане носить цілеспрямовуючий вплив на існування (виникнення, розвиток, припинення) кожного конкретного цивільного процесуального правовідношення. Тому, попри визначення спеціального об'єкта для кожного такого правовідношення можливо казати про існування загального об'єкта щодо всіх цивільних процесуальних правовідносин.

Вказана концепція об'єкту цивільних процесуальних правовідносин притаманна правовідносинам, що виникають між судом та особами, які беруть участь у справі. Втім, як відомо, у юридичній літературі за критерієм суб'єктів правовідносин виділяють також службово-допоміжні цивільні процесуальні правовідносини, що складаються між судом та іншими учасниками процесу.

Прикладом таких правовідносин є відносини, що складаються між судом та свідком, у яких свідок має обов'язок давати показання, а суд має право їх отримати. Слід погодитись із загальноприйнятою позицію про конституційний характер обов'язку свідка давати показання у справі, таким чином сприяти суду у здійсненні правосуддя. Вказане можна поширити також на інших учасників цивільного процесу: експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка надає правову допомогу.

Водночас, виконання вказаного обов'язку та реалізація вказаного права мають відбуватись у визначеній законом процесуальній формі. Зокрема, вимоги до процедури допиту свідка встановлюються зокрема статтею 230 ЦПК України: щодо допиту кожного із свідків окремо (ч. 1), недопущення до зали судового засідання свідків, яких ще не допитано (ч. 2), роз'яснення свідкові його процесуальних прав (ч. 3) тощо.

Реалізація кожної з зазначених вимог передбачає виникнення, зміну, припинення відповідних цивільних процесуальних правовідносин. Так, наприклад, свідок має право на роз'яснення судом йому його процесуальних прав, а суд має відповідний обов'язок. В результаті реалізації таких правовідносин досягається обізнаність свідка у своїх процесуальних правах. Це і можна вважати об'єктом наведеного процесуального правовідношення. З іншого боку, таке розуміння об'єкту вказаного службово-допоміжного правовідношення можна назвати вузьким. Його недолік, як і у попередньому випадку, відсутність врахування мети допиту свідка, і мети судочинства у цілому.

Належне виконання усіх передбачених законом вимог до участі у цивільному процесі інших учасників цивільного процесу є важливою умовою для можливості покладення результатів участі таких осіб до мотивувальної частини судового рішення, а отже — для досягнення кінцевої мети їх участі — встановлення обставин справи. Це робить можливим досягнення кінцевої мети судочинства — захист суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів. Саме на досягнення вказаних цілей має бути спрямована процесуальна діяльність суду та інших учасників цивільного процесу в ході реалізації цивільних процесуальних правовідносин. Тому можна зазначати про виділення не тільки спеціального, але й загального об'єкта також і в службово-допоміжних правовідносинах. Такий висновок можна застосувати також до правовідносин з іншими учасниками процесу, окрім свідка (експерт, перекладач, спеціаліст).

Отже, слід підтримати поширену на сьогодні концепцію щодо виділення загального та спеціального об'єкта цивільних процесуальних правовідносин, а також щодо виділення серед таких відносин такого виду як службово-допоміжні цивільні процесуальні правовідносини. Доведено доцільність визначення вузького та широ-

кого розуміння об'єкту цивільних процесуальних правовідносин. У вузькому розумінні об'єктом цивільних процесуальних правовідносин слід визначити вирішення судом конкретного процесуального питання (змістовний аспект), що оформлюється ухвалою суду, яка має бути винесена із дотримання вимог закону (формальний аспект). У широкому розумінні щодо кожного цивільного процесуального правовідношення, окрім наведеного (спеціальний об'єкт), слід виділити також загальний об'єкт — захист прав, свобод, законних інтересів шляхом здійснення правосуддя. Він носить спрямовуючий характер щодо кожного цивільного процесуального правовідношення.

Подібний підхід може бути застосовано також до характеристики об'єкту службово-допоміжних цивільних процесуальних правовідносин. Спеціальним об'єктом вказаних відносин виступає реалізація правових гарантій, що передбачені законодавством. Так, наприклад, при допиті свідка такими гарантіями можуть виступати: неупередженість свідка (ч. 2 ст. 230 ЦПК України), обізнаність свідка у його процесуальних правах (ч. 3 ст. 230 ЦПК України) тощо. Загальним об'єктом, як і в інших цивільних процесуальних правовідносинах, виступає захист прав, свобод, законних інтересів шляхом здійснення правосуддя.

Отже, напрямками належної реалізації цивільного процесуального статусу можна вважати виключно досягнення мети у цивільних процесуальних правовідносинах. У противному випадку мова може йти про зловживання процесуальними правами або повноваженнями.

Проведене дослідження щодо визначення об'єкту цивільного процесуального правовідношення надає підстави для певних критичних зауважень щодо існуючого законодавчого закріплення визначення зловживання процесуальними правами. Слід зауважити про загалом схвальний методологічний підхід законодавця щодо регламентації у ст. 44 ЦПК України цього процесуального явища: поєднання загального визначення (суперечність відповідних дій завданням цивільного судочинства) та наведення конкретних проявів, джерелом якого без сумніву послугувала практика застосування процесуальних норм. Також встановлюються наслідки зловживання процесуальними правами та норми щодо запобігання цьому явищу у подальшому (відповідний обов'язок суду). З іншого боку, на-

водячи конкретні випадки зловживання процесуальними правами, законодавець не зміг уникнути відкритого характеру переліку зловживань: ...вчинення інших аналогічних дій; ...вчинення інших дій (п.п. 1, 2 ч. 2 ст. 44 ЦПК України). Вказане залишає значний простір щодо зловживань судом своїми повноваженнями. Втім, як вбачається, такий недолік може бути ефективно виправлений лише через подальші дослідження зловживань процесуальними правами, уточнення критеріїв, за якими конкретне явище може розглядатись як зловживання, закріплення вказаних критеріїв у ст. 44 ЦПК України. Інший недолік стосується закріплення обсягу дослідження судом питання наявності чи відсутності зловживання процесуальними правами (ч.ч. 2, 3 ст. 44 ЦПК України). Зокрема, у вказаних частинах не зазначається щодо можливості визнання судом поданої скарги, заяви, клопотання такими, що подані з метою зловживання процесуальними справами у повному обсязі або у частині. Адже частина процесуальних питань можуть порушуватись без наміру зловживати. Відповідно суд позбавлений можливості залишити без розгляду або повернути звернення учасника процесу в частині, т.я. процесуальний закон цього не передбачає.

На вказаному дослідження загальних положень щодо конструкції цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права слід вважати завершеним та у подальшому основним предметом дослідження мають стати окремі проблемні питання визначення елементів цього статусу.

Розділ 2

СУД ЯК СУБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

2.1. Зміст правового статусу судді

2.1.1. Правовий статус судді як висхідна категорія цивільного процесуального права

В юридичній літературі проблематика статусу судді дістала широкого обговорення переважно у рамках дослідження судді як учасника відносин у сфері судоустрою.

Так, з положень, що наводяться М.І. Клеандровим ключовим положенням щодо статусу судді слід визначити його становище як носія судової влади. З цього випливають усі інші складові його статусу: положення як посадової особи, права та обов'язки, гарантії, місце в судовій системі. Вказується на складність, багатоелементність статусу судді. Статус судді розглядається як гарантія можливості належного здійснення правосуддя [114, с. 5, 22].

В.Ф. Яковлев також відмічає складність, змістовність, багатоаспектність поняття статусу судді та вказує на наступні чинники його формування: запит суспільства на суддів, які спроможні на належному рівні відправляти правосуддя, але із врахуванням різності цього запиту, різних критеріїв, що висуваються до суддів на різних етапах суспільного розвитку; стан розвитку суспільства, зокрема розвиненість традицій щодо формування судової системи та здійснення правосуддя; відповідність стану суспільства, суспільної дійсності вимогам формування високопрофесійного суддівського корпусу, ефективної системи відправлення правосуддя на засадах її незалежності [442, с. 5].

Усталені у доктрині теорії права положення щодо визначення видів правового статусу: загальний, спеціальний, галузевий — знаходять свій розвиток у наукових поглядах Г.Т. Єрмошина. Так, вчений визначає природу правового статусу судді з позиції чотирьох модусів, що відображають положення судді стосовно: судової гілки

влади (визначається як її суб'єкт); системи суб'єктів публічної влади (обіймає державну посаду); суддівського співтовариства (визначається як його член); загального конституційного статусу людини (наявність певних обмежень щодо реалізації окремих конституційних прав). Статус судді розглядається з позиції сукупності правових положень, що визначають його елементи: права, гарантії, обов'язки, обмеження — в аспекті визначених модусів. Крім того, статус судді розглядається фактично — як гарантія незалежності громадянина при виконанні ним повноважень щодо здійснення правосуддя, керуючись лише законодавство Російської Федерації [84, с. 17, 39-40].

Схвально відмічаючи детальність аналізу правового статусу судді, вдалого висвітлення його специфіки, порівняно із іншими спеціальними правовими статусами, визначення центральних систем правового статусу судді, слід вказати, що застосування наведеного наукового підходу до дослідження правового статусу судді у національній правовій системі зумовлює необхідність його доповнення. Зокрема, з огляду на посилення засад сервісного характеру діяльності державних інституцій на додаткову увагу заслуговує висвітлення правового статусу судді у правовідносинах із особами, які не є суб'єктом розгляду конкретної справи, зокрема у таких аспектах, як: звернення до суду таких осіб, які не пов'язані із порушенням судової справи; присутність у залі судового засідання таких осіб відповідно до положень принципу гласності судового процесу; правовий статус судді у взаємовідносинах із іншими суб'єктами публічної влади, зокрема — із правоохоронними органами.

Підсумовуючи наведене, можна зазначити про розгляд дослідниками категорії «правовий статус судді» з різних позицій: правове положення, місце в судовій системі; індикатор відношення суспільства та держави до діяльності судді зокрема та судової системи загалом, їх стану розвитку на конкретному етапі; поєднання загального та сукупності спеціальних правових статусів особи (модуси). Відмінності вказаних аспектів досліджень зумовлені предметною спрямованість робіт відповідних науковців, але загалом — створюють комплексне, багатоаспектне бачення категорії «правовий статус судді».

Суголосними є напрацювання вітчизняних вчених у сфері судоустрою. Зокрема, так, С.В. Прилуцький виходить з розуміння стату-

су судді з позицій сукупності його прав і обов'язків як посадової особи. Вказується на відмітні риси такої особи: є носієм судової влади; наявність передбачених законом повноважень щодо відправлення правосуддя; обов'язковою ознакою є професійний характер діяльності. Вказані повноваження відображають специфічне становище такої посадової особи в системі суб'єктів публічної влади [215, с. 161].

Принциповим щодо цього дослідження можливо вважати положення, що наводиться Л.М. Москвич щодо призначення виділення загального поняття «правовий статус судді». Зокрема, вказується про визначення цим поняттям певних меж можливої правомірної поведінки такої посадової особи як суб'єкта, уповноваженого на вирішення усіх виникаючих у державі правових спорів. Вчена відзначає нерозривний зв'язок спеціального статусу судді із загальним статусом людини, а також на визначальний вплив змісту і обсягу основних прав і свобод, закріплених у Конституції України, на формування правового статусу судді. Крім того, таким, що утворює особливості правового статусу судді, визначено його як посадової особи особливої гілки державної влади — судової [175, с. 20, 22].

Привертає до себе увагу позиція вченої про те, що правовий статус судді характеризує не тільки власне правові можливості судді як особи, уповноваженої на здійснення правосуддя, але також і її соціальні та психологічні якості [175, с. 20, 22]. Щодо цього твердження слід вказати на вияв вченою широкого розуміння статусу судді, оскільки безпосередньо такий статус визначає, в першу чергу, правові можливості, а соціальні та психологічні якості особи є основою для набуття та володіння таким статусом. У противному випадку мова йде про не відповідність особи займаній посаді.

Таким чином, можна відзначити подальший розвиток у вітчизняній науці наведених вище положень вчених щодо розуміння правового статусу судді. Зазначені напрацювання мають своїм об'єктом правовідносини у сфері, в першу чергу, судоустрою. Втім, вони дозволяють створити належне висхідне підґрунтя для подальшого дослідження цивільного процесуального статусу судді.

Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затвердженою Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 одним з пріоритет-

них напрямків реформування системи судоустрою та судочинства визначено зокрема забезпечення незалежності суддів (далі — Стратегія реформування) (абз. 2 п. 4 Стратегії реформування) [262].

На виконання вказаних завдань підготовлено низку нормативних документів. В аспекті реформування судочинства слід відмітити, передусім, такі закони України як: «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12.02.2015 р. № 192-VIII [240], пакет законів України, прийнятих 02.06.2016 р.: «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII (далі — Закон № 1401-VIII) [236]; «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII (далі — Закон «Про судоустрій і статус суддів») [266]; «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» № 1403-VIII [251]; «Про виконавче провадження» № 1404-VII [222], а також Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII, яким внесено зміни до, зокрема, процесуальних кодексів [230].

Вказане визначає необхідність опрацювання теоретичної конструкції суду як суб'єкта цивільного процесуального права загалом та його статусу під час розгляду справ — зокрема.

У попередньому підрозділі суб'єкт цивільного процесуального права розглядався з таких аспектів, як: юридична відокремленість від інших суб'єктів, правова воля, правова свідомість, активний характер участі у правотворчості, правозастосуванні та право реалізації, правові відносини та правові зв'язки, правосуб'єктність, соціально-правова цінність. Вказувалось про можливість виділення цих аспектів щодо практично всіх учасників судового процесу. Втім, характеристиці суду як суб'єкта цивільного процесуального права з цих позицій заважає неоднозначність наукових поглядів на власне проблематику визначення особи, яка бере участь у процесуальних правовідносинах при розгляді конкретної справи: суд, суддя, або ж особа із статусом судді. Тому, в першу чергу, слід вирішити наведене питання.

Попри значну кількість досліджень, присвячених питанням суддівської незалежності і, зокрема, організації роботи судів, слід вказати про неоднозначність підходів щодо визначення правового статусу суду саме в широкому розумінні — як суб'єкта цивільного процесуального права. Так, одні вчені відстоюють підхід щодо визнання основою такого статусу правосуб'єктність суду або особи із ста-

тусом судді, подібно до суб'єктів приватного права [119, с. 6; 372, с. 206-207], а інші — визнають такою основою компетенцію, наслідком чого визначають такий статус через поняття «повноваження» [150, с. 214; 409, с. 80-81]. Висловлюють також достатньо спірні позиції щодо виділення процесуальних інтересів щодо суду як учасника розгляду цивільної справи [134, с. 150; 269, с. 78;]. Наявність різних наукових підходів обумовлює необхідність їх критичного осмислення та проведення досліджень щодо визначення правового статусу суду у цивільному процесі.

Переважна частина досліджень і публікацій протягом останнього часу стосується проблематики, що є суміжною із правовим статусом судді як учасника розгляду справи. Наприклад, проблематика проваджень і процедур у цивільному процесі і роль суду у їх здійсненні (М.М. Ясинок [445], В.Г. Чурпіта [427]), реалізація судового розсуду (О.І. Сеньків [323], М.А. Кравчук [143]) тощо. Окремо слід відмітити дослідження, присвячені окремим складовим процесуального або правового статусу чи суміжним категоріям: процесуальні обов'язки (Я.Я. Мельник, 2013 р. [166]), процесуальна відповідальність (І.М. Лукіна, 2013 р. [158]), процесуальні законні інтереси (О.В. Гетманцев, 2016 р. [58]). Втім, відповідні питання розглядаються в розрізі правового статусу осіб, які беруть участь у справі, інших учасників цивільного процесу.

В юридичній літературі поширеною є позиція, відповідно до якої стосовно суду як учасника процесу слід казати не про процесуальну правоздатність та дієздатність, а про компетенцію як комплекс повноважень, визначених законом.

У теорії права компетенція визначена як певний обсяг повноважень суб'єкта публічної влади, наданих йому для виконання його функцій. Компетенція розглядається як юридичне вираження управлінських функцій суб'єкта публічної влади. Характеризуючи значення точного визначення компетенції, вказується на визначення цим поняттям місця суб'єкта публічної влади у системі таких суб'єктів та інших суб'єктів права [44, с. 240]. Можливо вказати про доцільність застосування вказаного поняття для характеристики компетенції як основи процесуальної правосуб'єктності суду.

С.В. Васильєв у курсі лекцій з цивільного процесу (2010 р.) наводить позицію О.В. Колісник щодо охоплення поняттям «цивільна

процесуальна правосуб'єктність суду», таких категорій як: «цивільна юрисдикція», «підсудність», а також повноважність складу суду та окремих його членів щодо здійснення судочинства що залежить від дотримання процедури формування складу суду та відсутності обставин, що унеможливлюють здійснення ним правосуддя [37, с. 206-207; 119, с. 6].

Органи судової влади мають не здатність мати права та обов'язки, а вже наділені правами та обов'язками в силу свого особливого положення. Таке твердження висновок узгоджується із положенням ч. 1 ст. 19 Конституції України, відповідно до якого суб'єкти публічної влади мають діяти лише на підставах, в межах, у спосіб, передбачений законом. За наявності передбачених законом підстав відповідні права та обов'язки виникають автоматично, у разі відсутності таких підстав — вони не можуть виникнути в принципі. Саме тому слід визначити компетенцію органів судової влади як комплекс їх повноважень в цивільному процесі і основу їх процесуальної правосуб'єктності.

В юридичній літературі цілком слушно вказується на існування жорстких вимог щодо розмежування компетенції різних суб'єктів судової влади. Зокрема, точному визначенню підлягають: спрямованість компетенції, або визначення мети, на досягнення якої відбувається відповідна діяльність суб'єкта судової влади; критерії розмежування компетенції різних суб'єктів публічної влади. Вказується на значення юрисдикції суб'єкта судової влади як конституційну основу його діяльності, а також проблемний характер чіткого розмежування юрисдикції різних суб'єктів судової влади [150, с. 214; 409, с. 80-81]. Таким чином, підкреслюються вихідні засади правового статусу суду, а саме те, що суд є органом державної влади і діє в цивільному процесі на принципово інших засадах, ніж інші його учасники. Водночас вказане дозволяє підтримати висловлюваний в юридичній літературі підхід щодо недоцільності виділення стосовно суду як учасника цивільних процесуальних правовідносин таких категорій як процесуальна право- та дієздатність.

Вказаний підхід узгоджується із позицією представників теорії права щодо визначення особливостей держави як суб'єкта права. Зокрема, С.І. Архіпов виділяє одну з кінцевих цілей існування держави як суб'єкта права — узгодження волі учасників суспільних відносин, створення необхідних правових зв'язків [12, с. 461].

О.С. Ткачук, досліджуючи питання модернізації статусу судді в цивільному судочинстві, також стверджує про доцільність виділення такого поняття, як процесуальна правосуб'єктність — щодо особи із статусом судді. Умовами правосуб'єктності такої особи визначаються, фактично: свобода від внутрішнього та зовнішнього впливу; призначення на розгляд відповідної справи, згідно із законом [372, с. 477]. Свобода від екстернального впливу пов'язується дослідником, по суті, із неможливістю сторонніх суб'єктів вплинути на прийняття суддею рішень (незалежність). Свобода від інтернального впливу означає неможливість впливу на прийняття рішення чинників, пов'язаних із особою самого судді (неупередженість). Вказується також на вимогу щодо розгляду справи в «належному суді». Втім, поняття «належність» суду розглядається в контексті вимог п. 1 ст. 6 Конвенції, зокрема стосовно незалежності і безсторонності при розгляді справи. [372, с. 473, 474-477].

Таким чином, фактично пропонується введення в науковий обіг нового поняття: «особа зі статусом судді».

Актуальність формулювання даного поняття обумовлюється дослідником, виходячи з необхідності врахування: конституційного положення частини 1 статті 127 Конституції України щодо визнання судді суб'єктом здійснення правосуддя; безпосередньою фактичною участю судді у відправленні правосуддя [372, с. 462-463].

Втім, як відомо, суддя є лише виконавцем судової влади (на що вказує і сам О.С. Ткачук), і хоча й бере фактичну участь у процесуальних відносинах, але діє від імені суду. Особа ж зі статусом судді взагалі не бере участі у справі і не вступає у процесуальні правовідносини, якщо вона не призначена для розгляду конкретної справи. Якщо ж вона призначена — вона стає учасником процесуальних правовідносин у статусі судді. Тому в аспекті визначення суб'єкта цивільного процесуального права — то таким суб'єктом можна визначити саме суд, а наведені особи «поглинаються» ним як таким суб'єктом і не мають самостійного значення.

Компетенція визначає коло повноважень суду, що можуть бути застосовані при розгляді конкретної справи. Виходячи з наведеного, можна визначити місце правосуб'єктності суду вищої інстанції у системі елементів, що характеризують його як суб'єкта права та як суб'єкта цивільного процесуального правовідношення. Зокрема,

правосуб'єктність суду має бути включена до структури його правового статусу, оскільки визначає місце суду в системі інших суб'єктів цивільного процесуального права. Щодо ж до визначення суду як суб'єкта цивільного процесуального правовідношення, то правосуб'єктність не слід включати до елементів його статусу, оскільки вона передує вступу суду у конкретне процесуальне правовідношення.

Якщо для учасників судового процесу основними елементами правового статусу було визначено права та обов'язки, то щодо суду та працівників апарату суду доцільно використовувати термін «повноваження» як єдність закріплених законом прав та обов'язків.

Характеризуючи повноваження з позицій елементу правового статусу суб'єктів влади у цивільному судочинстві, слід виходити з усталеної у процесуальній літературі позиції щодо поділу таких повноважень за критерієм сфери суспільних відносин, у яких вони застосовуються: на предметні та функціональні. Предметні повноваження стосуються юрисдикції, підсудності. Функціональні повноваження пов'язуються із процесом розгляду справи. Так, в суді першої інстанції при відкритті провадження у справі такими повноваженнями визначаються повноваження щодо власне вирішення цього питання. У стадії підготовки справи до судового розгляду прикладом таких повноважень наводиться повноваження щодо відповідних дій судді. На стадії розгляду справи по суті функціональними повноваженнями суду визначено: дослідження і оцінка доказів, встановлення обставин справи, застосування норма права, визначення прав та обов'язків сторін [152, с. 216-217]. З усіх суб'єктів судової влади, що відповідно до ЦПК України беруть участь у розгляді справи, цей поділ актуальний виключно для суду як учасника цивільного процесу.

Значення наведеного поділу стосовно цього дослідження вбачається у можливості виокремити особливу сферу правовідносини, в яких суд бере участь, і яка не дістала належної уваги у науковій літературі. При цьому ключовими для врахування є обґрунтовані у попередньому підрозділі положення щодо об'єкта цивільного процесуального правовідношення.

Мова йде про можливість виділення правовідносин за участю суду та особи, яка звертається до суду за судовим захистом, у яких

особа має право на прийняття судом справи до розгляду, а суд зобов'язаний прийняти справу, оскільки вона охоплюється його юрисдикцією. Такі відносини слід визначити до процесуальними, оскільки власне процедуру розгляду справи по суті ще не розпочато. Перед цим необхідно вирішити питання чи уповноважений конкретний суд її розглядати, і тільки після цього вирішувати питання щодо відкриття провадження у справі та інші процедурні питання, пов'язані із її прийняттям до провадження та розглядом. Ключовою особливістю таких відносин є характер їх об'єкта — вирішення не процесуального, а матеріального, по суті, питання — щодо наявності компетенції суду по вирішенню конкретної справи.

У зв'язку із наведеним увагу привертають до себе положення, відтворені у проекті Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 23.03.2017 р. № 6232 [227], в якому значних змін дістали як предметні, так і функціональні повноваження суду щодо розгляду справ. Так, зазнали змін критерії розмежування судових юрисдикцій між загальними, господарськими та адміністративними судами. У аспекті функціональних повноважень слід вказати на значне розширення дискреційних повноважень суду при вирішенні цивільних справ. Таке розширення запроваджується з метою створення умов для найбільш ефективного захисту судом суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів. Зокрема, увагу привертає можливість суду застосовувати способи захисту прав, не передбачені законом або договором у випадках, якщо передбачені способи не забезпечують ефективний захист прав особи (п. 3.1 пояснювальної записки до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232 [228]). Щодо наведеного слід повністю погодитись із зауваженнями, висловленими Головним науково-експертним управлінням апарату Верховної Ради України, що стосуються надання суду в даному випадку фактично нормотворчих повноважень, суперечності такого підходу ч. 2 ст. 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади мають діяти в межах закону.

У зв'язку з цим слід вказати про необхідність уточнення функціональних повноважень суду у ч. 2 ст. 5 ЦПК України, де передба-

чено можливість визначення судом способу захисту, який *не суперечить* закону. Вважаємо, що обсяг дискреційних функціональних повноважень суду при розгляді справ підлягає уточненню і має становити предмет окремих наукових досліджень.

Дослідження змісту повноважень суду у цивільному процесі привертає увагу до певної особливості визначення його як суб'єкта цивільного процесуального права. Зокрема, як вказується у юридичній літературі, суд володіє не здатністю мати права та обов'язки, а вже наділений правами та обов'язками щодо участі у конкретній справі. Тому, досліджуючи його в аспекті трьох сфер впливу права, що визначені Ю.К. Толстим (можливість вступу у правовідносини; можливість вчиняти дії, спрямовані на вступ до правовідносин; можливість брати участь у правовідносинах) [377, с. 4], слід вказати про неможливість виділення щодо суду такої можливості, як щодо: вступу у правовідносини, а також вчиняти дії, спрямовані на вступ до правовідносин. У випадках, передбачених законом, суд автоматично набуває відповідні процесуальні права та обов'язки. З іншого боку, це не применшує формучий вплив суду на розвиток галузі цивільного процесуального права як його суб'єкта.

Категорією, що повністю поглинається суб'єктивним правом, визначено свободу. Стосовно суду як суб'єкта публічної влади у цивільному судочинстві відповідне поняття виділяти немає підстав. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України, органи публічної влади мають діяти виключно на підставах, у спосіб та у межах, передбачених законом. Як було з'ясовано при визначенні категорії «компетенція», вказане поняття юридично закріплює управлінську функцію органу влади. Враховуючи викладене, на відміну від суб'єктів приватного права, основою для визначення суб'єктивних прав яких можна вважати свободу, для суб'єкта публічної влади такою основою є функціональне призначення, відповідно до якого закріплено компетенцію.

Наведений у підрозділі 1.3 підхід щодо визначення правового статусу суб'єкта цивільного процесуального права у повній мірі може бути застосовано для характеристики правового статусу суду. Попри дослідження вказаного статусу саме за галузевою належністю — саме як цивільного процесуального, істотне значення мають також норми законодавства про судоустрій, адже цивільне процесу-

альне законодавство врегульовує, передусім, питання безпосередньої участі суду у цивільних процесуальних правовідносинах. При цьому висновок про співвідношення понять «суд», «суддя» як учасник цивільного процесуального правовідношення можна сформувати тільки з урахуванням норм законодавства про судоустрій. Отже, доречно зауважити про врегулювання статусу суду як суб'єкта цивільного процесуального права нормами одночасно різної галузевої належності, що становить їх істотну особливість.

2.1.2. Проявлення принципу верховенства права у характеристиці суду як суб'єкта цивільного процесуального права

Одним з проявів посилення природно-правових підходів у регулюванні цивільних процесуальних правовідносин слід вважати включення до ЦПК України прямої норми щодо застосування судом принципу верховенства права при розгляді цивільних справ (ч. 1 ст. 10 ЦПК України). Вказана норма зобов'язує суд дотримуватись при розгляді цивільних справ вимог цього принципу. Водночас, слід вказати на опрацювання питань застосування вказаного принципу переважно на рівні наукових публікацій. Зазначене фактично означає необхідність застосування судами доктринального тлумачення цієї норми, що фактично виходить за межі їх компетенції. Саме тому необхідне видання найближчим часом роз'яснень щодо змісту норми про верховенство права та її застосування.

У юридичній літературі проявами принципу верховенства права в цивільному судочинстві вважається, зокрема, принцип пропорційності як вимога справедливого балансу між суспільним інтересом та конкретним суб'єктивним інтересом, який захищається судом при винесенні судового рішення. Виділено вимогу щодо мінімальності відповідних обмежень у взаємозв'язку із метою, що ставиться [372, с. 323]. Вказане розглядається, і абсолютно слушно, як складова стандарту правозастосування, що обумовлена вимогами принципу верховенства права, поряд із такими складовими, як: правовий характер законів, правова визначеність, право на спра-

ведливий судовий розгляд (формальні складові), визнання пріоритетності прав людини (субстантивна складова) [372, с. 323].

У теорії права усталеним можливо вважати підхід щодо розуміння норми права з позиції певного правила [365, с. 334-335]. За таким підходом норма, яка зобов'язує суд керуватись принципом верховенства права, фактично постає такою, що поєднує кілька норм, однією з яких є наведене вище правило щодо пропорційності.

Отже, однією з особливостей правових норм, що визначають цивільний процесуальний статус суду як суб'єкта цивільного процесуального права можна вважати їх відкритий характер.

С.І. Архіпов відзначає зокрема такі аспекти суб'єкта права, як: юридична зовнішність (вказуючи на тісний зв'язок понять «суб'єкт права» та «людина»); сукупність правових відносин, правових зв'язків [12, с. 121]. У цьому зв'язку слід враховувати специфіку суду як суб'єкта цивільного процесуального права: суд уособлює у собі суддя (ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), із залишенням статусу учасника цивільного процесуального правовідношення саме за судом. Втім, вказане стосується тільки участі суду у цивільному процесуальному правовідношенні. При виході за ці межі суд як суб'єкт цивільного процесуального права постає специфічною правовою конструкцією, подібною до конструкції юридичної особи, але із окремими винятками, зумовленими правовою природою суду як органу державної влади. Детальніше вказане буде обґрунтоване у підрозділі 3.1.

Другий аспект визначення суб'єкта права звертає увагу, в першу чергу, на специфіку судді як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Усталеною є позиція щодо розгляду суду як обов'язкового суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, а також щодо неможливості виникнення процесуальних правовідносин безпосередньо між учасниками цивільного процесу. З іншого боку, окремі вчені вказують на деякі випадки виникнення процесуальних правовідносин безпосередньо між сторонами.

Так, В.В. Комаров вказує на виникнення таких відносин при укладенні між сторонами мирової угоди [150, с. 405].

Залишаючи оцінку даної позиції за межами цього дослідження, можна вказати на, загалом, участь суду у практично всіх процесуальних правовідносинах, що виникають при розгляді справи. Саме

тому позиція С.І. Архіпова щодо розгляду суб'єкта права як певної вісі, навколо якої формуються правові зв'язки, є актуальною стосовно суду як суб'єкта цивільного процесуального права [12, с. 121]. Також не слід оминати виділення вченим персоніфікованих та неперсоніфікованих зв'язків суб'єкта права. Під неперсоніфікованими зв'язками розуміється не особа, а множина суб'єктів права (зв'язок суб'єкта права із правопорядком) [12, с. 121]. У цьому зв'язку слід вказати про виключно відносний характер цивільних процесуальних правовідносин [150, с. 396], що обумовлено призначенням процесуальної діяльності — здійснення розгляду конкретного спору із персоніфікованими учасниками. Таким чином, відсутність неперсоніфікованих зв'язків у суду є його особливістю як суб'єкта цивільного процесуального права.

Наступним аспектом суб'єкта права є розгляд його з позиції правової свідомості, яка розглядається як елемент його волі. Наголошується на цілісності правосвідомості індивідуалізованого суб'єкта права, що відрізняє його від суспільної правосвідомості [12, с. 121]. У цьому контексті слід виділити особливість судді як представника судової влади і як суб'єкта цивільного процесуального права.

Визначення суду вищої інстанції як суб'єкта цивільного процесуального права зумовлює актуальність встановлення його положення у системі суб'єктів цієї галузі, що відповідає, зокрема, одному з аспектів характеристики суду як сукупність правових відносин та правових зв'язків. Втім, належне розкриття зазначеного аспекту неможливе без врахування правових гарантій діяльності суду вищої інстанції як суб'єкта цивільного процесуального права.

Розгляд суду як суб'єкта цивільного процесуального права з позиції соціально-правової цінності зумовлює звернення особливої увагу саме на суддю як носія судової влади та суб'єкта, що реалізує відповідні функції. Такий аспект характеристики суду як суб'єкта цивільного процесуального права актуалізує біологічну складову судді з її позитивними та негативними рисами: внутрішнє прагнення до справедливості, відповідні компетентності, тощо — з одного боку, і ризик судової помилки, негативний вплив особистих інтересів на прийняття рішень, тощо — з іншого. Надання можливості реалізації вказаних та інших позитивних рис судді як біологічної істоти шляхом створення та вдосконалення відповідних гарантій

діяльності судді (забезпечення незалежності, колегіальність, справедливий розподіл повноважень на засадах диспозитивності та змагальності тощо), усунення та мінімізація наслідків негативного прояву «людського фактору» (перегляд з метою виправлення судових помилок, процесуальні строки, вдосконалення процесуальної форми розгляду судових справ тощо) — постає визначальним напрямком вдосконалення цивільного процесуального законодавства. Вказане зумовлює сприйняття суду як суб'єкта цивільного процесуального права.

2.1.3. Юридичні гарантії як елемент характеристики суду як суб'єкта цивільного процесуального права

До елементів суб'єкта цивільного процесуального права віднесено юридичні гарантії. У юридичній літературі стосовно діяльності суду юридичні гарантії розглядаються, в першу чергу, в аспекті гарантій незалежності суду, які зазвичай аналізуються у межах дослідження проблем судоустрою. У цивільному судочинстві юридичні гарантії можуть бути визначені, виходячи з прийнятого у доктрині цивільного процесуального права розуміння правових гарантій як правових засобів, інститутів, що забезпечують належну діяльність суду вищої інстанції.

На жаль в юридичній процесуальній літературі не розкривається перелік вказаних гарантій, не тільки стосовно суду вищої інстанції, а й стосовно суду загалом. Вказане вимагає врахування підходу, що наведений у загальній теорії права щодо юридичних гарантій.

Так, О.Ф. Скакун, визначає гарантії правової законності. Дослідниця підкреслює особливий характер цього поняття порівняно із загальним поняттям законності, виділяючи в ньому особливу рису: правовий зміст як відповідність основним засадам саме права, необхідність врахування саме правових цінностей [326, с. 496-497]. З огляду на поширення природно-правових підходів у правовому регулюванні загалом та у регулюванні цивільного процесу, зокрема, можна вказати про доцільність сприйняття підходу вченої.

О.Ф. Скакун визначає загальні (соціальні, економічні, політичні, ідеологічні) та спеціально-юридичні гарантії правової законності. До останньої категорії відносяться: юридичні умови; правові способи; організаційно-правові засоби. Умови пов'язуються із якісним станом джерел права (нормативно-правові акти, звичаї тощо). Способи пов'язуються із досконалістю законодавства, належний стан контролю та нагляду за станом законності, реалізацією юридичної відповідальності, наявністю належно розроблених юридичних процедур і процесів тощо. Організаційно-правові засоби пов'язуються із належним організаційним забезпеченням діяльності суб'єктів права: належна реалізація принципу поділу влади; належний підбір кадрів; створення належних умов для функціонування відповідних інституцій [326, с. 497].

Не вдаючись до детального дослідження вказаних гарантій у цивільному судочинстві, визначення їх кола, що виходить за межі предмету наукового аналізу, можна підкреслити можливість визначення подібних гарантій також стосовно діяльності суду вищої інстанції у цивільному судочинстві. Так, відсутність суперечності законодавства, чіткість врегулювання процесуальних питань сприяє єдності судової практики, відсутності залежності суду від позицій сторін і як наслідок — від оскаржень рішення суду у майбутньому. Чіткість, відсутність суперечливості врегулювання процедур вирішення процесуальних питань теж можна розглядати як запоруку ефективної діяльності суду, оскільки акти суду є актами правозастосування. Передбачені цивільним процесуальним законодавством юридичні процедури (в тому числі — процедури спрощеного розгляду справ, такі як наказне, спрощене провадження), контроль щодо належної діяльності суду як з боку вищестоящих судів, так і з боку сторін та інші правові та організаційні способи теж забезпечують належну діяльність суду.

Не ставлячи за мету вичерпного визначення усіх вказаних засобів (а також способів, умов), можна як приклад навести такі засоби як: засоби процесуального примусу, повноваження головуючого в судовому засіданні щодо підтримання порядку в судовому засіданні, таємниця нарадчої кімнати, окремі інститути (процесуальні строки тощо) та ін.

Тож доцільно виділяти процесуальні гарантії належного здійснення судочинства, які слід охарактеризувати як галузевий прояв

загальних гарантій правової законності. Вказані гарантії є наслідком функціонування суду як суб'єкта цивільного процесуального права, що визначає необхідність належного забезпечення його діяльності і підтверджує наведений раніше висновок щодо можливості розгляду суду як суб'єкта формування галузі цивільного процесуального права.

Окремим питанням, що має бути уточненим, є питання «процесуального інтересу» суду щодо розгляду і вирішення справ. Слід погодитись із О.В. Гетманцевим з приводу визначення законного інтересу як мотивуючої основи для реалізації суб'єктивного права [58, с. 39]. Вказана позиція відповідає розумінню законного інтересу, що викладене у Рішенні Конституційного Суду України від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004, в якому такий інтерес визначено через категорію «прагнення» [387].

Застосовуючи подібний підхід, окремі вчені (І.Е. Берестова, С.О. Короєд) вказують на наявність у суду «процесуального інтересу», який розуміється з позиції «прагнення». З визначення процесуального інтересу, що наводиться С.О. Короєдом, можливо дійти висновку про наявність наступних його ознак: обумовленість призначенням судової влади та пов'язаність із функціями правосуддя; об'єктом є оперативна реалізація службових повноважень, принципів судового процесу, таких як судова активність (ініціативність), судове керівництво і судовий розсуд; обумовленість загальним об'єктом цивільних процесуальних правовідносин; спрямованість на виконання завдань цивільного судочинства; забезпечення цивільними процесуальними санкціями; реалізація в межах цивільної процесуальної форми. При цьому прикладами такого інтересу наводяться: розгляд справи у встановлений строк; не оскарження винесеного судового рішення в апеляційному або касаційному порядку [134, с. 152; 269, с. 78, 83].

Коментуючи наведену точку зору С.О. Короєда, І.Е.Берестової, слід вказати, в першу чергу, на специфіку правової природи повноважень суб'єкта публічної влади, що полягає, зокрема, у наступному. У випадку наявності передбачених законом обставин відповідне право суб'єкта публічної влади стає його обов'язком.

Отже, слід вказати на спірність застосування щодо суду та судді такої категорії, як «прагнення», адже у випадку наявності відповід-

них обставин суд зобов'язаний діяти відповідно до закону. У випадку ж відсутності певних обставин суд не має права вчиняти відповідні процесуальні дії (ч. 2 ст. 19 Конституції України).

Характеризуючи сутність «процесуального інтересу» суду, слід вказати на необхідність спільного застосування таких категорій, як: «державний інтерес», «юридична відповідальність». Так, відповідно до абз. 2 п. 3 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 р. № 3-рп/99 державний інтерес пов'язується, передусім, із потребою у здійсненні загальнодержавних програм різного характеру [389].

Щодо юридичної відповідальності, то слід виходити з усталеного поділу її в юридичній літературі на позитивну та негативну. Позитивна юридична відповідальність пов'язується із юридичним обов'язком відповідних суб'єктів здійснювати корисні для суспільства функції [45, с. 109]. Застосовуючи вказані категорії до предмету цього дослідження, можна вказати, що в контексті цивільного судочинства державним інтересом слід вважати завдання цивільного судочинства, закріплене у ч.1 ст. 2 ЦПК, а саме — розгляд і вирішення судових справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних суб'єктивних прав, свобод чи інтересів. У випадку вчинення конкретних процесуальних дій таким інтересом слід вважати досягнення мети відповідної процесуальної дії. Тож в даному випадку державний інтерес носить цілепокладаючий характер. Активність же судді при розгляді справи забезпечується позитивною юридичною відповідальністю його як посадової особи.

Отже, слід підтримати підхід дослідників щодо доцільності визначення процесуального статусу суду через категорії «компетенція» та «повноваження». Категорію «компетенція» слід вважати основою процесуального статусу судді при розгляді конкретної судової справи. В межах цієї компетенції суд реалізує покладені на нього функції. Підставою реалізації суддею свого правового статусу є державний інтерес щодо захисту суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів, а однією з гарантій належної реалізації виступає позитивна юридична відповідальність судді як посадової особи.

Перегляд рішення суду за нововиявленими обставинами (гл. 3 р. 5 ЦПК України) цілком слушно розглядається у юридичній літера-

турі як окрема процедура продовження розгляду справи, попри наявність остаточного рішення суду у ній. Слід вказати про обмеженість предмету такого перегляду — лише вказані обставини та їх вплив на рішення суду, що переглядається, загалом. Тому, з одного боку, функції суду у цьому провадженні можна визначити як подібні до таких при розгляді справи у суді першої інстанції, а з іншого — зумовлені специфікою предмету розгляду. Вказане провадження може здійснюватись не тільки судом першої інстанції, але й судами апеляційної та касаційної інстанцій, які виконують у розглядуваному провадженні такі ж функції як і суд першої інстанції.

2.1.4. Суд як суб'єкт цивільного процесуального права у справах за позовами про захист прав невизначеного кола осіб

Визначення суду як суб'єкта цивільного процесуального права зумовлює доцільність звернення до проблематики особливостей його функціонування при розгляді окремих категорій цивільних справ.

Питання процесуальної форми розгляду звернень до суду на захист прав невизначеного кола осіб розглядаються у вітчизняній юридичній літературі вже протягом достатньо тривалого часу. Слід відмітити, що останніми роками збільшилась кількість наукових публікацій, спрямованих не тільки на вирішення питання щодо доцільності існування такої форми взагалі, а й на вирішення її окремих проблем. Також привертає до себе увагу проведення у 2015 році у Верховному Суді України круглого столу на тему «Масовий позов: перспективи в Україні через призму зарубіжного досвіду». За результатами його проведення Голова Верховного Суду України Я. Романюк зазначив про доцільність існування процесуальної форми розгляду таких справ, виходячи, передусім, з міркувань економії часу та коштів судів на розгляд відповідних справ та збільшення таким чином доступності правосуддя. Вказується також на можливість впливу розгляду таких справ на ставлення потенційних відповідачів (великих приватних компаній, державних органів) до

виконання своїх обов'язків [104]. Доцільність врегулювання в ЦПК України особливостей процесуальної форми розгляду таких справ підтримується у науковій літературі [20; 22, с. 304; 352]. Водночас, слід погодитись із домінуючою сучасною думкою про, в цілому, непристосованість існуючої процесуальної форми до розгляду таких справ. Ю.В. Білоусов наводить цілком правильну позицію В.В. Комарова щодо необхідності запровадження до ЦПК України у зв'язку із цим нових процедур та інститутів [22 , с. 301].

Так, уваги потребують питання вдосконалення процесуальної форми в напрямку забезпечення належного встановлення обставин у справі, забезпечення обґрунтованості судового рішення (ч. 5 ст. 263 ЦПК України). З огляду на роль суду щодо встановлення обставин судової справи взагалі і в умовах змагального процесу зокрема, актуальними для дослідження є питання особливостей складу суду, що є необхідним для забезпечення належної якості розгляду досліджуваної категорії справ, зокрема з позиції обґрунтованості та стабільності судового рішення.

Проблеми встановлення обставин у справах про захист прав невизначеного кола осіб останніми роками не отримали широкої уваги у наукових роботах. Так, з останніх досліджень, що безпосередньо присвячені цьому питанню слід відмітити наукову статтю Т.В. Степаненко «Доказування за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб» (2013 р.) [351]. Разом із тим, її дослідження стосується лише загальних питань доказування у таких справах, зокрема визначення загального предмету доказування по всіх категорія справ про захист прав невизначеного кола осіб [351, с. 53].

Проблеми встановлення обставин у розглядуваній категорії справ отримали поверхову увагу в рамках інших досліджень суміжної спрямованості, зокрема щодо групових позовів. В цьому контексті слід відмітити роботи Ю.В. Білоусова, Д. Гадомського, А.В. Губської, В.А. Миколаєць, Ю.Ю. Трача [22; 71; 167; 379]. Крім того, значними є також наукові напрацювання щодо правового статусу суду в цивільному процесі взагалі та його складу щодо розгляду окремих категорій цивільних справ зокрема. Окремо слід відмітити наявність комплексних досліджень, безпосередньо присвячених вказаним питанням (О.В. Колісник [119], Н.Г. Яценко [447], В.В. Петрик [203]).

Разом із тим, проблематика складу суду при розгляді таких справ не отримала у вказаних роботах належного висвітлення.

На сьогоднішній день практично усіма науковцями, які досліджували питання захисту прав невизначеного кола осіб, ведеться мова саме про позовну форму захисту їх прав.

Узагальнення наукових підходів щодо визначення поняття позову про захист прав невизначеного кола осіб проведено А.В. Губською. Вчена розрізняє два підходи до визначення цього поняття. Перший підхід відстоюється російськими дослідниками Н.С. Батаєвою та К.М. Артамоновою. Представником другого підходу вчена називає Т.В. Степаненко [71, с. 81-82]. Водночас, порівняння вказаних підходів свідчить про їх, в цілому, подібність за винятком наголосу на характер інтересів, які захищаються: Т.В. Степаненко наголошує на захисті суспільного інтересу, а не тільки інтересу конкретних осіб, права яких порушено [352, с. 9].

Разом із тим, С.С. Бичкова наводить більш пізню позицію К.М. Артамонової, про одночасний захист в результаті розгляду таких позовів як приватних, так і суспільних інтересів [20].

Подібної точки зору дотримується також Ю.В. Білоусов [22, с. 301].

Позиція про захист в результаті розгляду таких позовів не тільки приватних, а й суспільних інтересів безумовно заслуговує на підтримку. У зв'язку із цим слід навести позицію Т.В. Степаненко та О.Г. Бортнік, щодо змісту рішення суду у справі за позовом про захист прав невизначеного кола осіб, де має констатуватись порушення не тільки приватних, але й суспільних інтересів [26, с. 157].

Значення позовів про захист прав невизначеного кола осіб для захисту приватних інтересів конкретних осіб можна проілюструвати на прикладі наукових висновків О.Г. Бортнік, Т.В. Степаненко, Н.С. Батаєвої. Так, характеризуючи особливості преюдиційності судових рішень у таких справах, вчені виходять з необхідності поширення положення п. 9 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. № 1023-XII [247] не тільки щодо справ про захист прав споживачів, але й на інші категорії справ про захист прав невизначеного кола осіб [26, с. 158]. Відповідно до вказаної норми рішення суду, що набрало законної сили, про визнання дій продавця, виробника (підприємства, що виконує їх функції), вико-

навця протиправними щодо невизначеного кола споживачів є обов'язковим для суду, що розглядає позов споживача щодо цивільно-правових наслідків їх дій з питань, чи мали місце ці дії і чи були здійснені вони цими особами. Вчені наводять також позицію Н.С. Батаєвої щодо права особи, права якої порушено діями (бездіяльністю) відповідача, доводити в суді, що дії відповідача порушують безпосередньо її суб'єктивні права та інтереси, та вимагати відшкодування завданої їй шкоди [26, с. 158].

Таким чином, значення розглядуваної категорії справ для захисту прав конкретних осіб полягає, передусім, у встановленні певної діяльності відповідача, а особа має лише довести порушення своїх прав та зв'язок такого порушення із нею. Вказане визначає предметну спрямованість цього дослідження, оскільки основна увага в ньому буде приділена розглядуваним позовам саме як основи для дослідження подальших позовів заінтересованих осіб.

Встановлення обставин у справі в юридичній літературі безпосередньо пов'язується із поняттям доказування.

Т.В. Степаненко виділяє фактичний склад загального предмету доказування у справах про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, встановлення якого є необхідним для задоволення відповідних позовів: а) наявність дій (бездіяльності), з якими пов'язуються порушення колективних прав та інтересів невизначеного кола осіб, у чому вони виражалися і час вчинення; б) чи носять вказані дії протиправний характер; в) чи здійснені зазначені дії даним відповідачем [351, с. 52-53]. З вказаного фактичного складу особливу увагу привертає до себе така обставина, як час вчинення відповідних дій, адже така обставина в багатьох випадках може стати ключовою для встановлення зв'язку порушення прав конкретної особи із відповідними діями відповідача.

Так, наприклад, при встановленні факту реалізації товару неналежної якості протягом визначеного часу споживачеві необхідно лише довести суду факт придбання відповідного товару протягом цього періоду [181]. Водночас, встановити, що саме весь товар, вироблений або реалізований суб'єктом господарювання протягом визначеного періоду, є товаром неналежної якості — в певних випадках доволі непроста задача, оскільки це може бути пов'язане із допитом значної кількості свідків, які є учасниками відповідного

виробництва, проведення складних експертиз при дослідженні технології такого виробництва тощо. Чітке встановлення часових меж, протягом яких відбувались зазначені порушення вбачається особливо важливим, оскільки від цього напряму буде залежати, чи звільнятиметься споживач від доказування відповідних обставин. Водночас, вони повинні бути встановлені із достовірністю, враховуючи що: а) це в майбутньому може слугувати підставою значної кількості позовів окремих осіб; б) має бути мінімізованою можливість скасування такого рішення на підставах, що пов'язані із його обґрунтованістю (наприклад, передбачених п.п. 1, 2 ч. 2 ст. 423 ЦПК України), оскільки це може призвести до масового перегляду вже вирішених позовів окремих споживачів за нововиявленими обставинами з підстав, передбачених п. 3 ч. 2 ст. 423 ЦПК України.

Як свідчать дані статистики розгляду справ апеляційними судами за І півріччя 2015 р., середня кількість скасованих рішень судів першої інстанції становить близько 4 % від кількості ухвалених [9, с. 6]. Разом із тим, при оцінці реальної кількості рішень, що ухвалені судами першої інстанції із порушенням вимог обґрунтованості слід враховувати, що суд апеляційної інстанції не може порушувати провадження у справі за своєю ініціативою, а отже за відсутності скарги заінтересованих осіб рішення суду першої інстанції не може бути скасоване навіть при порушенні вказаних вимог. Отже, реальна кількість судових рішень, ухвалених із порушенням вимог обґрунтованості, може бути значно більшою. На додаток слід вказати про виняткове значення вказаних рішень для відповідача — адже він не зможе оспорити встановлення відповідних обставин при участі у справах за позовами конкретних споживачів.

З урахуванням наведеного існуюча якість розгляду судами першої інстанції цивільних справ видається недостатньою для розгляду справ за позовами на захист прав невизначеного кола осіб, що вимагає встановлення додаткових гарантій обґрунтованості судових рішень у таких справах (ч. 5 ст. 263 ЦПК України).

Загальновизнаним у доктрині цивільного процесу є існування трьох груп учасників цивільних процесуальних правовідносин: 1) судові органи та їх посадові особи; 2) особи, які беруть участь у справі; 3) особи, які сприяють здійсненню правосуддя [150, с. 404-405]. Принцип змагальності цивільного процесу зумовлює ініціа-

тивну роль саме осіб, які беруть участь у справі щодо встановлення обставин справи, подання доказів. Водночас, як зазначається в юридичній літературі, суду притаманні функціональні повноваження, які реалізуються у вирішальних діях суду щодо керівництва процесом [150, с. 215].

Вплив суду на встановлення обставин у справі розкривається у окремих роз'ясненнях, наданих Пленумом Верховного Суду України, зокрема щодо предмету його діяльності під час підготовки справи до розгляду, а також при ухваленні рішення у справі. Так, відповідно до п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12.06.2009 р. № 5 [243], готуючи справу до розгляду, суд повинен визначити зокрема: обставини, які мають значення для справи, факти, що підлягають встановленню і покладені в основу вимог і заперечень; вирішити питання про склад осіб, які братимуть участь у справі; з'ясувати, які є докази на підтвердження зазначених фактів; визначити коло доказів відповідно до характеру спірних правовідносин і роз'яснити, якій із сторін слід довести певні обставини. Ці настанови майже повністю продубльовані у ч. 1 ст. 189 ЦПК України, де визначені завдання підготовчого провадження.

У п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судове рішення у цивільній справі» від 18.12.2009 р. № 14 [264] встановлені рекомендації щодо оцінки судом зібраних доказів у справі. Щодо судового розгляду (судового засідання), то роль суду у встановленні обставин справи розкривається, з-поміж інших норм § 1 гл. 6 р. 3 ЦПК України, у ст. 214 ЦПК України, відповідно до якої головуючий, зокрема: керує ходом судового засідання, забезпечує здійснення учасниками цивільного процесу їх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи. Ці положення слід сприймати з урахуванням сутності суду як органу державної влади, рішення якого (в тому числі і в частині оцінки доказів) є обов'язковими для виконання. Враховуючи наведене, можна зробити висновок, що роль суду у встановленні обставин справи можна охарактеризувати як

керівну, визначальну. Тому, першочерговою для уваги сферою вказаних вище гарантій обґрунтованості слід визначити саме правове положення суду при розгляді подібних справ.

Як вказує В.А. Кройтор, визначення в законі колегіального чи одноособового складу суду для розгляду конкретних категорій справ напряму пов'язано із складністю таких справ, необхідністю забезпечення більшої неупередженості та об'єктивності при розгляді справи [145, с. 53]. Як було наведено вище, закріплений в ч. 1 ст. 34 ЦПК України одноособовий склад суду не в змозі забезпечити належну якість розгляду справ про захист прав невизначеного кола осіб. Як уявляється, причинами цього можна вважати не тільки складність цих справ, але й значення їх вирішення для відповідача. Це означає достатньо високий ризик впливу такого відповідача на суддю при ухваленні рішення або в процесі розгляду справи. Враховуючи вказане, для таких справ більш привабливим видається колегіальний їх розгляд.

Аналізуючи чинне законодавство, наукові джерела, можливо віднайти кілька підходів до визначення складу суду для розгляду певних категорій цивільних справ у суді першої інстанції, окрім діючого, який закріплено у ч. 1 ст. 34 ЦПК України. Так, О.В. Колісник пропонує запровадити колегіальний розгляд цивільних справ у суді першої інстанції у складі трьох суддів щодо таких категорій справ: у сфері захисту права інтелектуальної власності; щодо нерухомого майна; із ціною позову понад 200 розмірів мінімальної заробітної плати [119, с. 5].

Н.Г. Яценко пропонує встановити колегіальний склад суду (один суддя та два народних засідателі) для спорів за участю дітей і неповнолітніх. Крім того, дослідниця вказує про доцільність закріплення права осіб, які беруть участь у справі, заявляти клопотання про колегіальний розгляд справи, що зачіпає честь і гідність особи, а також у випадку вирішення справи в закритому судовому засіданні [447, с. 9, 15].

Останнім слід навести підхід, викладений у ч. 1 ст. 33 Господарського процесуального кодексу України від 06.11.1991 р. № 1798-XII (далі — ГПК України) [66], відповідно до якого надається можливість колегіального розгляду справи у складі трьох суддів у суді першої інстанції залежно від категорії і складності справи. Причому, як

зазначається в юридичній літературі, ініціювати вирішення цього питання може як суддя, так і сторони [180].

Обираючи підхід до визначення складу суду для розгляду досліджуваної категорії справ слід виходити з того, що внаслідок вказаної вище складності встановлення обставин, а також що громадський контроль у таких справах може відбуватись завдяки участі в них представників засобів масової інформації, доцільність участі народних засідателів у їх розгляді виявляється сумнівною. З іншого боку, запроваджувати обов'язковий колегіальний розгляд усіх справ про захист прав невизначеного кола осіб у складі трьох професійних суддів теж вбачається спірним, оскільки не у всіх справах про захист прав невизначеного кола осіб можуть мати місце описані вище проблеми. Тому найбільш доцільним є або застосування підходу, визначеного у ГПК України, або ж визначення у ЦПК України конкретних категорій справ про захист прав невизначеного кола осіб, щодо розгляду яких передбачається колегіальний склад суду у складі трьох професійних суддів.

Одноособовий склад суду не завжди може гарантувати належний рівень обґрунтованості та, як наслідок, стабільності судового рішення у справах за позовами про захист прав невизначеного кола осіб. У зв'язку із цим актуальними є дослідження щодо запровадження колегіального складу суду для розгляду вказаних справ у судах першої інстанції у складі трьох професійних суддів. Перспективними в цьому зв'язку видаються дослідження щодо визначення способу формування колегії суду: або за ініціативою учасників розгляду справи (сторін та/або суду), або шляхом безпосереднього чіткого визначення в ЦПК України колегіального складу суду у складі трьох професійних суддів по окремим категоріям справ про захист прав невизначеного кола осіб.

Створення умов щодо розгляду судами справ за позовами про захист прав невизначеного кола осіб є на сьогодні таким напрямом вдосконалення національного законодавства, актуальність якого визнається як юристами-практиками (І. Бейцун, Л.О. Майстренко, Я.М. Романюк) [284; 285], так і науковцями, про що свідчать дослідження, таких вчених, як О.Г. Бортнік, С.С. Бичкова, А.В. Губська, Т.В. Степаненко, що відбулись останніми роками [26; 352].

Слід повністю підтримати існуючу в науковій літературі позицію з приводу необхідності внесення значних змін до існуючих

процесуальних інститутів для законодавчого забезпечення розгляду судами розглядуваних справ [272, с. 94].

Вказані вище вчені не тільки визнають власне доцільність існування процесуальної форми, розрахованої на розгляд відповідних справ, але й формулюють конкретні напрямки щодо вдосконалення чинного законодавства. Водночас, слід констатувати відсутність реальних значних змін як до Цивільного процесуального кодексу України, так і до інших актів законодавства у напрямку врегулювання процесуальної форми розгляду справ за позовами про захист прав невизначеного кола осіб, і у зв'язку із цим — неможливість ефективного захисту суспільних інтересів шляхом розгляду таких справ судом.

Загальновизнаною в доктрині цивільного процесуального права є позиція, відповідно до якої суд визначається основним та обов'язковим учасником цивільних процесуальних правовідносин. Роль встановлення обставин справи для виконання задач правосуддя обумовлюється його значенням для обґрунтування рішення суду як акту правосуддя. Враховуючи вказане, одними з найбільш пріоритетних питань, які вимагають дослідження, можна визначити роль суду у забезпеченні обґрунтованості судового рішення у подібних справах. Як буде визначено у подальшому дослідженні, особливий характер інтересу, який захищається у результаті розгляду таких справ зумовлює певну специфіку також ролі суду у їх розгляді, яка має бути врахована законодавцем.

Питання специфіки повноважень суду щодо розгляду та вирішення справ про захист прав невизначеного кола осіб не отримали належної уваги у вітчизняній юридичній літературі. Основну увагу дослідників щодо зазначених справ отримали такі напрямки, як доказування [351], судове рішення [26], підсудність, склад осіб, які беруть участь у справі, форма і зміст позовної заяви тощо [20]. Певну увагу останнім часом в наукових публікаціях отримала інша категорія: «групові позови», яка в окремих роботах ототожнюється із позовами на захист прав невизначеного кола осіб [284]. Водночас, слід погодитись із більш пізніми дослідниками, зокрема А.В. Губською, В.А. Миколаєць про те, що вказані категорії є різними за змістом [71, с. 85; 167, с. 7, 9].

Врахуванню підлягають також результати досліджень щодо окремих інститутів цивільного процесу, які найбільш тісно пов'язані

із тематикою цієї роботи: правовий статус суду в цивільному процесі (К.В. Гусаров, О.В. Колісник, В.В. Петрик, Н.Г. Яценко) [119; 150, с. 213-218; 203]; визначення суспільного інтересу як об'єкту судового захисту [21, с. 288; 270, с. 768]; участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право інших осіб (Т.О. Дунас, І.П. Тимошевська, Ю.С. Дацко та інші) [77; 82]. Попри значення цих та інших досліджень для визначення ролі суду щодо встановлення обставин справи, в тому числі і за позовами про захист прав невизначеного кола осіб, доводиться констатувати, що це питання не отримало в них належної уваги.

На сьогоднішній день визнаним в юридичній літературі є характер інтересів, які отримують безпосередній захист шляхом розгляду і вирішення позовів на захист прав невизначеного кола осіб — суспільний інтерес [20; 22, с. 301; 26, с. 155; 352, с. 4]. У вітчизняній юридичній літературі суспільний (громадський) інтерес визначається як суб'єктивні матеріальні права, свободи або інтереси, які одночасно належать кожній особі як члену суспільства чи певної спільноти та суспільству чи цій спільноті взагалі [21, с. 288; 270, с. 768]. Поряд із суспільним інтересом частиною 1 статті 2 ЦПК України передбачається захист також інших груп інтересів — приватних інтересів інших осіб або державних інтересів. Не вдаючись до визначення співвідношення вказаного поняття із поняттям охоронюваного законом інтересу, що викладено у рішенні Конституційного Суду України від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004 [387], можна визнати, що сутність суспільного інтересу як об'єкту судового захисту теж піддається характеристиці з позиції розуміння його як прагнення до користування відповідними благами з метою задоволення потреб, які не суперечать загальноправовим засадам.

Визначаючи відмінність суспільного інтересу як об'єкта судового захисту від інтересу чітко визначеної особи слід, в першу чергу, звернути увагу на його колективний характер, його притаманність одночасно значній кількості осіб. Це ускладнює особисту присутність в суді кожної заінтересованої особи. Особливої актуальності це твердження набуває щодо справ про захист прав невизначеного кола осіб, оскільки в таких справах персональне визначення усіх осіб, які входять до цього кола неможливе [352, с. 5]. Вказане зумовлює необхідність визначення особи, яка б захищала

такий інтерес у суді. Попри значення діяльності такої особи для захисту суспільного інтересу, слід відмітити, що вона не може користуватись повною свободою у розпорядженні своєю правомочністю щодо захисту цього інтересу, зокрема вона не може виключно по своїй волі відмовитись від такого захисту — адже це може суперечити інтересам інших осіб. У зв'язку із наведеним слід повністю підтримати існуючі наукові позиції щодо неможливості за волевиявленням особи, яка пред'явила позов на захист невизначеного кола осіб, відмовитися в судовому засіданні від заявленої вимоги, а також укласти мирову угоду [352, с. 12]. Водночас, це піднімає питання про специфіку реалізації в таких випадках принципу диспозитивності як прояву автономії волі особи [150, с. 183].

Іншою групою інтересів, які підлягають захисту в порядку цивільного судочинства, є державні інтереси. Слід зауважити про відсутність вітчизняних наукових публікацій, в яких піднімались би питання розмежування суспільних і державних інтересів як об'єкту судового захисту. Разом із тим, таке розмежування можливо провести виходячи з існуючих наукових напрацювань, а також позицій органу конституційної юрисдикції. Так, відповідно до п. 3 рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 р. № 3-рп/99 [389] визначено, що в основі інтересів держави завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо. Важливою в контексті визначення відмінності між державними та суспільними інтересами вбачається також позиція Н.В. Ченцова, що наводиться С.С. Бичковою про притаманність державному інтересу таких ознак, як об'єктивність, пріоритетність, нормативність та всезагальність [21, с. 288; 421, с. 22].

Виходячи з наведеного, можливо визначити основну відмінність між державними та суспільними інтересами як об'єктами судового захисту в порядку цивільного судочинства, а також з позиції особливостей реалізації принципу диспозитивності в ході розгляду та вирішення відповідних справ. Така відмінність полягає у персоні-

фікації носія відповідних інтересів: на відміну від суспільних інтересів державні не можуть пов'язуватись із конкретною фізичною або юридичною особою, адже їх носієм є самостійний суб'єкт правовідносин — держава [365, с. 234]. Участь органів державної влади, місцевого самоврядування у цивільному процесі відповідно до ст. 45 ЦПК України розглядається в юридичній літературі як форма здійснення ними компетенції у сфері виконавчо-розпорядчої і правоохоронної діяльності [150, с. 327]. Саме з цієї причини вказані органи та особи мають право на відмову від позову, зміну підстави або предмету позову та інші права сторони, за винятком права укладати мирову угоду, на відміну від особи, яка звертається на захист прав невизначеного кола осіб.

Отже, реалізація права особи на звернення до суду за захистом прав невизначеного кола осіб, участь такої особи у справі характеризується значним обмеженням дії принципу диспозитивності в цивільному процесі. Водночас, вказане безпосереднім чином впливає на реалізацію іншого принципу цивільного процесу — змагальності. Вказаний принцип визначається в юридичній літературі з цивільного процесу як основоположний принцип судочинства, який охоплює собою засади: розмежування процесуальних функцій (сторін та суду); участі в процесі двох протилежних рівних сторін; функціонування незалежного від сторін суду, який здійснює правосуддя та розгляд справи.

Характеризуючи сутність і значення принципу змагальності вказується про знівелювання можливості суду втручатись у взаємовідносини сторін завдяки збору доказів самим судом і про запобігання таким чином можливої суддівської упередженості. З іншого боку, відзначається, у зв'язку із цим, про відхід від принципу об'єктивної істини у встановленні судом обставин справи, оскільки суд має виходити виключно з тих доказів, які надані сторонами [150, с. 187, 188, 191, 193].

Отже, з позиції повноти з'ясування обставин справи змагальна модель цивільного процесу, безумовно, є менш бажаною, аніж слідча. Втім, не можна заперечувати раціональність такого підходу законодавця, який обрав саме змагальні засади для сучасного цивільного процесу, враховуючи приватну природу прав, які захищаються в порядку цивільного судочинства. Водночас, збереження в повній

мірі змагальних засад для розгляду справ про захист невизначеного кола осіб вбачається достатньо сумнівним, виходячи з наступного.

При зверненні до суду із позовом про захист прав невизначеного кола осіб та участі у такій справі особа, яка звертається, захищає, фактично, чужі права та інтереси, за умов, коли особиста участь усіх осіб, інтереси яких захищаються, є неможливою. Саме ця неможливість і становить визначну особливість розгляду таких справ порівняно з іншими справами про захист чужих інтересів. Крім того, не викликає сумніву, що в процесі розгляду таких справ відбувається захист не тільки суспільних, але й приватних інтересів (хоча й опосередковано), оскільки встановлення факту здійснення відповідачем певної діяльності є основою для пред'явлення в наступному до нього позовів інших осіб з числа невизначеного кола осіб [352, с. 13]. Це відрізняє такі справи від справ про захист державного інтересу. По-друге, вказане зумовлює виняткову значимість таких судових рішень для захисту інтересів осіб з числа невизначеного кола осіб. Неналежне виконання особою, яка здійснює захист прав невизначеного кола осіб своїх обов'язків з доказування може мати наслідком відмову у позові і неможливість захисту своїх інтересів окремими постраждалими особами у спрощеному порядку.

Неналежне виконання особою, яка захищає права невизначеного кола осіб свого обов'язку щодо доказування може бути зумовлене різними причинами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. На особливу увагу заслуговує така причина як можливість певного впливу на позивача відповідної компанії чи іншої організації, що є відповідачем у справі і може бути достатньо крупною, щоб вчинити такий вплив не тільки на приватну особу або громадське об'єднання, але й на державний орган чи навіть на прокурора, адже рішення у справі може мати виняткове значення для такої компанії чи організації. Тому щодо розглядуваної категорії справ доводиться говорити про неповну реалізацію принципу диспозитивності та підвищені вимоги до повноти встановлення обставин справи. Водночас, запровадження спеціально для розгляду таких справ слідчої за своєю основою моделі розгляду теж здається спірним, зважаючи на значення змагальних засад для сучасного цивільного процесу, а також на можливість усунення вказаного вище недоліку іншим шляхом.

2.2. Взаємозв'язок цивільного процесуального статусу суду у провадженнях щодо перегляду судових рішень: загальна характеристика

2.2.1. Особливості визначення суду як суб'єкта цивільного процесуального права при перегляді судових рішень

Історично призначенням перегляду судових рішень в апеляційному або касаційному порядку визначалось виправлення помилок суду першої інстанції. Слід цілком підтримати позицію щодо визначення двох основних цілей діяльності інстанцій щодо перегляду судових рішень: виправлення помилок суду нижчестоящої інстанції; гарантувати захист прав, свобод, законних інтересів осіб, які звернулись до суду за вирішенням їх спору [150, с. 831].

З наведеного визначення випливає висновок про прийняття національною доктриною та законодавцем неповної моделі апеляції за основу для формування інститутів апеляційного та касаційного оскарження. Вказане зумовлює «додатковий» характер вказаної стадії цивільного судочинства, порівняно із судом першої інстанції. У зв'язку із цим, принципове значення має положення ч. 1 ст. 367 ЦПК України, відповідно до якого суд апеляційної інстанції перевіряє рішення суду першої інстанції у межах доводів апеляційної скарги.

Попри положення ч.ч. 4, 5 ст. 367 ЦПК України щодо повноваження суду вийти за межі доводів апеляційної скарги, у передбачених випадках, вказане не слід розглядати як типову для перегляду судових рішень ситуацію. Вищим спеціалізованим судом України з

розгляду цивільних і кримінальних справ (далі — ВСС України) безпідставний вихід за межі доводів апеляційної скарги визначено як порушення принципів диспозитивності та змагальності судового процесу [16]. Отже, можна вказати про особливе призначення апеляційної та касаційної інстанції, порівняно із судом першої інстанції, що зумовлює актуальність дослідження особливостей суду як суб'єкта права, що проявляються у вказаних інстанціях.

Характеристика суду як суб'єкта цивільного процесуального права вимагає звернення до визначених С.І. Архіповим аспектів суб'єкта права.

Усталеною можна вважати позицію щодо високого професіоналізму судді суду апеляційної інстанції, що зумовлює особливі вимоги щодо таких рис суду вищих інстанцій, як здатність самостійно приймати рішення, володіти самоцінністю. Не можна залишати поза увагою також складність конкретної справи, що розглядається у суді вищестоящої інстанції. Саме вказаним обумовлена колегіальність складу суду у вищестоящому суді при значно вищих вимогах щодо кожного члену колегії суддів.

Наступним аспектом суду як суб'єкта цивільного процесуального права визначено правову волю, що означає поєднання здатностей до прийняття рішення та його реалізації. З цієї позиції слід вказати на закріплення законом колегіального складу суду, що передбачає необхідність визначення процесуального порядку прийняття судом відповідних рішень, зокрема — шляхом голосування простою більшістю голосів (ч. 1 ст. 35, ч. 1 ст. 381 ЦПК України). У зв'язку із наведеним можна вказати, що у випадку незгоди окремих суддів із рішенням суду, попри відсутність єдиної волі у складу суду загалом, воля більшості суддів з формального боку вважається волею суду. У цьому виявляється особливість утворення правової волі суду вищестоящої інстанції як суб'єкта цивільного процесуального права.

В аспекті сприйняття суб'єкта права як сукупності правових відносин та правових зв'язків можна вказати на центральний характер суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, що зумовлене визначенням його як обов'язкового їх учасника.

Прийняття рішення у справі колегією суддів вимагає специфічного погляду на такий аспект суду як суб'єкта цивільного процесуального права як правосвідомість. У цьому зв'язку слід вказати на можливість викладення одним чи кількома суддями з колегії суддів

своєї позиції у формі окремої думки (ч. 3 ст. 35 ЦПК України). У такому випадку не можна зазначати про однаковість (цілісність) позиції у справі серед колегії суддів. Водночас, позиція більшості суддів саме і вважається рішенням у справі та відображає правосвідомість суду у конкретному випадку. Особливістю в даному випадку є формальний критерій: прирівняння позиції частини колегії суддів до позиції суду на підставі закону.

Вказаний аспект привертає увагу до певної специфіки вищестоящого суду як суб'єкта цивільного процесуального права. Відповідно до ст. 34 ЦПК України, суд розглядає справи у колегіальному або одноособовому складі. У цьому зв'язку слід зауважити, що виразником волі юридичної особи у цивільному процесі виступає конкретна фізична особа, яка є представником цієї юридичної особи. Аналогічно можна визначити стосовно представника держави у цивільному процесі — ним є або відповідна посадова особа органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, або представник, який діє на договірних засадах із відповідним суб'єктом публічної влади. Відповідно до цього, у випадку розгляду справи судом у одноособовому складі суддя, що розглядає справу, реалізує функції суду (держави) у цій справі. Водночас, постає питання про суб'єкта реалізації у випадку участі суду у розгляді справи у колегіальному складі.

С.О. Ткачук, досліджуючи проблематику модернізації статусу судді у цивільному судочинстві, вирішує питання адресата обов'язку судді щодо участі у справі. Зокрема, вказується на різні наукові позиції стосовно того, перед яким суб'єктом суд несе вказаний обов'язок, якщо відсутній адресат, перед державою (в тому числі — в особі вищестоящого суду), перед державою та сторонами, тільки перед сторонами. На підставі аналізу підходів представників доктрини як вітчизняного цивільного процесуального права, так і представників російської доктрини радянської доби, О.С. Ткачук доходить до висновку щодо пов'язаності судді із державою конституційним правовідношенням, а кінцевим суб'єктом процесуального правовідношення із стороною при розгляді цивільної справи виступає саме держава [372, с. 476-477]. Вчений, зокрема, не погоджується із твердженнями щодо визначення характеристики обов'язку судді стосовно розгляду справи як без адресатного, оскільки вказане призводить до послаблення відповідальності суддів, негативно впливає

на визначення законності. Із цих же самих міркувань дослідник не погоджується із позиціями щодо визначення адресатом вказаного обов'язку судді виключно держави. За такого підходу нівелюються права та інтереси інших суб'єктів, а саме — приватних осіб, справа яких розглядається у суді. Додатково вказується на відповід-ність позиції щодо існування процесуального обов'язку суду перед стороною у справі визначенню процесуального правовідношення, у якому адресатом відповідних прав виступає саме суд [150, с. 52; 372, с. 475].

Із наведеними позиціями О.С. Ткачука слід погодитись частково. Повністю підтримуючи його щодо неприйнятності наведених підходів для пояснення співвідношення судді, держави та сторони у справі, слід вказати на спірність твердження щодо послаблення законності, безвідповідальності судді перед сторонами процесу.

О.С. Ткачук також критикує позицію Н.Ю. Сакари, яка стосується наявності у суду обов'язку щодо здійснення правосуддя одночасно як перед державою, так і перед сторонами. Зокрема, вчена обов'язок суду перед державою трактує як юридичний вираз покладання державою на суд обов'язку щодо здійснення правосуддя, і таким чином — публічний характер вказаного обов'язку. Щодо ж до обов'язку суду перед сторонами, вказується на приватну природу процесуальних правовідносин взагалі і цього правовідношення, зокрема [313, с. 475-476].

Обґрунтовуючи заперечення проти позиції Н.Ю. Сакари, С.О. Ткачук наводить положення, сформульовані Н.О. Чечиною щодо різниці у правовій природі обов'язку суду перед державою щодо здійснення правосуддя (конституційне правовідношення) та вказаного обов'язку перед учасниками процесу (процесуальне правовідношення) [372, с. 475-476; 424].

Із вказаною позицією С.О. Ткачука слід погодитись та вказати на цінність її в аспекті визначення природи вказаних відносин як галузевої. Крім того, відмічаючи позитивну рису у наведеній вище позиції Н.Ю. Сакари щодо вдалого визначення правової природи конституційного правовідношення між судом та державою, а саме — що його основою є покладення державою на суд обов'язку щодо здійснення правосуддя, слід вказати на певну суперечність у позиції дослідниці.

Так, визначаючи процесуальний обов'язок суду перед особою, яка бере участь у справі, дослідниця, з одного боку, вказує на похідний характер вказаного обов'язку від обов'язку держави загалом. Одночасно вона відзначає приватну природу цивільних процесуальних правовідносин.

За результатами проведеного дослідження О.С. Ткачук визначає правовідносини між суддею, державою та стороною у справі за наступною схемою. Між суддею та державою виникає публічне правовідношення, зумовлене уповноваженням державою судді щодо здійснення правосуддя. У рамках цього правовідношення суддя несе перед державою відповідальність за неналежне виконання свого обов'язку. Щодо ж процесуального правовідношення — вказується, що кінцевим його суб'єктом є держава. Причиною такого висновку стає визначення судді як представника держави у конкретному цивільному процесуальному правовідношенні. Крім того, причиною такого висновку також можна вважати повністю справедливе визначення держави як адресата процесуальної відповідальності судді. Втім, така позиція не є безспірною, адже, її наслідком є позбавлення суду самостійного значення як носія судової влади, таким носієм постає конкретний суддя.

І.Є. Марочкін, характеризуючи таку спеціальну ознаку судової влади, як легітимність, вказує на походження її від держави. Втім, конкретним носієм судової влади у правовідносинах визначається суд [193, с. 22, 27]. Тому більш переконливою видається наведена вище позиція Н.О. Чечиної щодо визначення суб'єктами конституційного правовідношення держава-суд. Втім, слід повністю погодитись із С.О. Ткачуком щодо «представницького» характеру участі судді у відправленні правосуддя. Але суддю слід вважати «представником» не тільки держави, але й суду у широкому розумінні. Від імені держави процесуальне рішення виносить саме суд, а суддя виступає особою, яка реалізує його функції.

С.І. Архіпов, характеризуючи юридичну особу як суб'єкта права, вказує на штучний характер її створення, а саме — шляхом відокремлення від людини її найбільш значущих правових якостей та заключення їх в окрему правову форму. За такого підходу юридична особа постає значною мірою абстракцією [12, с. 360-361].

Усвідомлюючи якісні відмінності між поняттями «юридична особа» та «суд» як органом державної влади, можна вказати про доціль-

ність застосування підходу С.І. Архіпова до характеристики складу суду з позиції реалізації функцій суду як органу державної влади при розгляді конкретної справи. За таким підходом відповідні правові властивості конкретних суддів, які входять до складу суду, виділяються у окрему юридичну конструкцію, правову абстракцію, яка набуває цілісного характеру у функціональному призначенні реалізації функцій суду. Слід вказати також на відокремленість вказаної конструкції від конкретного судді, який реалізує функції суду. Так, відповідно до ч. 3 ст. 35 ЦПК України, у випадку незгоди конкретного судді із рішенням більшості суддів він все одно має підписати судове рішення, а його позиція виділяється окремою думкою, яка, хоч і долучається до справи, але не має юридичної сили як акт органу судової влади.

Слід вказати про вирішення колегіальним складом суду у провадженнях щодо перегляду судових рішень не тільки скарг по суті, але й процесуальних питань, які виникають у ході провадження у справі. Так, відповідно до ч. 1 ст. 366 ЦПК України, питання про призначення справи до розгляду після проведення підготовчих дій у суді апеляційної інстанції здійснюється судом у складі трьох суддів.

Для характеристики суду у колегіальному складі як суб'єкта цивільного процесуального права можуть бути застосовані усі аспекти суб'єкта права, в тому числі — наявність ідентифікуючої властивості (т.зв. «юридична зовнішність»), правосвідомість, правові зв'язки тощо.

У зв'язку із наведеним постає питання щодо застосування до суду у суді першої інстанції при розгляді справ окремого провадження за участю народних засідателів (ч. 4 ст. 293 ЦПК України) підходу до його характеристики з позицій багатоаспектного явища із врахуванням усіх аспектів характеристики суду як суб'єкта цивільного процесуального права. Втім, внаслідок обмеженого характеру участі народних засідателів у розгляді цивільних справ, участі їх лише у визначених процесуальним законом провадженнях, їх особливої правової природи вказане питання слід розглянути окремо.

Наступною стороною сприйняття суду як суб'єкта цивільного процесуального права є сприйняття його як «правового діяча» (за термінологією С.І. Архіпова), що передбачає розкриття таких визнання за ним (судом) активного характеру участі у правотворчості, правозастосуванні та право реалізації. Вказане передбачає розгляд

суду як творця об'єктивного процесуального права, правовідносин, актів застосування процесуального права.

З цієї позиції характеристику суду апеляційної, касаційної інстанції може бути надано, подібно до характеристики суду першої інстанції. Так, суд не уповноважений на безпосереднє створення норм об'єктивного права, в тому числі — процесуального. Втім, не можна оминути правозастосовний характер його діяльності у процесі, застосування права відповідними актами — судовими рішеннями. Крім того, саме внаслідок таких актів виникають процесуальні правовідносини. Так, наприклад, у результаті винесення ухвали про відкриття провадження у справі у суду виникає обов'язок щодо винесення рішення по суті спору, вирішення процесуальних питань, а у позивача — кореспондуючі суб'єктивні процесуальні права.

Діяльність судів усіх інстанцій має істотне опосередковане значення для формування галузі цивільного процесуального права. Проявом вказаного можна вважати значні зміни, що були внесені останнім часом до ЦПК України. Тому таку властивість (характеристику, рису) суду як «правового діяча» можна розглядати безпосередньо і опосередковано. Безпосередньо — як активний учасник цивільних процесуальних правовідносин, прийняття актів застосування норм процесуального права. Опосередковано — як суб'єкт формування галузі цивільного процесуального права.

Наступним аспектом характеристики суду як суб'єкта цивільного процесуального права є розуміння його з позиції соціально-правової цінності.

Слід вказати, що цей аспект виділяється стосовно людини як суб'єкта права, яка визначається відправною точкою щодо виникнення правових цінностей. Визначаючи суд як певний орган державної влади, організацію, можна одночасно вказати про можливість виділення вказаного аспекту і щодо нього, враховуючи існуючий зв'язок між ним та особою судді, що здійснює правосуддя. Зокрема, з формального боку правова свідомість судді має розглядатись одночасно як правова свідомість суду.

Отже, не можна розглядати суд як суб'єкт цивільного процесуального права абстрагуючись від судді, який здійснює правосуддя. Такий зв'язок безпосередньо проявляється через формування основних принципів та інститутів цивільного процесуального права.

Так, принцип незалежності суду, хоча і стосується суду, однак за сутністю і змістом передбачає незалежність судді під час здійснення правосуддя.

Суд апеляційної та касаційної інстанцій характеризується з позицій соціально-правової цінності, враховуючи складність справ, що ними розглядаються і обумовлюють визначення у ЦПК України колегіального складу суду, специфічного порядку прийняття рішення колегією суддів. Соціально-правова цінність суду апеляційної та касаційної інстанції відбивається на процедурах розгляду справ на засадах принципів диспозитивності, змагальності та інших принципів цивільного процесу, що визначає розподіл процесуальної активності сторін та суду під час розгляду справи.

Оптимальний у конкретних умовах суспільно-історичного періоду розподіл процесуальної активності має враховувати, з-поміж інших чинників, також біологічну природу людини як носія відповідного процесуального статусу. Запобіжниками судової помилки при розгляді справи у суді першої інстанції внаслідок впливу, в тому числі — і суб'єктивного фактору виступають процедури перегляду судового рішення, а такий інститут як процесуальні строки, враховує низку правових вимог, які мають бути дотримані при прийнятті судового рішення, в тому числі — і вимоги до судді як носія судової влади. Отже, для характеристики суду апеляційної та касаційної інстанцій має і може бути застосовано аспект, що враховує їх соціально-правову цінність.

Останнім аспектом суду як суб'єкта цивільного процесуального права визначено правосуб'єктність. Розуміння правосуб'єктності суду вищестоящої інстанції з позицій правопорядку пояснює вплив цього суб'єкта на формування галузі цивільного процесуального права, враховуючи роль і значення рішень судів апеляційної і касаційної інстанцій для розвитку судової практики, гарантування відновлення порушеного права, законності.

Проведене дослідження дозволяє вказати, що практично з усіх вказаних аспектів є можливість визначити значні особливості суду при розгляді справ у вищестоящих інстанціях як суб'єкта цивільного процесуального права. Втім, наявність цих особливостей не дозволяє зазначати про доцільність виділення суду вищестоящої інстанції як окремого суб'єкта цивільного процесуального права. Аргументом на захист цієї тези виступає незмінність головного зав-

дання суду на всіх стадіях цивільного судочинства — здійснення правосуддя, що є актуальним також і для суду вищої інстанції.

Перегляд судових рішень щодо усунення судових помилок є однією зі стадій цивільного процесу, що виділяються у юридичній літературі. У цьому зав'язку слід вказати на єдність цивільного процесу як правового явища. З цієї позиції можна зазначити про доцільність виділення суду як єдиного учасника цивільного процесу на різних його стадіях. Змінюваність стадій цивільного процесу, зміна інстанційної юрисдикції справи (зі справи, що розглядалась у першій інстанції на справу, що розглядається у апеляційній або касаційній інстанції) не означає зміну суду як учасника цивільного процесу. Вказане підтверджується також моделлю неповної апеляції, що притаманна вітчизняному цивільному судочинству та надає розгляду справи у наведених вище інстанціях додаткового характеру, порівняно із розглядом справи у суді першої інстанції.

Отже, зміна інстанції справи не означає зміни суду у широкому сенсі. Як суд першої інстанції, так і суд апеляційної, касаційної інстанцій являють собою суд у широкому сенсі як суб'єкт цивільного процесуального права. Наведене визначене аргументацією наявності загальних принципів цивільного процесуального права, на яких ґрунтується розгляд справи і у суді першої, і у судах апеляційної та касаційної інстанцій: диспозитивність, змагальність, процесуальна рівноправність, гласність, незалежність суду і зокрема судді та інших.

Модель єдиного суду як суб'єкта цивільного процесуального права дозволяє побудувати єдині засади його участі у цивільному процесі, сприяє уніфікації цивільного процесу загалом.

Тож модель суду як суб'єкта цивільного процесуального права, наведена у попередньому підрозділі, може бути доповнена, зокрема за рахунок: врахування підвищеного рівня вимог до окремих категорій суддів; формування волі суду як волі не тільки однієї, але й кількох осіб (колегіальність складу суду); виникнення правосуб'єктності суду не лише на підставі звернення до суду із спором про право, але й на підставі подання скарги на винесене рішення (особливо актуальним вказане є у випадку подання скарги на рішення суду, яке набрало законної сили).

Розкриття правового статусу вищестоящого суду як суб'єкта цивільного процесуального права спирається на наявність відпо-

відних правових відносин та правових зв'язків за участі суду, а також процесуальних гарантій його діяльності.

Серед процесуальних гарантій належного здійснення правосуддя виділено умови, способи, організаційно-правові засоби. Такі гарантії характерні і для судів апеляційної та касаційної інстанцій: засоби процесуального примусу, повноваження головуючого в судовому засіданні щодо підтримання порядку в судовому засіданні, таємниця нарадчої кімнати, окремі інститути (процесуальні строки тощо). Однак, наявність функціональних, процесуальних особливостей судів різних інстанцій визначає звужений характер окремих гарантій, а в деяких випадках — навпаки додаються нові гарантії, які не були актуальними щодо суду першої інстанції (специфічні організаційно-правові засоби, пов'язані із забезпеченням діяльності колегіального складу суду; можливість відхилення касаційної скарги на підставі її необґрунтованості; попередній розгляд справи у скороченому складі суду тощо). Тому можна вказати про збереження актуальності виділення вказаних гарантій також стосовно суду вищестоящих інстанцій.

Специфіка правосуб'єктності суду вищестоящої інстанції полягає у особливих підставах виникнення повноважень у конкретній справі, які стосуються перевірки винесеного нижчестоящим судом рішення, а не необхідності вирішення справи по суті.

В юридичній літературі достатньо поширене визначення правового статусу, виходячи з розуміння його носія як учасника правовідношення, а не як суб'єкта права. У такому випадку виділяють звужене розуміння правового статусу, до складу якого включають суб'єктивні права, юридичні обов'язки, законні інтереси [365, с. 237]. Подібний підхід прийнятий і у представників процесуальної науки, як сприймають правовий статус у розумінні повноважень [150, с. 214].

Компетенція розглядається як основа процесуальної правосуб'єктності суду і сукупність повноважень, що реалізуються під час розгляду справи. Такий підхід дозволяє охарактеризувати місце суду вищої інстанції як у судовій системі України, так і серед інших суб'єктів цивільного процесуального права. При цьому компетенцію слід включити до структури правового статусу суду вищої інстанції як суб'єкта цивільного процесуального права. При цьому процесуальна правосуб'єктність суду як учасника процесуального

правовідношення виступає категорією, що передує його статусу у конкретному процесуальному правовідношенні.

Характеристика правосуб'єктності судів щодо перегляду судових рішень передбачає врахування основного завдання діяльності конкретної судової інстанції. Традиційно завданням судів, що здійснювали провадження щодо перегляду судових рішень визначалось виправлення судових помилок, а подібні провадження завжди розглядались як одні з найважливіших гарантій правосудності судового рішення [406, с. 703]. Поряд із вказаним чільне місце займало завдання судів вищих інстанцій (касаційної, а також з перегляду за винятковими обставинами) щодо забезпечення єдності судової практики при вирішенні цивільних справ.

Попри внесення змін до процесуального законодавства, вказане зберігає свою актуальність і сьогодні. З іншого боку, слід вказати на деяке посилення на сьогоднішній день засад забезпечення єдності судової практики у діяльності судів вищих інстанцій.

Так, відповідно до абз. 4 ч. 4 ст. 394 ЦПК України, суд касаційної інстанції може відмовити у відкритті касаційного провадження, якщо у конкретній категорії справ його рішення не має значення для забезпечення єдності судової практики. Судовими рішеннями щодо скарг, на які може мати місце вказана відмова, визначено: ухвала про повернення заяви (в тому числі — позовної заяви); ухвала, що виноситься за результатом розгляду справи про оскарження дій (бездіяльності) органів державної виконавчої служби, приватного виконавця. Принциповість вказаних новел полягає у пріоритетності забезпечення єдності судової практики над правом на касаційне оскарження судового рішення.

Не оспорюючи доцільність викладення абз. 4 ч. 4 ст. 394 ЦПК України саме у такій редакції, слід вказати про необхідність збереження пріоритету права на оскарження ухвали про повернення позовної заяви над забезпеченням єдності судової практики.

Право на пред'явлення позову розглядається у юридичній літературі як одне із складових права на позов [150, с. 523; 409, с. 326], і засіб реалізації права на судовий захист [208, с. 222], що є конституційним за своєю природою (ч. 1 ст. 55 Конституції України). Недоцільність врахування усталених доктринальних положень при розробці проектів нових нормативно-правових актів або внесенні

змін до діючих має бути належним чином обґрунтована нормо творцем, а відповідна аргументація викладена принаймні на рівні пояснювальної записки до проекту відповідного нормативно-правового акту. Слід вказати, що у пояснювальній записці до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232, яким були внесені зміни до процесуальних кодексів, аргументація щодо формування процедур відмови у відкритті касаційного провадження на підставі відсутності впливу на забезпечення єдності судової практики не була наведена [228]. Небезпека невиправданого обмеження права особи на оскарження підвищується також за рахунок дискреційного характеру повноваження суду щодо визначення конкретного випадку як такого, що має або не має значення для забезпечення єдності судової практики. Враховуючи викладене, проблематика включення вказаної категорії справ до таких, в яких право на касаційний перегляд судового рішення може бути обмежене може бути визнана перспективною для подальших досліджень у напрямку обґрунтування запобіжників розширення меж застосування судом дискреційних повноважень.

2.2.2. Повноваження суду як елемент його характеристики як суб'єкта цивільного процесуального права

Особливим елементом процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права визначено права, обов'язки, законні інтереси, які охоплюються категорією «компетенція». Попри відсутність поширення у процесуальні літературі позиції щодо виділення предметних та функціональних повноважень вищестоящого суду, слід вказати про можливість і доцільність їх виділення за аналогією із судом першої інстанції.

Спрямованість діяльності апеляційної інстанції в юридичній літературі визначається як виправлення судових помилок, що істотним чином впливають на правосудність рішення суду першої інстанції [406, с. 703]. Для виконання вказаного завдання закон

наділяє суд апеляційної інстанції значними повноваженнями щодо виправлення помилок у рішенні суду першої інстанції, аж до його скасування.

Слід повністю підтримати висловлювану у юридичній літературі позицію щодо трактування прав вищестоящого суду щодо оскаржуваного рішення одночасно як його обов'язків, які він має виконати за наявності передбачених законом обставин. Вищестоящі суди наділені наведеними повноваженнями процесуальними нормами в силу свого становища як владного суб'єкта, та зобов'язані перевіряти законність та обґрунтованість рішень суду першої інстанції та ухвалювати належні рішення. Слід також підтримати позицію про визначення вказаними повноваженнями становища також судді у процесі та його взаємовідносин із іншими учасниками процесу [150, с. 867].

В юридичній літературі також цілком слушно наголошується на єдиному об'єкті, на який спрямовані вказані повноваження: оскаржене рішення суду першої інстанції, яке не набрало законної сили. Аналогічно до суду першої інстанції, повноваження суду апеляційної інстанції, що стосуються розгляду справи, характеризують як функціональні. Виділяють три групи таких повноважень відповідно до функції, що виконується апеляційним судом при їх реалізації: керівництво судовим процесом, виконання організаційних дій; встановлення обставин справи шляхом збору, оцінки доказів; повноваження щодо вирішення скарги по суті і визначення подальшої долі оскаржуваного рішення [150, с. 217-218]. Викладене у повній мірі притаманне також суду касаційної інстанції, а також Верховному Суду як єдиному органу щодо перегляду судових рішень за винятковими обставинами.

Досліджуючи повноваження суду вищої інстанції щодо розгляду цивільних справ, привертає до себе увагу розширення його дискреційних функціональних повноважень, порівняно із судом першої інстанції. Зокрема, в межах апеляційного, касаційного розгляду справи найхарактернішими є повноваження щодо: відхилення касаційної скарги з мотивів її необґрунтованості; вирішення питання щодо необхідності виходу за межі апеляційної чи касаційної скарги з метою захисту прав, свобод, законних інтересів (ч.ч. 4, 6 ст. 367, ч. 3 ст. 400 ЦПК України). Так, суд касаційної інстанції наділений

наведеним вище функціональним повноваженням щодо визнання касаційної скарги не обґрунтованою.

З іншого боку, привертає до себе увагу намагання законодавця «пом'якшити» вказаний розсуд, порівняно із відповідним положенням, яке існувало у ЦПК України до внесення до нього змін Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 №2147-VIII. Зокрема, запроваджено додаткові підстави, за наявності яких суд може прийняти вказане рішення: визначення конкретної категорії справ за ціною позову, інших випадках в яких вирішення такого питання є можливим; умов, за наявності яких суд може прийняти таке рішення (ч. 4 ст. 394 ЦПК України).

Безумовно схвально відзначаючи таку законодавчу ініціативу, слід вказати про збереження дискреційного характеру повноважень суду при вирішенні питання щодо визнання касаційної скарги необґрунтованою у випадку наявності вказаних умов.

З приводу вказаного дискреційного повноваження у юридичній літературі зазначається про неможливість належного здійснення судом перевірки вказаної обґрунтованості чи не обґрунтованості касаційної скарги без отримання справи із оскаржуваним рішенням [120, с. 10; 406, с. 748]. Слід звернути увагу на повноваження суду щодо витребування справи лише по вирішенні питання щодо відкриття провадження, відповідно ст. 399 ЦПК України. Така вимога визначена кваліфікацією суддів касаційного суду, підвищеними гарантіями їх незалежності під час розгляду справи, а тому такий законодавчий підхід має бути виправданий.

Збільшений обсяг дискреційних повноважень суду вищої інстанції, порівняно із судом першої інстанції, створює широкий простір для застосування принципу верховенства права і реалізації, таким чином, положень щодо пріоритетності прав людини під час розгляду справи. Підвищений, порівняно із судом першої інстанції, професійний рівень суддів апеляційної та касаційної інстанцій є гарантією належного застосування принципу верховенства права, реалізації в його межах прав людини. Водночас, аналіз законодавства про судоустрій дозволяє відмітити відсутність у судів апеляційної та касаційної інстанцій повноважень щодо здійснення док-

тринального аналізу норми ч. 1 ст. 10 ЦПК України щодо застосування принципу верховенства права. Такий висновок обумовлений віднесенням повноваження щодо видання роз'яснень чинного законодавства виключно до компетенції Верховного Суду (п. 10-2 ч. 2 ст. 46, ст. 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), що актуалізує доцільність видання Верховним Судом роз'яснень щодо застосування принципу верховенства права судами при розгляді цивільних справ.

Наведена проблематика стосується інших ключових повноважень Верховного Суду. Зокрема, частиною 1 статті 36 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» визначається завдання Верховного Суду щодо забезпечення сталості та єдності практики застосування судами матеріального та процесуального законодавства. Втім, наявність такого завдання не означає позбавлення Верховного Суду статусу органу судової влади і, як наслідок, його призначення — здійснення правосуддя (ч. 1 ст. 124, ч. 3 ст. 125 Конституції України).

У зв'язку із наведеним слушним вбачається підхід законодавця щодо звуженого відображення повноважень Верховного Суду за результатами розгляду справи. Так, відповідно до ст. 360-7 ЦПК України у редакції до 15 грудня 2017 року Верховний Суд України був наділений повноваженням щодо видання обов'язкових до виконання вказівок відносно застосування норм матеріального та процесуального права. Такого повноваження у Верховного Суду немає, натомість відповідно до п.п. 10-1, 10-2 ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», визначаються повноваження Пленуму Верховного Суду щодо: оприлюднення правових позицій Верховного Суду; надання роз'яснень з питань застосування судами законодавства при вирішенні справ.

Наведені вище положення щодо поділу функціональних повноважень суду апеляційної інстанції (і які характерні також для суду касаційної інстанції, а також — Верховного Суду) на три вказані групи (керівництво процесом; встановлення істини у справі; винесення рішення по суті скарги) уможливлюють застосування для цілей цього дослідження підходу, за якого компетенція суду вищестоящої інстанції також може бути умовно поділена на три відповідні групи. Ключове значення для характеристики положення апеляційного суду зокрема та системи перегляду судових рішень загалом

мають положення щодо меж розгляду справи апеляційним судом та прийняття ним доказів у справі. Не буде помилкою вказати, що зазначені положення характеризують правосуб'єктність вищестоящого суду щодо перегляду судового рішення.

Хоча на сьогоднішній день у ЦПК України й закріплено право суду щодо виходу за межі доводів апеляційної скарги у передбачених законом випадках, слід погодитись із наведеними у юридичній літературі позиціями щодо типовості ситуації щодо перевірки апеляційним судом рішення суду першої інстанції лише в межах доводів апеляційної скарги та предмету позову. Ключовою специфікою прийняття доказів в апеляційному провадженні слід вважати наявність додаткової умови для цього: наявність поважної причини неподання доказу у суді першої інстанції [150, с. 833-834].

Вимоги особи, які не були заявлені в суді першої інстанції, не можуть розглядатись апеляційним судом, так само як не допускаються посилання на нові докази, факти, обставини у підтвердження вимог апеляційної скарги. Вказане зумовлює відсутність подвійного розгляду справи, дисциплінує заінтересованих осіб, є гарантією послідовністю розгляду справи у різних інстанціях [406, с. 726-727].

В юридичній літературі наводиться порівняння інквізиційних та змагальних засад апеляції. Дослідження цього порівняння надає можливість виділити наступні відмінності між ними: першочергова мета (забезпечення правильного застосування закону судами — публічний характер, або ж виправлення судової помилки, на яку вказує заявник, тобто здійснення правосуддя — приватний характер); засоби (публічний характер мети передбачає активний характер ролі апеляційного суду, його незалежність від волі сторін у питаннях визначення юридичної долі скарги, або ж приватний характер, що передбачає віднесення вирішення юридичної долі скарги та розгляду справи на розсуд сторін, а отже — загалом дотримання суду волевиявлення сторін із вказаних питань) [5; 150, с. 833-834]. У зв'язку із наведеним слід підтримати існуючі підходи щодо доцільності існування у національному цивільному процесі саме моделі неповної апеляції як основи для побудови цього інституту, виходячи із змагальних засад організації цивільного процесу [406, с. 726-727].

Слід вказати про подібні засади побудови інститутів касаційного перегляду судових рішень та перегляду у зв'язку із виключними обставинами. Вказані засади відповідають усталеним європейським підходам у врегулюванні інституту перегляду судового рішення.

Так, відповідно до принципу 5 Рекомендації № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя (прийнята Комітетом Міністрів 28 лютого 1984 р. на 367-ому засіданні заступників міністрів) апеляційний суд як правило не враховує факти, які не були представлені суду першої інстанції, окрім випадків, якщо: a) при розгляді справи судом першої інстанції ці факти не були відомі; b) особа, яке представляє ці факти, не була стороною провадження в суді першої інстанції; c) існує якась особлива підстава для визнання таких фактів, відповідно до [85, с. 330].

Наступним елементом цивільного процесуального статусу суду визначено правові принципи.

Наведений вище розширений дискреційний характер повноважень судів вищої інстанції під час розгляду цивільних справ актуалізує питання здійснення судочинства на засадах принципу верховенства права з метою захисту суб'єктивних прав учасників справи, а також інших правових принципів.

В.В. Комаров наводить позицію Т.М. Нешатаєвої щодо визначення критерію належності застосування судом позитивного права: застосування його з урахуванням засад принципу верховенства права. Необхідними складовими, які необхідно розмежовувати з цією метою, визначено природну та позитивну складові у правовому регулюванні. Належне застосування позитивного права у контексті принципу верховенства права постає чинником набуття судовою системою нового рівня незалежності у правозастосуванні [406, с. 92]. У зв'язку із наведеним вказується на повільність застосування судовою практикою статті 8 Конституції України, і зокрема — положень принципу верховенства права, основних положень практики ЄКПЛ, прецедентів ЄСПЛ, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Вказується про необхідність сприйняття цих положень як базових для національного правопорядку. Принципи цивільного процесуального права визначаються як правові засади

здійснення правосуддя у цивільних справах. Зазначається про наступні визначальні риси принципів цивільного процесуального права: основоположне значення як для галузі цивільного процесуального права загалом, так і для окремих її інститутів; є відображенням механізму регулювання галузі цивільного процесуального права, загальних засад його процедур, а також відбиває ключові цінності цієї галузі права; нормативний характер, у першу чергу — щодо норм міжнародного права; визначають рівність можливостей доступу до суду як основної засади доступності правосуддя у цивільних справах; недотримання судом принципів цивільного процесуального права під час розгляду та вирішення справи тягне незаконність судового рішення; закріплює відповідальність держави за: дотримання принципів цивільного процесуального права у контексті реалізації норм міжнародного права, а також за належну реалізацію принципу верховенства права при розгляді і вирішенні цивільних справ [406, с. 93-94]. Основоположні норми та принципи міжнародного права визначаються основою правового регулювання національної системи цивільного процесуального права. Принципи ж цивільного процесуального права, що визначаються національним цивільним процесуальним законодавством визначають систему конкретних засобів правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин, становлять національну догму цивільного процесуального права [406, с. 93-94].

Стосовно характеристики судів апеляційної та касаційної інстанцій у аспекті правових принципів можна вказати про засадничий характер прав людини, основоположних засад природного права у регулюванні цивільних процесуальних правовідносин. З іншого боку, має місце визначальний вплив суб'єктів цивільного процесуального права на формування цивільного процесуального права та визначення механізму правового регулювання. Субсидіарний характер провадження щодо перегляду судового рішення відносно до провадження у суді першої інстанції в жодній мірі не скасовує вказаного положення.

Отже, дослідження суду як суб'єкта цивільного процесуального права у провадженнях щодо перегляду судових рішень доводить доцільність його сприйняття як багатоаспектного явища і суб'єкта формування галузі цивільного процесуального права стосовно щодо перегляду судових рішень.

2.3. Суд як суб'єкт цивільного процесуального права у інших непозовних провадженнях та процедурах у цивільному судочинстві

2.3.1. Особливі функції суду у непозовних провадженнях та процедурах як засадничий чинник визначення його сутності як суб'єкта цивільного процесуального права

Основною функцією судової влади визначається здійснення правосуддя [45, с. 890]. Це загальне положення деталізується в юридичній літературі з цивільного процесу, де правосуддя у цивільних справах пов'язується виключно із спором про право [150, с. 702]. Водночас, в складі цивільного процесу на сьогодні мають місце певні провадження і процедури, предметом судового розгляду у яких виступає не спір про право, причому мова йде не тільки про окреме провадження (р. 4 ЦПК України). Виникнення вказаних проваджень і процедур є наслідком вирішення спору, а метою їх здійснення можна вважати охорону та захист прав, свобод, законних інтересів фізичних і юридичних осіб, інтересів держави у зв'язку із виконанням винесеного судового рішення, а також забезпечення реалізації процесуальних прав учасників цивільного процесу.

З урахуванням істотних змін, внесених у 2017 році до ЦПК України, на сьогодні можна виділити наступні провадження та процедури у цивільному судочинстві, щодо яких наведені положення є справедливими: окреме провадження (р. 4 ЦПК України); вирішення судом питань, пов'язаних із виконанням судових рішень (р. 6 ЦПК України); судовий контроль за виконанням судових рішень (р. 7 ЦПК України); провадження щодо оскарження рішення тре-

тейського суду, оспорювання рішення міжнародного комерційного арбітражу (р. 7 ЦПК України); провадження у справах щодо оскарження рішення третейського суду, оспорювання рішення міжнародного комерційного арбітражу (р. 8 ЦПК України); провадження у справах щодо визнання та виконання рішень іноземних судів, міжнародних комерційних арбітражів в Україні, надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів (р. 9 ЦПК України); відновлення втраченого судового провадження (р. 10 ЦПК України).

З огляду на значення подібних проваджень і процедур для забезпечення реалізації прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, інтересів держави, а також істотну кількість часу, який витрачається судами на розгляд таких справ, актуальним постає питання щодо визначення функцій суду при їх розгляді з метою вироблення шляхів подальшої оптимізації правового регулювання відповідних проваджень та процедур.

Окремо слід виділити наказне провадження (р. 2 ЦПК України), оскільки питання щодо визначення його предмету розгляду, правової природи були предметом наукових дискусій, і зараз щодо них висловлюються неоднакові позиції.

Безпосередньо питанням як ролі суду при вирішенні подібних справ, так і загальної характеристики відповідних проваджень та процедур останнім часом приділялось відносно небагато уваги. Тому, визнаючи актуальність та наукову значимість робіт вказаних вчених, врахуванню підлягають також дослідження з таких напрямків, як статус суду (О.В. Колісник [119], Н.Г. Яценко [447]), правова природа окремого провадження (М.М. Ясинок [445], В.В. Комаров [125]), спір про право тощо.

Окрім наведеного вище провадження в структурі цивільного процесу виділяють значну кількість інших: позовне, наказне, окреме тощо. Окремо вказують на існування таких проваджень, як: у справах щодо скасування рішень третейських судів (за чинним ЦПК України — оскарження рішень третейських судів (р. 8 ЦПК); стосовно відновлення втраченого судового провадження (р. 10 ЦПК). Крім того, виділяють також процедури: пов'язані з вирішенням процесуальних питань, що виникають у ході виконання судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів, посадових

осіб (р. 6 ЦПК); судового контролю за виконанням судових рішень (р. 7 ЦПК); визнання та виконання рішень іноземних судів в Україні (р. 9 ЦПК) [150, с. 36-37].

Відповідно до даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за І півріччя 2015 року та за 2016 рік, кількість справ, що вирішувались у порядку вказаних вище проваджень та процедур від загальної кількості справ, розглянутих загальними судами у порядку цивільного судочинства, становить від 6 до 8 відсотків [9; 10]. В окремих юридичних публікаціях звертається увага на існування значного навантаження на окремі державні суди у зв'язку із розглядом заяв про видачу великої кількості (понад 1000 в місяць) виконавчих документів на рішення третейського суду. Вказується на виникнення в окремих випадках затримки у видачі виконавчих документів на рішення третейських судів. В результаті деякі третейські суди, які розглядають спори за участю банків, були змушені змінити місце розгляду своїх суперечок з урахуванням завантаження місцевих державних судів, щоб уникнути затримки у видачі виконавчих документів [89]. Усе викладене свідчить про значний характер часових витрат, що здійснюються судами для розгляду таких справ.

Основним видом провадження у цивільному процесі традиційно визначається позовне, в результаті якого вирішується спір про право [150, с. 39-40]. У зв'язку із цим можна вказати, що саме це провадження найбільш повно відображає правосудні засади діяльності судів. Водночас, в структурі цивільного процесу існує такий специфічний порядок розгляду справ, як окреме провадження. На відміну від позовного провадження у результаті окремого відбувається: 1) підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або 2) підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ч. 1 ст. 293 ЦПК України).

Для справ окремого провадження відзначається безспірність предмета судового розгляду. У зв'язку із наведеним в літературі ставиться питання про належність окремого провадження до судової юрисдикції за своєю правовою природою, а також про те, чи

можна вважати правосуддям розгляд відповідних справ. Визначаючи характер розгляду справ в порядку окремого провадження, вказують на виконання судом, фактично, управлінських функцій, а отже — подібність його діяльності до діяльності адміністративного органу. Крім того, наводиться позиція О.Г. Гойхбарта щодо нотаріального характеру такої судової діяльності, оскільки суд засвідчує певні факти, необхідні для здійснення суб'єктивних цивільних прав. Водночас, наводиться позиція І.В. Удальцової, відповідно до якої законодавець, покладаючи розгляд відповідних справ саме на судові органи, виходить з принципу доцільності, враховуючи особливий правовий статус суду, а також специфіку цивільної процесуальної форми [150, с. 696, 702, 703; 390, с. 3-16].

Окрім «нотаріального» характеру розгляду справ окремого провадження, деякі автори надають йому характеристику судового «управління», розуміючи під цим наділення суду функціями щодо встановлення певних обставин, що не пов'язані із вирішенням спору про право [150, с. 703; 390, с. 3-16].

Тобто, фактично, «нотаріальна» функція прирівнюється до судового «управління».

Не вдаючись до дослідження щодо розрізнення вказаних понять у цьому випадку, слід повністю погодитись із позицією щодо не притаманності суду покладеної на нього функції у цьому провадженні, а також щодо зумовленості такого покладання особливим правовим статусом суду як носія судової влади, а також властивостями процесуальної форми розгляду цивільних справ у суді.

Також слід повністю підтримати позицію І.В. Удальцової щодо характеристики призначення розгляду та вирішення справ окремого провадження як не правосудної діяльності [150, с. 703; 390, с. 3-16].

Характеризуючи розгляд справ у окремому провадженні як механізм захисту суб'єктивних прав та інтересів, то вказані права та законні інтереси і визначаються об'єктами судового захисту. Права визначаються об'єктом захисту тільки в тому випадку, якщо вони не оспорювані. Спосіб же захисту вказаних прав та інтересів, що застосовується в результаті розгляду справ у вказаному провадженні, характеризується як підтвердження наявності або відсутність фактів, встановлення певного правового стану щодо фізичної особи, під-

твердження наявності або відсутності певних суб'єктивних прав за умови якщо вони не оспорюються [150, с. 703].

В історичному аспекті окреме провадження пов'язується із безспірним (добровільним) провадженням, що мало місце у римському праві, на противагу спірному позовному [406, с. 634; 438, с. 5-6]. Більш пізнім «зразком» для окремого провадження може вважатись «охоронне провадження», яке було запроваджено Статутом цивільного судочинства 1864 року [406, с. 634].

Відмінність окремого провадження від позовного за критерієм об'єкта судового захисту добре простежується з позиції І.В. Удальцової щодо характеристики законного інтересу як вказаного об'єкта. Зокрема, відмінність між законними інтересами, що захищаються у порядку позовного провадження та у порядку окремого провадження пов'язується із співвідношенням із конкретними правовідносинами. Законний інтерес, що захищається у позовному провадженні, існує у межах правовідносин, з яких виник спір. А законний інтерес, що захищається у порядку окремого провадження, існує як самостійна категорія, не опосередкований конкретним правовідношенням і є основою для реалізації суб'єктивних прав у майбутньому.

Вказується на охоронні функції окремого провадження стосовно таких інтересів. Виходячи з наведеного, вказується про відсутність спору про право як об'єкту судового захисту у окремому провадженні. Об'єктом такого захисту визначається, у першу чергу, охоронюваний законом інтерес. Діяльність суду у такому провадженні спрямована на встановлення фактів, станів з метою створення умов для реалізації у майбутньому особою своїх суб'єктивних прав. Окрім вказаних інтересів об'єктом судової діяльності в цьому провадженні визначаються є також неоспорювані права (ч. 1 ст. 293 ЦПК України). Очевидним постає те, що предметом судового розгляду в даному випадку не є спір про право.

Вказане можна констатувати і щодо визначених вище проваджень і процедур. Як приклад можна навести вже зазначене провадження щодо розгляду справ про надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів (гл. 4 р. 9 ЦПК України). Висновку про предмет судового розгляду в цьому провадженні можливо дійти, виходячи з положень ст. 486 ЦПК України щодо підстав для

відмови у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду, а також ст. 487 ЦПК України щодо змісту ухвали суду, що постановляється за результатами розгляду справи.

Так, з аналізу передбачених у ст. 486 ЦПК України підстав можна дійти висновку про відсутність повноважень у суду щодо вирішення спору, що став предметом третейського розгляду по суті, оскільки підстави стосуються інших обставин: 1) дотримання третейським судом формальних вимог законодавства при вирішенні спору (щодо підвідомчості розглянутої справи конкретному третейському суду, складу суду); 2) основних вимог змістовного характеру щодо вирішення спору, але які не стосуються власне застосування третейським судом законодавства по суті спору (вирішення питання щодо прав та обов'язків осіб, які не брали участі у справі; застосування способів захисту прав та охоронюваних інтересів, не передбачених законом); 3) належної поведінки третейського суду та заявника у провадженні щодо видачі виконавчого листа (звернення за видачею виконавчого листа в належний строк (щодо заявника); надання на вимогу суду відповідної справи (щодо третейського суду); 4) чинність рішення третейського суду на момент розгляду судом справи про видачу виконавчого листа.

Можна з упевненістю констатувати, що при розгляді подібних справ вирішення спору про право не відбувається. Подібне можна вказувати також щодо інших наведених вище проваджень.

Інтерес з позиції цього дослідження представляють також процедури щодо вирішення питань, що виникають під час виконавчого провадження. В цьому аспекті слід розглянути не тільки процедури вирішення питань, що виникають у виконавчому провадженні (р. 6 ЦПК України), але й процедури здійснення судового контролю за виконанням судових рішень (р. 7 ЦПК України).

Характеризуючи судову діяльність при вирішенні питань, що виникають у виконавчому провадженні, в юридичній літератури вказується на виконання судом у таких справах забезпечувальної функції, що полягає у попередньому санкціонуванні судом найбільш важливих процесуальних виконавчих дій, вчинення яких потребує встановлення додаткових гарантій законності та дотримання відповідних прав їх учасників. Щодо ж розгляду скарг сторін виконавчого провадження на рішення, дії, бездіяльність державного

виконавця, то в такій процедурі реалізується контрольна функція суду [150, с. 958].

Відповідно до ст. 447 ЦПК України, правом на оскарження рішень, дій, бездіяльності державного виконавця під час виконання судового рішення наділені лише сторони виконавчого провадження. Відповідно до роз'яснень, які викладено у п. 6 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судових рішень у цивільних справах» від 07.02.2014 р. № 6 [256], інші учасники виконавчого провадження та особи, які залучаються до проведення виконавчих дій, мають подавати відповідні скарги до адміністративного суду в порядку, визначеному законом.

Науковці пояснюють віднесення розгляду скарг сторін виконавчого провадження до юрисдикції загальних судів належністю виконавчого провадження до структури цивільного процесу як однієї з його стадій [150, с. 958]. Також вказується на характер предмету відповідних скарг — на перше місце ставиться наявність юридичних наслідків для сторін виконавчого провадження, і лише на друге — матеріальний характер відповідної скарги. Вказується про не обов'язковість наявності у скарзі претензій матеріально-правового характеру сторони виконавчого провадження до виконавця судового рішення [150, с. 1006].

Характеризуючи контрольні функції суду стосовно діяльності уповноважених осіб щодо виконання судових рішень, у юридичній літературі вказується про виконання судом попереднього та наступного судового контролю. Попередній судовий контроль реалізується шляхом санкціонування судом певних рішень, дій виконавця судового рішення у випадках, передбачених законом. Прикладом такого санкціонування можливо вважати санкціонування проникнення до житла з метою накладення арешту на майно (ст. 439 ЦПК України). Виділяються такі ознаки попереднього контролю: здійснення його на підставі звернення зацікавлених осіб (не тільки сторін виконавчого провадження, але й самого виконавця судового рішення); судові акти є підставою для вчинення відповідних актів виконавцем судового рішення, без них таке виконання неможливе. Роз-

гляд же скарг на рішення, дії (бездіяльність) виконавця судового рішення в літературі характеризується як наступний судовий контроль [406, с. 811].

При розгляді справ про відновлення втраченого судового провадження (р. 9 ЦПК) захищаються не порушені матеріальні суб'єктивні права чи свободи, а процесуальні права, пов'язані з утратою судового провадження та зняттям перешкод у їх реалізації [150, с. 1010]. Попри те, що правила вказаного провадження розміщені в окремому розділі ЦПК України, в юридичній літературі висловлюються обґрунтовані твердження, що вказані справи насправді відносяться до справ окремого провадження, враховуючи процесуальний статус його учасників, а також відсутність спору про право у предметі судового розгляду [150, с. 1013].

Значення розгляду вказаних справ пов'язується із можливістю розгляду його результатів як заміни втрачених документів, які є необхідними для вирішення спору про право, або заміни всіх матеріалів конкретної судової справи. ЦПК України не визначає перелік документів які можуть або не можуть бути відновлені. Основною підставою для сприйняття судом документів, як таких що підлягають відновленню, є вплив їх на прийняття остаточного судового рішення у конкретній судовій справі [150, с. 1012-1013].

Підсумовуючи наведене, можна вказати, що в цивільному судочинстві існує значна кількість проваджень та процедур, які не входять до структури позовного чи наказного провадження і розпочинаються, як правило, вже після вирішення спору про право. Як було вказано на початку цього підрозділу, розгляд спорів про право є визначальним напрямом здійснення правосуддя у цивільних справах. Уявляється, що саме із цим слід пов'язувати твердження окремих учених стосовно небажаності невиправданого розширення меж судової юрисдикції за рахунок справ, при розгляді яких суд, фактично, надає санкції на реалізацію певних повноважень, а не вирішує спір про право [150, с. 254, 255]. Ця позиція узгоджується із історично притаманними функціями судової влади щодо виключно вирішення конфліктів [193, с. 32-33].

Разом із тим, аналіз наукових джерел свідчить, що на сьогодні самі поняття «правосуддя», «судова влада» а також визначення функцій судової влади не пов'язується виключно з розглядом спорів про право [45, с. 721, 890; 193, с. 32-33].

Так, в контексті характеристики функцій правосуддя у цивільних справах слід навести позицію, що викладена в підручнику, виданому у 2013 р. під редакцією І.Є. Марочкіна, стосовно розгляду судами справ не тільки щодо вирішення конфліктів, але й щодо: надання санкцій на здійснення певних процесуальних дій, вчинення яких обмежує конституційні права та свободи людини; розгляду скарг на дії, рішення, бездіяльність відповідних посадових осіб, що мають місце у зв'язку із розглядом судової справи (як уявляється, до вказаної категорії цілком можливо віднести особу, яка виконує рішення суду відповідно до закону); офіційного засвідчення юридичних фактів у випадках, визначених законодавством. За визначенням вченого, розгляд таких справ не суперечить функціям судової влади [193, с. 36-39].

Провадження та процедури, що є об'єктом дослідження, повністю підпадають під вказані категорії справ. Не вдаючись до детального аналізу (у тому числі із застосуванням історичного методу пізнання) щодо визначення сутності правосуддя та відповідності цьому поняттю функцій, які виконуються судами при розгляді наведених вище категорій справ, можна вказати, що не викликає сумнівів доцільність здійснення значної кількості зазначених вище проваджень та процедур саме загальними судами у порядку цивільного судочинства. Вказане стосується, передусім, таких проваджень, як щодо відновлення втраченого судового провадження. Аналогічне можна зазначити стосовно вирішення питань, що виникають у ході виконавчого провадження: стосовно відстрочки чи розстрочки, зміни чи встановлення способу чи порядку виконання судового рішення, заміни сторони у виконавчому провадженні тощо.

Водночас, не можна заперечувати також, що основною функцією здійснення судової влади є розгляд і вирішення конфліктів, що актуалізує наведену вище тезу стосовно неприпустимості надмірного «розширення» меж цивільної юрисдикції. Вказане стосується, передусім, вже розглянутого вище провадження у справах про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішення третейського суду (гл. 4 р. 9 ЦПК України).

У юридичній літературі визначаються наступні моделі надання рішенню третейського (арбітражного) суду примусової сили: а) депонування чи реєстрація рішення в суді або іншому державному

органі, після чого воно може бути виконане так, як би воно було рішенням місцевого суду; б) виконання рішення третейського суду безпосередньо без його депонування чи реєстрації (однак у цьому випадку може бути витребуваний дозвіл суду на його виконання); в) звернення до суду з клопотанням про визнання та виконання рішення, так звана екзекватура; г) пред'явлення до суду позову на підставі рішення третейського суду як свідчення наявності боргового зобов'язання, яке належить судовому захисту [380, с. 84]. Визначаються наступні основні ознаки третьої моделі (екзекватури): а) предметом судового розгляду є з'ясування дотримання третейським судом меж компетенції на вирішення конкретного спору; б) компетентний державний суд не має права досліджувати обставини, встановлені третейським судом або переглядати рішення третейського суду по суті; в) обмеженість підстав для відмови у видачі виконавчого документа [380, с. 85].

Виходячи з викладеного, очевидним постає застосування у ЦПК України саме третьої моделі надання рішенню третейського суду примусової сили. Така модель визнається однією з найбільш поширених у світовій практиці [380, с. 84]. З іншого боку, істотним недоліком її можна відмітити покладання на суд функцій, не пов'язаних із розглядом спору про право. Крім того, та редакція моделі, яка закріплена у чинному ЦПК України, містить значну небезпеку, що полягає, фактично, у кінцевому характері рішення третейського суду. Як уявляється, вказана обставина значною мірою обумовила виключення з компетенції третейських судів окремих категорій справ, які за своїм характером є суто приватними. Мова йде про справи у спорах щодо: нерухомого майна, включаючи земельні ділянки; захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки) (пп. 2 п. 3 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності третейських судів та виконання рішень третейських судів» від 05.03.2009 р. № 1076-VI [232]).

З окремих юридичних публікацій можна зробити висновок, що мотивом до таких законодавчих змін послугувало існування значної кількості порушень при розгляді справи, що допускається третейським судом, відсутність реальної незалежності третейського суду [89].

Як уявляється, забезпечення прав учасників третейського розгляду має відбуватись не шляхом обмеження компетенцій третейських судів щодо розгляду певних справ (і збільшення, як наслідок, навантаження на державні суди), а шляхом розроблення ефективних гарантій цих прав. У цьому аспекті привертає до себе увагу положення п. 2 ч. 2 ст. 426 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации от 14.11.02 г. № 138-ФЗ, яким встановлюється така підстава для відмови у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду, як порушення рішенням третейського суду основоположних принципів російського права [68].

Викладене надає підстави для наступних висновків.

По-перше, функції суду у провадженнях та процедурах, передбачених р.р. 6-10 ЦПК України, можна охарактеризувати як забезпечувальні та контрольні. Водночас, це не суперечить сучасній правовій доктрині щодо функцій судової влади.

По-друге, водночас, враховуючи історичний розвиток і призначення судової влади як окремої гілки державної влади, слід запобігати невиправданому розширенню цивільної юрисдикції за рахунок справ, в яких предметом судового розгляду не виступає спір про право.

2.3.2. Функції суду у наказному провадженні

Серед непозовних проваджень окреме місце займає наказне провадження. Вказане провадження на сьогодні розглядається як спрощений порядок розгляду справ у цивільному судочинстві. З позиції міжнародних стандартів наказне провадження розглядається як засіб полегшення доступу до правосуддя через, в першу чергу, спрощену форму провадження. Ключовими особливостями наказного провадження, що зумовили таку актуальність його запровадження, вказується: відсутність судових засідань при розгляді справ, а також додаткових формальностей при винесенні судового рішення. Вітчизняною доктриною цивільного процесуального права визначено наступні особливості наказного провадження порівняно із

позовним: особлива процесуальна форма розгляду цивільних справ; встановлення обставин справи базується на документах; вичерпний перелік у законі вимог, за якими можливе видання судового наказу; відсутність судового засідання як форми розгляду справи по суті; відсутність виклику сторін до суду; відсутність принципу змагальності [406, с. 599, 615].

Дослідження правосуб'єктності суду при вирішенні справ у порядку наказного провадження зумовлює визначення природи цього провадження, зокрема — відповідь на питання щодо відповідності його ознакам правосуддя як класичної функції судової влади.

На сьогоднішній день спостерігаються різні наукові позиції щодо цього питання. Так, у листі Верховного Суду України від 01.07.2007 р. наказне провадження називається спрощеною формою здійснення правосуддя [214].

В.О. Бесарабчик та В.І. Бобрик за наслідками ґрунтовного дослідження наукових позицій щодо цього питання, стверджують про необхідність визнання наказного провадження саме здійсненням правосуддя, попри його спрощений характер та можливість скасування рішення судом, який його виніс. При цьому вчені стверджують про здійснення наказного провадження: в рамках передбаченої законом цивільної процесуальної форми та в рамках системи цивільного судочинства; з дотриманням загальних принципів цивільного судочинства. Крім того, наводиться позиція С.К. Загайнової щодо необхідності врахування завдання, що виконується у результаті здійснення відповідного провадження, а щодо наказного провадження таким завданням є надання судового захисту. На думку К.В. Гусарова, безспірний порядок розгляду справ сам по собі не оз-начає, що в даному випадку не здійснюється правосуддя [96, с. 261; 177, с. 74-75].

І.В. Удальцова, виходячи з зазначених вище особливостей наказного провадження, відстоює позицію щодо неможливості характеристики судової діяльності як здійснення правосуддя [406, с. 615].

Позиція В.О. Бесарабчик та В.І. Бобрика видається більш переконливою з наступних причин. По-перше, І.В. Удальцова при визначенні природи наказного провадження виходить, у першу чергу, з формальних його ознак, випускаючи з уваги завдання вказаного провадження, яке підкреслює С.К. Загайнова, а саме те, що в резуль-

таті вказаного провадження відбувається захист прав стягувача. Крім того, попри так званий безспірний порядок вказаного провадження можна вказати на спірний характер справи наказного провадження, про що свідчить звернення заявника до суду за захистом своїх прав, а отже — не задоволення своїх вимог протилежною стороною у добровільному порядку.

На окремий аналіз заслуговує позиція В.В. Комарова, який звертає увагу на взаємовиключний характер наказного та позовного провадження у тому сенсі, що розгляд конкретної справи у порядку наказного провадження є необхідною умовою розгляду її у порядку позовного провадження. Вчений робить висновок, що покладення вказаної обставини в основу конструкції наказного провадження унеможливлює його сприйняття як форми здійснення правосуддя [123, с. 45, с. 45; 406, с. 615]

Погоджуючись із позицією вченого щодо не відповідності правосуддю вказаної обставини, слід вказати, тим не менш, підкреслити актуальність наведених вище інших ознак наказного провадження, які надзвичайно наближують його до процесуальної форми здійснення правосуддя. Отже, дискусія щодо природи наказного провадження на даний час не може вважатись закритою. Втім, з позицій цього дослідження вирішення справи у порядку наказного провадження цілком може сприйматись як альтернатива правосуддю.

Можна констатувати наявність у суду в наказному провадженні особливих повноважень — щодо скасування власного судового рішення, що пояснюється особливістю природи наказного провадження та його процесуальної форми.

2.3.3. Проблемні питання визначення сутності суду як суб'єкта цивільного процесуального права у непозовних провадженнях та процедурах

У провадженнях та процедурах, передбачених р.р. 4, 6-10 ЦПК України має місце судове керівництво розглядом справи, законодавством визначено категорії справ, що розглядаються в порядку того чи іншого провадження, визначено критерії визначення суду

для розгляду конкретних звернень. Тому для вказаних проваджень також актуальне виділення предметних та функціональних повноважень суду при розгляді відповідних справ. Крім того, за наслідками кожного з вказаних проваджень суд має надати відповідь на поставлене заявником процесуальне або інше питання, постановити судове рішення або ухвалу. Причому в законі для конкретного виду провадження або процедури визначено підстави для застосування конкретного повноваження суду. Отже, можна вказувати про наявність повноважень щодо вирішення справи по суті.

Функцію суду у провадженнях та процедурах, передбачених р.р. 4, 6-10 ЦПК України не можна охарактеризувати як здійснення правосуддя (окрім наказного провадження). Водночас, вказане не створює підстав для застосування принципово іншого підходу щодо розгляду суду як суб'єкта цивільного процесуального права, адже цивільне процесуальне право як галузь права охоплює собою не тільки судову діяльність із здійснення правосуддя. У вказаних провадженнях повною мірою зберігається контрольна функція суду щодо діяльності учасників справи, що і зумовило побудову класичного судового процесу із наявністю «обов'язкового» суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин.

Характеризуючи правові гарантії як складову суду у вказаних провадженнях як суб'єкта цивільного процесуального права, слід вказати про, загалом, належність гарантій судової діяльності також і щодо діяльності суду у цих видах проваджень. Вказане у повній мірі актуально також стосовно позитивної процесуальної відповідальності як обов'язку належного здійснення судової діяльності.

Вказані положення створюють підґрунтя для сприйняття правової природи суду як суб'єкта цивільного процесуального права у вказаних провадженнях

Дослідження суду як суб'єкта цивільного процесуального права у вказаних провадженнях та процедурах передбачає розгляд його як багатоаспектного явища. Виконання специфічних функцій у вказаних провадженнях та процедурах загалом не створює істотних особливостей щодо визначення вказаних аспектів суб'єкта права стосовно суду, порівняно із тими, що були визначені стосовно суду як суб'єкта цивільного процесуального права у позовному провадженні. Певну специфіку можна виділити лише в розрізі деяких ас-

пектів, таких як правосвідомість та правосуб'єктність. Втім, слід врахувати положення щодо характеристики особливостей колективного характеру складу суду у справах, визначених ч. 4 ст. 293 ЦПК України. Зокрема, справи щодо: обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; усиновлення; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу — суд розглядає у складі одного судді та двох присяжних. Відповідно до ч. 2 ст. 34 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», при здійсненні правосуддя присяжний користується такими ж правами та має такі ж обов'язки, як і суддя. Отже, можна вказати про те, що при розгляді справ за участю присяжних має місце реалізація функцій суду.

Правосвідомість передбачає наявність у суб'єкта права певних правових почуттів, емоцій; цілісного характеру таких почуттів та емоцій. У цьому аспекті привертає до себе увагу участь у передбачених законом випадках у розгляді цивільних справ присяжних.

Справи, які за законом мають розглядатись за участю присяжних, мають значний вплив щодо правового статусу особи. До внесення змін до ЦПК України Законом від 03.10.2017 р. № 2147-VIII відповідні функції здійснювались народними засідателями, але наразі слід констатувати відмову законодавця від цього інституту.

Порівняння положень щодо інституту народних засідателів та присяжних у контексті цивільного судочинства надає підстави стверджувати про їх подібність.

У юридичній літературі народними засідателями визначаються громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, вирішують справи у складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя [193, с. 207]. Значення участі народних засідателів у наведених категоріях справ традиційно пов'язується із забезпеченням додаткових гарантій дотримання прав особи при винесенні відповідних рішень, з огляду на їх виняткове значення для правового статусу особи. Крім того, в юридичній літературі вказується на їх важливу роль у реалізації судової влади. Вони

збагачують суд життєвим досвідом і ціннісними орієнтаціями суспільства, що значною мірою сприяє підвищенню авторитету судової влади [193, с. 205].

Розгляд суду як суб'єкта цивільного процесуального права з аспекту правосвідомості вимагає врахування положень щодо визначення суду як особливої юридичної конструкції, а судді — як особи, яка уособлює в собі суд. У зв'язку із вказаним і вимагається від судді відповідний рівень правосвідомості. Втім, відповідно до наведених законодавчих та доктринальних положень, прирівнюваною особою до судді визначається присяжний.

Відповідно до ч. 1 ст. 64, ч. 1 ст. 65 Закону «Про судоустрій та статус суддів» необхідними передумовами набуття особою статусу присяжного визначаються: наявність громадянства України; постійність проживання на території юрисдикції суду, що здійснює провадження. Не передбачається ані вимоги щодо юридичної освіти, ані певного порядку підготовки присяжних до здійснення правосуддя. Метою участі народних засідателів у розгляді справ традиційно визначається виконання функції громадського контролю щодо здійснення правосуддя.

У зв'язку з цим виникає питання про роль присяжного як суб'єкта реалізації функцій суду. У випадку негативної відповіді, чи може суд вважатись суб'єктом цивільного процесуального правовідношення. Можливо, участь присяжного у справі за відсутності повноважень щодо ухвалення судового рішення більшою мірою відповідає виконанню його функцій. Надання відповіді на вказані питання вимагають врахування історичного та світового досвіду, зокрема — моделей застосування інституту народних засідателів у судовому процесі.

У літературі вказується на дві поширені світові моделі участі народу в судовому провадженні: суд шефенів та суд присяжних. Перша притаманна країнам романо-германської правової системи й полягає у спільному вирішенні шефенами і суддею питань факту і права під час судового розгляду. Шефени беруть активну участь у вирішенні всіх процесуальних питань, а керує процесом професійний суддя. Суд присяжних поширений у країнах англосаксонського права й відрізняється роздільним вирішенням питань факту присяжними, а питань права — професійним суддею. Присяжні спосте-

рігають за рухом судового розгляду, а після його завершення видаляються в нарадчу кімнату для вирішення питання винності або невинуватості обвинуваченого. Суддя застосовує норми закону про юридичну відповідальність підсудного або його виправдання на підставі вердикту присяжних. В обох моделях мають місце суттєві процесуальні особливості розгляду справ спільними судовими складами. Категорії справ, які розглядаються за участю представників народу, визначаються процесуальним законодавством і являють собою найбільш складні цивільні і кримінальні справи [193, с. 205].

Для України участь присяжних характерна, у першу чергу, для кримінального судочинства і лише в окремих випадках. Можна стверджувати, що проста заміна народних засідателів на присяжних при розгляді наведених вище категорій цивільних справ, передбачених ст. 293 ЦПК України, суперечить їх призначенню, як мінімум, у двох аспектах. По-перше, у вказаних справах мова йде не про покарання особи (тим більше, шляхом довічного позбавлення волі), а про визнання за особою певного юридичного стану. По-друге, участь у справі народних засідателів більше відповідає моделі саме шефенів, ніж моделі присяжних.

Отже, на сьогоднішній день проблемним постає правове регулювання складу суду у справах, передбачених п.п. 1, 3, 4, 9, 10 ч. 2 ст. 234 ЦПК України. Вирішувати питання про поширення інституту присяжних на розгляд відповідних справ необхідно з урахуванням не тільки правової природи вказаного інституту, але також: 1) вже фактично проведеної судової реформи у цьому напрямку на рівні Конституції України; 2) можливості змін відповідних правових інститутів; 3) значення участі громадськості у охороні прав та інтересів особи при розгляді відповідних справ. З огляду на вказане логічним постає поширення інституту присяжних на розгляд наведених вище справ. Водночас, його здійснення потребує внесення відповідних змін до ЦПК України.

У зв'язку із цим актуальним постає визначення особливостей інституту присяжних у цивільному процесі України. Вирішення потребує питання кількісного формування складу суду для розгляду зазначених справ. Так, відповідно до ч. 4 ст. 234 ЦПК України передбачено склад суду у складі одного професійного судді та двох народних засідателів. Водночас, відповідно до ч. 3 ст. 31 КПК Украї-

ни, у відповідних справах склад суду становить два професійних судді та троє присяжних.

Іншим варіантом вирішення вказаної проблемної ситуації можна вважати виключення з повноважень присяжних тих, що стосуються ухвалення судового рішення із збереженням за ними усіх інших гарантій, пов'язаних із участю у судовому процесі.

Іншим аспектом, який привертає до себе увагу, є правосуб'єктність суду як суб'єкта цивільного процесуального права у здійсненні досліджуваних проваджень.

Актуальність окремого розгляду вказаного аспекту зумовлена специфічними функціями, які виконує суд у вказаних видах проваджень, на що вже зверталась увага вище. Правосуб'єктність суду зумовлена його компетенцію щодо, передусім, розгляду та вирішення спору про право, здійснення правосуддя. Однак, діяльність суду у непозовних провадженнях виходить за межі його визначеної компетенції, а отже — правосуб'єктності. З іншого боку, така ситуація може вважатись усталеною в чинній правовій системі України, виправдала себе протягом часу її застосування.

У юридичній літературі відмічається, що функція здійснення правосуддя не обов'язково може бути єдиною для суду, допускається виконання також інших завдань вирішення питання щодо: застосування заходів процесуального примусу; обмеження прав та свобод осіб, що не пов'язані із вчиненням правопорушень; посвідчення юридичних фактів у випадках та порядку, передбаченому законом; тлумачення норми права [193, с. 36-38]. Вказаний теоретичний підхід доцільно відобразити також у законодавчому визначенні компетенції суду.

Дослідження правосуб'єктності суду у непозовних провадженнях надає підставу для висновку щодо поєднання у таких провадження наступних суперечливих ознак: з одного боку — відсутність основного предмету розгляду — спір про право. З іншого — притаманність вказаним справам усіх класичних рис справ позовного провадження: наявність сторін із протилежними інтересами; важливий характер цих інтересів; наявність спору між сторонами. Як уявляється, саме останнє є причиною поширення цивільної процесуальної форми на розгляд справ, що віднесені цивільним процесуальним законодавством до непозовних проваджень.

Разом з тим, вважаємо, що не буде помилковим твердження про історично єдину функцію суду, якою може бути тільки здійснення правосуддя, а отже, суворо кажучи, в даному випадку суб'єкт, що здійснює вказані провадження, не може вважатись судом. Вказане дозволяє стверджувати про існування внутрішньої тенденції до відділення вказаних проваджень від цивільної процесуальної форми, формування окремого органу влади щодо їх здійснення і, як наслідок, окремого регулювання здійснення вказаних проваджень. Однак, небезпекою такого підходу слід визнати: невиправдане подрібнення юридичних процесуальних форм розгляду юридичних справ; невизначеність організаційних основ створення згадуваного органу і як наслідок — нестабільність практики його діяльності. Крім того, не можна не зважати на подібність діяльності вказаного органу за рівнем компетентності та предмету розгляду, іншими показниками — до діяльності суду. Саме з наведених та інших причин таку пропозицію доцільно визначити як виключно можливий перспективний напрямок розвитку законодавства.

Суд за своєю природою є органом окремої гілки державної влади, що обумовлює особливе значення законодавчих змін, спрямованих на розширення чи звуження його компетенції. Виходячи з наведеного, врахування законодавцем виконання судом функцій щодо розгляду судових справ має відбуватись виключно на рівні закону, що регламентує основи його компетенції та шляхом використання норм, які не допускають розширеного тлумачення.

З огляду на викладене, з метою закріплення реально виконуваних судом функцій у непозовних провадженнях доцільно закріпити у ч. 2 ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» перелік додаткових функцій, виконання яких покладається на суд. Із цією метою ч. 2 ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» доцільно викласти у наступній редакції: «Суд розглядає також справи щодо: ... ».

Недоліком такого підходу є значний обсяг вказаної норми. Втім необхідність застосування саме такого підходу обумовлена неможливістю регулювання компетенції суду нормами процесуальних кодексів, призначенням яких є лише врегулювання процесуальної форми.

Доведена подібність вказаних справ непозовного провадження до справ позовного провадження зумовлює доцільність аналізу

правового статусу суду як суб'єкта цивільного процесуального права у таких провадженнях до правового статусу суду у позовному провадженні та провадженнях щодо перегляду судових рішень.

У структурі правового статусу судді як суб'єкта цивільного процесуального права у справах непозовного провадження можна виділити такі ж складові, як і у структурі статусу суду у позовному провадженні, а також у провадженнях щодо перегляду судових рішень, а саме: правові норми; правосуб'єктність; правовий статус як суб'єкта процесуальних правовідносин; правові принципи). Втім, наведені вище особливості непозовних проваджень зумовлюють необхідність зосередження на специфіці таких складових правового статусу судді як правосуб'єктність, правовий статус у правовідносинах та правові принципи. Дослідження вказаного статусу зумовлює також необхідність визначення правовідносин, що виникають при здійсненні вказаних проваджень як процесуальних. З огляду на участь у вказаних відносин не тільки суду, але й заінтересованих осіб, інших учасників судового процесу у випадках, передбачених законом, відповідне дослідження доцільно провести окремо, що дозволить врахувати при характеристиці цих відносин також особливості участі у вказаних провадженнях також цих осіб.

Специфіка правосуб'єктності суду у непозовних провадженнях зумовлюється, передусім, особливими функціями, які ним виконуються при їх здійсненні. Вказане зумовлює розширене сприйняття суду як суб'єкта цивільного процесуального права не тільки як суб'єкта вирішення спору про право, але також як суб'єкта вирішення процесуальних питань у справах непозовного провадження.

Правовий статус суду у непозовних провадженнях як сукупність його повноважень у цивільних процесуальних правовідносинах можна охарактеризувати шляхом поширення на ці провадження положення щодо можливості визначення у них предметних та функціональних повноважень суду, а також поділ останніх на три групи: керівництво судовим процесом, виконання організаційних дій; встановлення обставин справи шляхом збору, оцінки доказів; повноваження щодо вирішення скарги по суті і визначення подальшої долі оскаржуваного рішення.

Отже, можна вказати про поширення цього положення про предметні та функціональні повноваження суду на всі види проваджень

у цивільному процесі. Щодо наказного провадження, слід вказати, що функціональні повноваження можуть бути поділені на дві підгрупи: власне повноваження щодо видання судового наказу та повноваження щодо скасування виданого судового наказу, оскільки обидві групи повноважень пов'язані із реалізацією компетенції суду щодо вирішення справи по суті.

Характеристика принципів цивільного процесуального права передбачає визначення таких принципів у непозовних провадженнях, врахування їх специфіки. Втім, дослідження вказаних проваджень надає підстави для висновку про поширеність щодо них таких загальних засад позовного провадження, як: диспозитивність, змагальність, процесуальна рівноправність, гласність тощо. Певний виняток становлять лише наказне та окреме провадження, а також окремі провадження у справах щодо вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень.

Отже, попри принципово відмінні функції суду у непозовних провадженнях, можна вказати про можливість застосування багатоаспектного підходу щодо визначення суду як суб'єкта цивільного процесуального права також у непозовних провадженнях. Певний виняток становлять лише наказне та окреме провадження, а також окремі провадження у справах щодо вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень.

Розділ 3

УЧАСНИК СПРАВИ ТА ПРЕДСТАВНИК ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

3.1. Учасник справи у суді першої інстанції як суб'єкт цивільного процесуального права

3.1.1. Учасник справи — висхідний суб'єкт цивільного процесуального права

Традиційно в доктрині цивільного процесуального права учасники справи розглядались з позиції учасників цивільних процесуальних правовідносин, що відображено зокрема у найновіших навчальних виданнях, а також наукових дослідженнях [254; 406, с. 234, 411, с. 75]. Вказане в своїй основі відповідає сприйняттю учасника правовідношення, що склалось у теорії, як особи, що вступає у нього з метою реалізації своїх прав та обовязків [365, с. 234]. Визнання значних позитивних рис та основоположного характеру вказаного підходу щодо формування сучасної доктрини цивільного процесуального права не виключає необхідність його поглиблення відповідно до сучасних тенденцій розвитку правової системи загалом та системи цивільного процесуального права, зокрема.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 3 Конституції України, людина визначається найвищою соціальною цінністю. Конституційні приписи, втілені у правову доктрину і доктрину цивільного процесуального права, визначають утвердження і забезпечення прав людини як основи розвитку теорії і чинного матеріального та, особливо — процесуального законодавства. У цьому контексті усвідомлення на доктринальному рівні соціального призначення правових норм долає стереотипи механістичного, спрощеного бачення сутності і змісту регулюючого впливу правової норми, тим самим надаючи нового поштовху науковій думці у напрямку посилення засад природного права, верховенства права у правовому регулюванні. Вказане у повній мірі стосується також цивільного процесуального права.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 ЦПК України, кінцевим завданням цивільного судочинства визначено захист суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів. Можна вказати на розширення меж підґрунтя для застосування засад природного права у цивільному судочинстві, поступовий перехід від позитивістських концепцій до природно-правових.

У доктрині права природно-правові концепції ґрунтуються на розмежуванні права, зокрема, прав людини, і закону (у широкому сенсі закону). На думку Л. Макаренко верховенство права є принципом саме природного права. Легістсько-позитивістські концепції верховенство права ототожнюють з верховенством закону. Соціолого-позитивістські концепції засновані на соціологічному праворозумінні, яке органічно пов'язує інтерпретацію феномену права з певними соціальними явищами (у першу чергу, із суспільними відносинами). І, насамкінець, змішані концепції втілюють намагання поєднати елементи вищевказаних концепцій [211, с. 291-294].

Екскурс до доктрини права у частині концепцій праворозуміння верховенства права підкреслює плюралізм наукової думки, проте створює доктринальне підґрунтя виділенню ключової особливості трансформації методу правового регулювання, що концептуально відтворюється, зокрема, у формуванні базових положень цивільного процесуального законодавства.

Трансформація концептуального підходу у напрямку переходу від позитивістських концепцій до природно-правових при визначенні завдання цивільного судочинства у ч. 1 ст. 2 ЦПК України позначається на нормах:

- ч. 1 ст. 3 ЦПК України, якою розширено перелік актів законодавства, відповідно до якого суд вирішує справи, а саме створення замість закритого переліку — відкритого;

- абз. 2 ч. 2 ст. 376 ЦПК України, відповідно до якого не може бути скасоване судове рішення тільки на підставі порушення норм судом першої інстанції норм процесуального права, якщо таке порушення не призвело до неправильного вирішення справи, тощо.

Відповідно до ч. 1 ст. 10 ЦПК України у цивільному судочинстві визнається та діє принцип верховенства права.

Неможливо не погодитись із С.І. Архіповим стосовно доцільності визначення суб'єкта права саме як системоутворюючої кате-

горії [12, с. 123]. Такий підхід логічно виправданий стосовно галузі цивільного процесуального права.

Визначені С.І. Архіповим аспекти розуміння суб'єкта права (наявності ідентифікуючої властивості, правової волі, сукупності правових відносин та правових зв'язків, правової свідомості, активного характеру участі у правотворчості, правозастосуванні та право реалізації, соціально-правової цінності, правосуб'єктності) у повній мірі зберігають свою актуальність також стосовно цивільного процесуального права як підсистеми (галузі) загальної системи права. З іншого боку, цивільне процесуальне право визначається специфічним предметом регулювання, що впливає на специфіку системи ознак його суб'єктів: певні аспекти втрачають своє значення, інші — набувають особливого значення.

В розрізі цивільного процесуального права розгляд його суб'єкта з позицій наявності ідентифікуючої властивості (тобто як «юридичної зовнішності» за термінологією С.І. Архіпова) можна розглядати як основу побудови сучасної системи цивільного процесуального права. Зокрема, для можливості набуття конкретних цивільних процесуальних прав та обов'язків особа має зайняти у процесі певне конкретне процесуальне положення: позивач, відповідач, представник тощо.

Здатність самостійно приймати рішення, володіти самоцінністю (ознака суб'єкта права як «юридичної зовнішності») також можна вважати основою побудови сучасного цивільного процесу, оскільки без цієї ознаки неможливо уявити собі реалізацію такого основоположного принципу цивільного процесуального права, як принцип диспозитивності.

Крім того, рішення щодо звернення до суду в цілому суб'єкт має приймати виключно самостійно. Така самостійність суб'єкта цивільного процесуального права виступає основою для виникнення правових наслідків прийнятого рішення саме до нього. Без визначення зовнішнього відношення з боку правопорядку до суб'єкта цивільного процесуального права неможливо визначити його процесуальне положення.

Серед аспектів суб'єкта права, запропонованих С.І. Архіповим, визначено правову волю як здатність приймати рішення та реалізовувати їх [12]. Можна вважати, що вказаний аспект відображає ос-

нову суб'єкта цивільного процесуального права, адже відображає здатність особи не тільки до належного виконання своїх обов'язків та реалізації прав (як учасника конкретного цивільного процесуального правовідношення). Нею відображаються також здатність особи приймати рішення загалом щодо: звернення до суду, участі у цивільному процесі; набувають легітимного характеру конкретні дії особи, спрямовані на реалізацію свого права на судовий захист, наприклад — складання позовної заяви, доставлення її до суду (як суб'єкта цивільного процесуального права).

Не випадково у системі принципів цивільного процесуального права виявляється такий принцип як доступність судового захисту, що передбачає доступність суду для подання позовної заяви. Але ж формально відповідних відносин між судом та учасником процесу ще не існує. Тому доводиться констатувати про вихід сфери правового впливу галузі цивільного процесуального права за межі виключно цивільних процесуальних правовідносин.

Суб'єкт цивільного процесуального права може бути визначений також з позиції правових зв'язків та відносин. Дійсно, цивільне процесуальне законодавство ґрунтується на неминучості вступу учасників розгляду справи у цивільні процесуальні правовідносини. І попри те, що на відміну від інших галузей права учасники цивільного процесуального правовідношення вступають у відносини виключно із судом, наявність правового зв'язку не може бути запереченою. Суб'єкт цивільного процесуального права може брати участь у правовому обігу на стадії, що передує вступу у процесуальні правовідносини (наприклад, визначена законом можливість звернення до суду; здійснення фактичних дій у суді щодо подання позовної заяви). Але навіть на цій стадії враховується конкретна мета такої участі: подальший вступ суб'єкта у конкретні цивільні процесуальні правовідносини. Слід вказати на особливість правового зв'язку у сфері цивільного процесуального права: цивільні процесуальні правовідносини завжди носять відносний характер.

Наступним аспектом суб'єкта права постає наявність правосвідомості. Правосвідомість пов'язується із правовими почуттями, правовими емоціями, а також їх цілісним характером та розглядається як інтелектуальний елемент волі особи [12, с. 121]. З позиції цивільного процесуального права значення цього аспекту зумовлюєть-

ся, передусім, панівною роллю приватних інтересів, що захищаються у суді, визначальним впливом матеріально заінтересованих осіб на рух справи у суді. Роль правових емоцій, почуттів посилюється з огляду також на існування певних вимог до реалізації суб'єктивного права, на що наголошується у юридичній літературі, зокрема — такі як: добросовісність, розумність, пропорційність [365, с. 251].

Попри знаходження вказаних явищ у різних площинах діяльності розуму (перше — це сфера почуттів, а друге — сфера логіки), у практичній діяльності вони достатньо тісно пов'язані. Але на вказаному значення правових емоцій, почуттів суб'єкта цивільного процесуального права не завершується.

Неможливо піддавати сумніву поширену у теорії права позицію щодо впливу правосвідомості на розвиток об'єктивного права [365, с. 151-152]. Зокрема, у пояснювальній записці до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» на обґрунтування необхідності прийняття вказаного Закону зазначалось про існування істотних проблем у цивільному процесуальному законодавстві: формальне ставлення судів до принципів судочинства; недостатня єдність судової практики; недостатній рівень розробленості інструментів захисту прав осіб, які звертаються до суду тощо [228]. Фактично, виділені істотні проблеми у цивільному процесуальному законодавстві можна вважати результатом суспільної правосвідомості.

В теорії права зазначено про формування суспільної свідомості під впливом як групової, так і індивідуальної правосвідомості [365, с. 151-152].

Вказане підтверджує наведену раніше тезу стосовно формуючого впливу суб'єкта цивільного процесуального права стосовно галузі цивільного процесуального права, а також визначення у цивільному процесуальному законодавстві правового статусу окремих учасників цивільних процесуальних правовідносин.

Наступний аспект суб'єкта права передбачає характеристику його як «правового діяча», тобто з позицій визнання за суб'єктом права активного характеру участі у правотворчості, правозастосуванні та право реалізації [12, с. 120-122]. У цьому аспекті діяльність

матеріально заінтересованої особи щодо вирішення долі конкретного судового процесу постає найбільш яскравим виявом її діяльності як правового діяча. Зокрема, при відмові позивача від позову суд, за наявності законних підстав, зобов'язаний закрити провадження у справі (п. 4 ч. 1 ст. 255 ЦПК України). Наслідком заявлення будь-якого клопотання є виникнення у суду обов'язку вирішити питання щодо його задоволення або відмови у його задоволенні.

Іншим аспектом суб'єкта права, що виділяється С.І. Архіповим, є розгляд його як правової цінності. Людина визначається джерелом правових цінностей [12, с. 122].

Безспірною можна вважати поширену у процесуальній літературі позицію щодо існування цивільного процесу саме на захист прав матеріально заінтересованих осіб. Вказане визначає інтереси саме цих осіб відправними — для вдосконалення системи цивільного судочинства.

Зокрема, на необхідність підвищення дієвості принципів цивільного процесуального права, вироблення інструментів захисту прав і свобод особи як суб'єкта розгляду цивільної справи — вказується у наведеній вище пояснювальній записці до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [228]. Вказане ілюструє також тезу стосовно визначального впливу характеру інтересів приватних осіб на розвиток системи цивільного процесуального права.

Останнім аспектом суб'єкта права С.І. Архіпов досліджує правосуб'єктність як відображення визнання суб'єкта права з боку правової системи [12, с. 122]. У межах характеристики учасника справи у суді першої інстанції як суб'єкта цивільного права слід зупинитись лише на особливостях проявлення аспекту правосуб'єктності стосовно матеріально заінтересованих осіб. При визначенні структури правосуб'єктності матеріально заінтересованих осіб у цивільному процесі (позивач, відповідач, треті особи), слід враховувати, у першу чергу, усталену позицію щодо визначення у складі такої правосуб'єктності цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності. Хоча, як зазначалось вище, у юридичній літературі поширеним є визначення у структурі правосуб'єктності також деліктоздатності [365, с. 237].

Вирішення питання щодо можливості та доцільності визначення деліктоздатності як елементу цивільної процесуальної правосуб'єктності зумовлюється його значенням.

Традиційною можна вважати позицію, відповідно до якої деліктоздатністю розуміється здатність особи до самостійного несення юридичної відповідальності за вчинені нею правопорушення [44, с. 599].

У доктрині цивільного процесуального права на сьогоднішній день доводиться констатувати відсутність галузевого поняття цивільного процесуального делікту як підстави настання цивільної процесуальної відповідальності. Крім того, на відміну від цивільного, кримінального, адміністративного законодавства, цивільне процесуальне не передбачає набуття особою можливості нести юридичну відповідальність в межах цивільного процесуального правовідношення до набуття нею цивільної процесуальної дієздатності.

Вказане зумовлює доцільність сприйняття за основи двоелементної конструкції цивільної процесуальної правосуб'єктності. Тому у подальшому дослідженні виходимо з двоелементної конструкції цивільної процесуальної правосуб'єктності матеріально заінтересованої особи.

З іншого боку, не можна не звернути увагу на зміни у процесуальному законодавстві, що внесені Законом України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII, зокрема: визначення категорії «зловживання процесуальним правом» із одночасним віднесенням таких випадків до протиправної поведінки (ст. 44 ЦПК України); встановлення особливого порядку розподілу судових витрат у разі виявлення факту зловживання стороною своїм процесуальним правом (ч. 9 ст. 141 ЦПК України); запровадження судових штрафів (ст. 148 ЦПК України).

Вказані та деякі інші подібні законодавчі новели мають значні спільні риси із юридичною відповідальністю. Втім остаточний висновок щодо їх правової природи потребує окремого розгляду, що виходять за межі завдань цього дослідження.

Отже, вирішення питання щодо виділення у складі цивільної процесуальної правосуб'єктності матеріально заінтересованої особи цивільної процесуальної деліктоздатності є перспективним та актуальним, але потребує окремого наукового дослідження, враховуючи сучасні законодавчі новели та положення доктрини приватного права.

Визнання людини основою формування системи правових властивостей, що складають суб'єкт права, зумовлює поширення цього підходу стосовно галузі цивільного процесуального права. За таких обставин особа, яка не має цивільної процесуальної дієздатності має розглядатись як суб'єкт цивільного процесуального права. Прикладом цьому є спрямування розвитку цивільного процесуального законодавства на створення умов щодо захисту суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів таких осіб. Виходячи з наведеного, можна вказати про факультативний характер дієздатності як складової правосуб'єктності суб'єкта цивільного процесуального права.

Положення щодо визначеного у ч. 1 ст. 2 ЦПК України завдання цивільного судочинства дають підставу погодитись із висловлюваною в літературі позицією щодо визначення цивільного судочинства як гарантії матеріальних прав, свобод, законних інтересів. Слід погодитись також із позицією Н.Ю. Сакари щодо виділення особливостей принципів цивільного процесуального права, зокрема щодо: відображення ними механізму здійснення правосуддя; визначення доступності правосуддя як рівних можливостей щодо доступу до суду; визначення відповідальності держави щодо дотримання принципу верховенства права при здійсненні судочинства [406, с. 94].

Вчена за критерієм джерел закріплення виділяє окрему групу принципів, зокрема ті, що закріплені у загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. До них Н.Ю. Сакара відносить такі як: пріоритет прав людини; верховенство права; право на суд; правова визначеність; правова ефективність. Зазначається про зумовленість наведених принципів положеннями, в першу чергу, природного права [406, с. 95, 97].

Усе викладене у взаємозв'язку дає підстави визнавати систему принципів цивільного процесуального права відображенням інтересу матеріально заінтересованої особи щодо отримання швидкого та ефективного захисту своїх прав, свобод, законних інтересів. Водночас, слід вказати на подібний вплив вказаного інтересу не тільки на систему принципів у цілому, а також на формування та розвиток окремих принципів.

Зокрема, у юридичній літературі виділяється принцип забезпечення апеляційного і касаційного оскарження судового рішення [150, с. 203; 406, с. 99]. Положення цього принципу спрямовані на

реалізацію прав на апеляційне та касаційне оскарження судових рішень, що розглядаються як елементи права на судовий захист [150, с. 203].

Отже, можна вказати, що даний принцип передбачає існування відповідних правових інструментів, спрямованих на реалізацію вказаних інтересів особи. Аналогічно можна стверджувати також стосовно таких принципів, як: усність, безпосередність, обов'язковість рішень суду тощо.

Загалом, слід вказати про реалізацію в більшій чи меншій мірі відповідного інтересу матеріально заінтересованої особи практично в будь-якому принципі цивільного процесуального права.

Однак, в окремих принципах цивільного процесуального права простежується вплив також публічних інтересів. Одним з найяскравіших прикладів цього можливо вважати усталене у доктрині та практиці застосування цивільного процесуального права положення, відповідно до якого у разі неповного представлення стороною усіх наявних у неї доказів суд не буде вживати заходів по збиранню доказів з власної ініціативи, а відмовить у задоволенні позову за недоведеністю. Іншим прикладом можна вважати положення принципу національної мови судочинства, відповідно до якого у випадку не володіння або недостатнього володіння учасником процесу державною мовою суд лише допускає до участі у справі перекладача, але витрати, пов'язані із залученням такого перекладача несе заінтересована сторона (ч. 2 ст. 141 ЦПК України).

Загалом же можна вказувати про реалізацію положення щодо примату прав і свобод людини (зокрема, щодо судового захисту) над державними інтересами як у існуючій системі принципів цивільного процесуального права, так і у розвитку окремих принципів. Зокрема, у новій редакції ЦПК України дістав безпосереднє закріплення принцип верховенства права, причому — саме щодо судової процедури (ст. 10).

Втім, відповідний вплив інтересу матеріально заінтересованої особи проявляється не тільки на рівні принципів цивільного процесуального права.

Слід погодитись із позиціями щодо оцінки діяльності системи правосуддя з точки зору поєднання таких показників її, як якість та оперативність [192; 261; 350]. На забезпечення вказаних якостей

безпосередньо спрямовані окремі процесуальні інститути, наприклад — процесуальні строки. Можливо з упевненістю стверджувати, що саме на оптимальне поєднання вказаних показників спрямовані такі інститути, як наказне провадження, а також спрощене провадження, запровадження «електронного суду» та інші.

Зазначене свідчить про системоутворюючий вплив інтересу матеріально заінтересованої особи щодо отримання належного судового захисту своїх прав на формування галузі цивільного процесуального права і виказує про значення такої особи саме як суб'єкта цієї галузі.

Здійснення характеристики матеріально заінтересованих осіб, представника, особи, яка діє в чужому інтересі відповідно до закону неможлива без врахування таких складових суб'єкта цивільного процесуального права, як громадянство та правові гарантії.

Стосовно матеріально заінтересованих осіб замість терміну «громадянство» для позначення основи їх як суб'єктів цивільного процесуального права, доцільно зважати на біологічну природу конкретного суб'єкта як людини, оскільки саме із нею пов'язується право на звернення до суду. З наведеного випливає віднесення права на судовий захист до основних природних прав людини.

Слід окремо охарактеризувати процесуальні гарантії у цивільному процесі стосовно його учасників.

Попри центральне значення вказаної категорії щодо забезпечення права людини на суд, слід вказати про відсутність єдиної позиції науковців щодо визначення переліку вказаних гарантій, їх систематизації та характеристики. Систематизацію процесуальних гарантій у цивільному процесі — по відношенню до діяльності саме сторін у справі — проводить О.С. Захарова. Зокрема, вчена наводить позиції С.В. Васильєва, М. Видрі, Д.Х. Валеєва щодо визначення зокрема таких процесуальних гарантій, як: процесуальні засоби забезпечення доступу до правосуддя; засоби виправлення судових помилок; принципи цивільного процесуального права; регламентація прав учасників судового процесу, а також забезпечення умов цих прав; виконання відповідальними посадовими особами законодавчих приписів, що забезпечують вказані гарантії; належне здійснення прав та виконання обов'язків учасниками процесу; встановлення меж, механізму реалізації, способів захисту суб'єктивних

прав [101, с. 47-48]. Не вдаючись до детального дослідження систематизації вказаних гарантій, що проводиться О.С. Захаровою, слід вказати про їх багатоманітність та достатньо складну систему.

За позицією Т.В. Сахнової процесуальні гарантії тісно пов'язані із таким поняттям, як процесуальна форма [317, с. 64]. Слід погодитись із такою позицією вченої та зазначити, що процесуальна форма може розглядатись як закріплення процесуальних гарантій.

Отже, можна визначити, що забезпечення гарантій діяльності матеріально заінтересованих осіб займають чільне місце у законодавчому регулюванні у цій сфері та є дієвим засобом забезпечення права людини на судовий захист. Подібні гарантії можна визначити також щодо представників, з огляду на участь представника у цивільному судочинстві від імені особи, яку він представляє.

3.1.2. Юридична особа як учасник справи

Відповідно до ч. 2 ст. 48 ЦПК України позивачем і відповідачем у суді може бути не тільки фізична, але й юридична особа. Вказане вимагає врахування особливостей визначення юридичної особи як суб'єкта права при визначенні моделі суб'єкта цивільного процесуального права.

У вітчизняній доктрині поняття юридичної особи можна з упевненістю віднести до таких, що зміною свого змісту гостро реагують на суспільні зміни, зокрема економічні, соціальні [405, с. 139]. Щодо визначення сутності, ознак юридичної особи, то ключовими в цьому аспекті слід вважати напрацювання представників доктрини приватного права, зокрема — цивільного. Аналіз позицій представників доктрини теорії права дозволяє зазначити про, загалом, визначення цього поняття саме з засад, що визначені представниками докт-рини приватного права. Усталеною є позиція щодо розгляду юридичної особи як колективного суб'єкта правовідносин [97, с. 340; 326, с. 398-399; 365, с. 234]. Слід вказати, що наведені позиції розглядають юридичну особу саме як суб'єкта правовідносин, але не як суб'єкта права, що актуалізує подальше дослідження цієї категорії з позицій: правосуб'єктності, суб'єкта вчинення не заборонених за-

коном дій, суб'єкта формування галузі цивільного процесуального права.

Законодавча конструкція юридичної особи на сьогоднішній день не наслідує чітко наукових підходів якоїсь однієї наукової концепції, як вказує Ю.М. Жорнокуй, цитуючи позицію І.М. Кузнєцової. Такий стан пов'язується із швидкоплинними економічними та соціальними змінами у державі та суспільстві, які впливають на формування визначення юридичної особи на конкретному етапі суспільного розвитку [88 с. 41; 147, с. 171]. Втім, попри вказане, виділяються ознаки юридичної особи, які є визнаними протягом тривалого періоду часу, попри вказані зміни, причому — як представниками доктрини приватного, зокрема цивільного права, так і представниками доктрини теорії права. Можна вказати, що визначення вказаних ознак у доктрині кореспондує із таким у цивільному законодавстві, зокрема — у ст. 80 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. № 435-IV (далі — ЦК України) [408].

Так, В.І. Борисова та І.П. Жигалкін визначають наступні ознаки юридичної особи: організаційна єдність; публічність виникнення і припинення; майнова відокремленість; самостійна відповідальність; виступ у цивільному обороті від свого імені [405, с. 142-144].

Заслуговує на увагу також визначення ознак юридичної особи з позиції встановлених законом вимог, наявність яких є необхідною умовою визнання певною організації самостійним суб'єктом цивільних правовідносин [405, с. 144].

Фактично, авторами демонструється позитивістський підхід до характеристики правового режиму/способу регулювання правосуб'єктності юридичної особи. За такого підходу, не маючи можливість вступати у цивільні відносини, організація не може бути також учасником і цивільних процесуальних правовідносин.

Слід вказати про відмінність цього підходу від врегулювання правосуб'єктності людини, за якою визнається здатність бути учасником правовідносин тільки на тій підставі, що вона є людиною біологічно. В цьому — природно-правові засаді врегулювання її положення. Крім того, доводиться констатувати, в першу чергу, саме вторинний характер юридичної особи як суб'єкта права по відношенню до об'єктивного права, адже вона має бути ним визнана.

Вказане зумовлює доцільність поглибленого звернення до наукових напрацювань із загальної теорії права, зокрема — зарубіжних

вчених. Так, деякі представники теорії права зарубіжних держав стоять на позиції внесення істотних змін методологічного характеру щодо дослідження категорії «юридична особа». С.І. Архіпов, вказуючи на проблемний характер визначення досліджуваної категорії, зазначає про розгляд її у контексті, передусім, учасника майнових відносин, що ставить на перше місце належність цій особі визначеного майна як одну з головних її ознак. Ґрунтуючись на твердженні про можливість представлення юридичної особи і без майна, вчений обґрунтовує концепцію розуміння юридичної особи як правової особистості та наголошує на доцільності формування єдиної правової конструкції юридичної особи, на відміну від сучасного законодавчого підходу, що передбачає застосування багатьох організаційно-правових форм юридичної особи. Вказується на наступні недоліки існуючого підходу щодо розгляду юридичної особи: недостатність врахування вольової складової юридичної особи як учасника правових відносин; збіг, у значній мірі, суб'єкта та об'єкта правового регулювання; надмірне застосування шаблонів до визначення правового статусу цього учасника правових відносин [12, с. 358-359].

С.І. Архіпов відстоює доцільність формування єдиного поняття юридичної особи, яке могло б застосовуватись у різних галузях права, а основи правового положення юридичної особи врегулювати на конституційному рівні. В рамках формування єдиного міжгалузевого поняття юридичної особи виділяється декілька її «зрізів»: загальносоціальна сутність; загальноправова сутність; інституціональна сутність [12, с. 359-362].

Зміст загальносоціальної сутності юридичної особи випливає з розгляду її як: вияву та втіленням у ній соціальних якостей людини; одного з найважливіших напрямків формування суспільства загалом; способом виявлення та реалізації волі фізичної особи через іншого суб'єкта права [12, с. 361]. Зміст загальноправової сутності юридичної особи пов'язується із виділенням до неї окремих правових якостей, властивостей фізичної особи як суб'єкта права з метою найбільш повної реалізації її інтересів. Юридична особа розглядається як окрема особистість та як вияв реальності правової особистості фізичної особи, яка є її засновником. Вказується на наступні правові властивості фізичної особи, що набувають відокрем-

леного значення у зв'язку із існуванням юридичної особи: правова воля, правові дії, правові зв'язки, правова свідомість, відносини, що формуються особою. Вказані властивості і визначаються правовою сутністю юридичної особи, її центральною ознакою, а не наявність майна, організаційна єдність тощо. Втім, така сутність набуває самостійного значення, як як самостійний суб'єкт права [12, с. 360]. Інституціональна сутність юридичної особи, на думку С.І. Архіпова, виявляється у розгляді її як чистої правової форми, виділення окремо відповідних правових якостей суб'єкта права, вязтих безвідносно до конкретного матеріального їх носія. Зокрема, такі якості, як волездатність, можливість ідентифікації, обособленість тощо. Таке розуміння юридичної особи розглядається як основа для подальшого її реформування як інституційної сутності [12, с. 361].

Застосування запропонованого С.І. Архіповим підходу до цивільного процесуального права дозволяє охарактеризувати особливості суб'єкта цивільного процесуального права, що виступає в обігу у формі юридичної особи. Так, вказана конструкція дозволяє пояснити усталене у цивільному процесуальному праві твердження про зумовленість процесуального положення виключно процесуальними функціями учасника судового процесу [150, с. 155]. Дійсно, якщо розглядати правову особистість як юридичну конструкцію, безвідносно до конкретного її носія (фізична, юридична особа або ж держава), то таке становище є єдино можливим і належним.

Виділення чистої форми суб'єкта права зумовлює визнання юридичної особи як суб'єкта цивільного процесуального права з позицій багатоаспектного явища, що проявляється у характеристиках його ідентифікуючих властивостей, правосуб'єктності тощо.

З наведеного випливає можливість розгляду юридичної особи як самостійної правової особистості, зокрема і стосовно до осіб її засновників. Визнання існування багатьох аспектів суб'єкта права стосовно, в першу чергу людини як носія правової свідомості, не перешкоджає застосуванню їх також до юридичної особи у цивільному процесуальному праві, адже, у цивільному процесі юридична особа бере участь через представника. Представник в рамках цивільного процесуального правовідношення виступає від імені юридичної особи. Фактично, він самостійно приймає усі процесуальні рішен-

ня протягом розгляду справи. Тому саме його правосвідомість можливо вважати правосвідомістю юридичної особи. У цьому відношенні вони складають єдиний, нерозривний суб'єкт цивільного процесуального права.

З іншого боку, привертає до себе увагу положення частини 3 статті 148 ЦПК України щодо можливості покладення штрафу за зловживання процесуальними правами як на представника, так і на особу, яку він представляє. Вказане свідчить про можливість розгляду представника як окремого самостійного суб'єкта цивільного процесуального права. Якщо дії представника суперечать діям особи, яку він представляє — тоді представник — окремий суб'єкт цивільного процесуального права (в цьому випадку).

Загалом представник — дуже актуальна фігура, оскільки цивільний процес наближається до європейської форми, коли без представника ефективно вести справу не можна (положення щодо тих же самих штрафів, коли сторона може сама не усвідомлювати, що зловживає; відсутність обов'язку суду щодо роз'яснення процесуальних прав; обов'язок повністю розкривати докази на початку звернення; формул позовної заяви). З іншого боку, фіктивний характер конструкції юридичної особи зумовлює ускладненість застосування до визначення її правового положення положень природного права.

Усталеним є розуміння обсягу правоздатності юридичної особи як ідентичного до такого обсягу у фізичної особи, за винятком тих прав та обовязків, які можуть належати тільки людині за її природою (ч. 1 ст. 91 ЦК України).

Наведене надає можливість доповнити існуюче розуміння учасника цивільного процесуального правовідношення та розвинути його до визначення суб'єкта цивільного процесуального права. У конкретному процесуальному правовідношенні суб'єктом постає конкретна особа, наділена комплексом процесуальних прав та обов'язків. Учасник цивільного процесуального правовідношення постає як виділена вище правова особистість, яка знаходиться в нерозривній єдності із конкретною особою — її носієм. Розгляд вказаної правової особистості окремо від її носія є доцільним переважно з позицій дослідження та пізнання, але в ході розгляду конкретної справи цей зв'язок завжди присутній.

Існування суб'єкта цивільного процесуального права, на відміну від учасника цивільного процесуального правовідношення, допускає можливість відокремлення вказаної правової особистості від її конкретного носія. Зокрема, суб'єкт права може бути представлений у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні таким суб'єктом постає конкретна особа, яка: наділена правосуб'єктністю; здатна вчиняти дії, спрямовані на настання юридичних наслідків; може бути учасником конкретного цивільного процесуального правовідношення. У широкому розумінні суб'єкт права може бути представлений як чинник формування правової системи. У такому аспекті правосуб'єктністю наділені без адресно усі особи. Аналогічно характеризується здатність до вчинення юридично значимих дій та вступу у правовідносини.

Принципове значення інституціонального аспекту юридичної особи як суб'єкта права (запропоноване С.І. Архіповим) — у можливості виділення вказаної «чистої форми» стосовно суб'єктів цивільного процесуального права. Така «чиста форма» має включати до себе елементи суб'єкта права, які притаманні усім суб'єктам цивільного процесуального права, незалежно від різниці одне від одного, в тому числі — і від призначення участі у цивільному процесі. Зокрема, до таких елементів можливо віднести: правосуб'єктність, процесуальні права та обов'язки, гарантії процесуальних прав.

3.1.3. Держава як учасник справи

Відповідно до ч. 2 ст. 48 ЦПК України, позивачем та відповідачем у суді може бути також держава. Слід вказати про принципово різну мету участі держави у правовому обігу загалом, порівняно із юридичною особою.

С.І. Архіпов такою метою визначає налагодження комунікацій між суб'єктами права, забезпечення їх інтересів [12, с. 461].

Наявність у держави особливої мети участі у цивільних процесуальних відносинах зумовлює і особливий характер держави як суб'єкта цивільного процесуального права. Слід вказати, що в сучасній юридичній літературі вказана тематика широко не дослід-

жувалась. Можливо вказати лише на окремі дослідження, присвячені окремим учасникам судового процесу, що мають публічно-правову природу, наприклад — прокурор [366]. Загальні ж питання (правосуб'єктність саме як сторони, особливості оформлення повноважень представника та здійснення представництва загалом тощо) — були, в основному, предметом досліджень лише окремих учених на рівні наукових статей [429]. На рівні комплексних досліджень вказані питання не отримали належної уваги.

У національній доктрині теорії права держава традиційно розглядається, переважно, з позиції не суб'єкта права, а суб'єкта або учасника правовідношення. Особливий характер держави як суб'єкта (учасника) правовідношення підкреслюється віднесенням її не до індивідуальних або колективних суб'єктів, а винесенням в окрему групу, що складається, власне, тільки з цього учасника та його територіальних або структурних одиниць [326, с. 394]. Вказується про притаманність державі можливості виступати стороною в суді, хоча й за відсутності в неї статусу юридичної особи [97, с. 340].

Відсутність належного опрацювання питань визначення держави як суб'єкта права у вітчизняній доктрині зумовлює доцільність звернення до подібних напрацювань представників доктрини теорії права окремих зарубіжних держав.

Зокрема, С.І. Архіпов, визначаючи принципову відмінність держави від юридичної особи, вказує як на таку — служіння праву. Корпоративний характер держави вчений визначає як відмітну рису його правової природи. Також вказується на похідний характер правової особистості держави від правової особистості конкретної людини. Також критикується теорія державного суверенітету як теорія сутності держави. Ця теорія підтримується лише в тій частині, в якій вона відображає індивідуальність держави як суб'єкта права. В інших же рисах ця теорія не спроможна пояснити обслуговуючий характер держави стосовно права та людини. Єдиним «сувереном» у державі вчений визначає особу, сукупність узгоджених воль яких і складає державну волю, яка має реалізуватись виключно у формі, передбаченій правом [12, с. 461-464].

В контексті цього дослідження заслуговує на увагу твердження С.І. Архіпова стосовно недоцільності розгляду держави як окремого суб'єкта права, а охоплення держави такою конструкцією, як «юри-

дична особа». Правоздатність держави, на думку вченого, має визначатись виключно волею громадян та мати похідний характер від волі громадян. З огляду на вказане, С.І. Архіпов не підтримує поділ права, що склався, на публічне і приватне, оскільки волю держави у конкретному правовідношенні розглядає як сукупність та узгодженість «приватних» волевиявлень громадян. У цьому контексті самий вказаний поділ розглядається ним як замах на саму ідею держави. Правова держава, на думку вченого виявляється складною системою правових корпорацій, що поєднані між собою загальними засадами побудови та функціонування [12, с. 465-466].

Оцінюючи правову позицію С.І. Архіпова, можна вказати на відсутність суперечності із визначеним у вітчизняній доктрині теорії права та конституційного права поняттям правової держави.

Так, відмітними особливостями правової держави у літературі наводяться такі, як: мета — забезпечення свободи і гідності людини; діють принципи: верховенства права, зв'язаності державної влади конституцією, гарантування повного та ефективного судового захисту [365, с. 331].

Відповідно до ст. 1 Конституції України, Україна є, зокрема, правовою державою. Автори науково-практичного коментаря до Конституції України від 2011 р. наводять також такі характерні риси правової держави, як: поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову; взаємна відповідальність особи і держави; функціонування незалежної та ефективної судової влади; високі вимоги до правового рівня та правової свідомості як стосовно окремого індивіда, так і щодо суспільства взагалі [131, с. 10].

Отже, вказану правову державу С.І. Архіпова можливо вважати еталоном та кінцевою метою побудови держави в Україні. Водночас, окремі положення С.І. Архіпова видаються такими, що потребують додаткового обґрунтування.

Традиційно головним суб'єктом публічного права визначається суб'єкт владних повноважень, а характер самих відносин — переважно субординаційний, метод їх правового регулювання — в першу чергу імперативний. З іншого боку, вказується про характерні риси співвідношення публічного та приватного права на сучасному етапі розвитку права: первісність прав людини, розумний баланс інтересів людини та спільноти, неприпустимість свавільного

втручання тощо [44, с. 652]. Вказане не суперечить наведеній вище концепції С.І. Архіпова щодо розгляду держави як правової корпорації. Тому заперечення поділу права на публічне та приватне має бути додатково обґрунтоване.

Також викликає певні зауваження твердження щодо заперечення державного суверенітету. Адже, наведені вище положення щодо правової держави не заперечують верховенства державної влади у суспільстві, що є однією з основних ознак державного суверенітету [44, с. 100]. Більше того, суверенітет уявляється необхідною умовою для побудови правової держави та громадянського суспільства.

Характеристика правової особистості держави як виокремлення правових якостей людини, узгодження волевиявлень конкретних людей, визнання її, фактично, видом юридичної особи — дозволяє поширити на неї підхід щодо розгляду її як правової фікції, штучно створеної правової конструкції. Водночас, вказане дає можливість розглядати її як юридичну зовнішність, що не зводить до сукупності юридичних зовнішностей людей, із якими держава має певні зв'язки. При цьому, на відміну від приватних суб'єктів, єдиною метою діяльності держави постає служіння праву, забезпечення прав і свобод людини та інші цілі, визначені розумінням її як демократичної, соціальної, правової. З вказаного необхідно виходити також при сприйнятті її як суб'єкта цивільного процесуального права. Особою, яка виражає волю держави у конкретному процесуальному правовідношенні, як і у випадку юридичної особи, постає конкретна фізична особа, яка уповноважена на таку участь за законом або за довіреністю.

Наведене дозволяє вирішити спірні питання участі держави у цивільних процесуальних правовідносинах, про які наголошується у юридичній літературі, а також сформувати цілісне уявлення про неї як суб'єкта цивільного процесуального права загалом. Так, О. Чучков та Н. Чучков, досліджуючи проблемні питання участі держави у цивільному процесі, вказують на наступні:

- неоднозначність судової практики у питаннях визначення процесуального положення органу державної влади у зв'язку із участю держави у судовому процесі (визначення вказаних органів як «втілення» держави, або ж як співучасників, разом із державою);

- проблематика розмежування процесуальної правосуб'єктності органу державної влади як представника держави та як носія іншо-

го процесуального статусу (позивач, відповідач, третя особа, особа, яка захищає чужі інтереси відповідно до закону);

- «парадоксальна» з логічного боку ситуація, коли держава, перебуваючи відповідачем у цивільній справі, фактично має вирішувати позов стосовно самої себе [429].

Слід вказати, що попри ґрунтовно проведений аналіз проблематики, не з усіма рішеннями авторів можна погодитись. Зокрема, не можна погодитись із запропонованою авторами спеціальною юридичною конструкцією «держава в особі відповідного органу державної влади», якою характеризується процесуальне становище органу державної влади як представника держави у цивільному процесі. Як аргумент, можна зазначити про те, що зводити діяльність держави, навіть у конкретному випадку, до діяльності відповідного органу означає недостатність врахування єдиної сутності держави як суб'єкта права взагалі та суб'єкта цивільного процесуального права зокрема, взаємопов'язаності та взаємозалежності діяльності усіх інститутів держави.

З іншого боку, фізично неможливо і недоцільно забезпечувати участь у конкретній справі усіх органів державної влади.

У зв'язку із наведеним, для характеристики співвідношення держави та органу державної влади, характеристики його процесуального статусу, більш вдалою видається конструкція, що використана у ЦПК України для характеристики участі держави у цивільних процесуальних відносинах. Зокрема, вказується на участь держави у вказаних відносинах «через» відповідний орган державної влади (ч. 4 ст. 58 ЦПК України). Таке формулювання не прирівнює державу до особи відповідного органу.

З іншого боку, застосовуючи правову фікцію, правова особистість саме органу умовно розширюється до обсягу правової особистості держави — для конкретного випадку. У такому випадку орган «зливається» із державою як суб'єкт цивільного процесуального правовідношення, і визначати його процесуальний статус окремо як представника держави теж не уявляється необхідним. Конкретною ж фізичною особою, правосвідомість якої ототожнюватиметься із правосвідомістю держави, слід визначити представника відповідного органу влади (посадову особу, що діє відповідно до своїх посадових обов'язків). Хоча, по суті, така особа не є представником у процесуальному розумінні.

Іншим спірним висновком вбачається твердження щодо існування «парадоксу» з приводу прийняття державою рішень стосовно самої себе.

О. Чучков та Н. Чучкова виходять з позиції щодо єдиної природи органів судової влади та органів державної влади, а саме — що їх повноваження походять від держави [429].

Водночас, наведена вище концепція щодо розгляду держави як окремої правової особистості, що не прив'язана до правових особистостей осіб, з яких вона складається, знімає це питання.

Зокрема, у конкретних правовідносинах виразником волі держави є конкретна особа. В окремих випадках така особа в силу різних обставин може прийняти неправомірне рішення. Втім, внаслідок особливого характеру державної влади таке рішення вважається правомірним, доки інше не встановлено у встановленому законом порядку, зокрема — у суді.

Загалом такі ситуації слід розглядати як виняток з загального правила. У випадку визнання судом неправомірності рішення конкретного суб'єкта влади суддя від імені держави в конкретному випадку замінює собою уповноважену посадову особу своєю правосвідомістю.

Отже, держава як учасник цивільного процесуального правовідношення, може бути представлена як специфічна правова особистість.

Держава як правова особистість, може розглядатись з усіх наведених вище аспектів суб'єкта права: як «правова зовнішність», правова воля, сукупність правових відносин та правових зв'язків, правова свідомість, «правовий діяч», соціально-правова цінність, правосуб'єктність. Вказані аспекти можуть бути визначені, передусім, стосовно конкретної особи, яка у конкретному випадку виражає державну волю, або уповноважена на здійснення дій від імені держави (у випадку розгляду її як суб'єкта права, в тому числі — цивільного процесуального). Вказане стосується участі держави у цивільному процесі як сторони (позивач або відповідач).

Відповідно до ч. 1 ст. 56 ЦПК України, органи державної влади та інші визначені суб'єкти можуть брати участь у цивільному процесі з метою захисту прав, свобод та інтересів інших осіб у випадках, передбачених законом.

Слід повністю підтримати висловлювану у юридичній літературі позицію щодо реалізації такими особами фактично, державних функцій щодо захисту інтересів відповідних осіб [366, с. 150].

Однією з основних особливостей участі таких осіб у цивільному судочинстві наводиться відсутність матеріального інтересу у результаті розгляду справи, на відміну від осіб, інтереси яких вони захищають.

Отже, можна вказати про окрему форму участі держави у цивільному судочинстві. Водночас, наявність визнання такої форми участі держави не знімає актуальності наведеної вище концепції щодо можливості розгляду держави як окремої правової особистості, але із передбаченим законом виразником своєї волі. Так, одночасно прокурор, інша уповноважена посадова або інша особа може вважатись такою, що втілює у собі правосвідомість держави для конкретного випадку.

Отже, як і в наведеному вище прикладі, вказана особа фактично ототожнює собою державу. Тому попри іншу форму участі держави у цивільному судочинстві, сутність її як суб'єкта цивільного процесуального права залишається незмінною.

Наступною формою участі держави у цивільному процесі виділяється подання висновків на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України).

І.П. Тимошевська у своєму монографічному дослідженні «Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб» (2014 р.) метою такої участі визначає захист у такий спосіб інтересів особи, у справі якої відповідний орган подає свій висновок [366, с. 149]. Попри відсутність у держави в даній формі участі власних вимог (позиція відповідного органу влади в жодному випадку не може розглядатися як аналог позовної вимоги) по суті справи, можна стверджувати про доцільність виділення аналогічної схеми для держави як суб'єкта права також і в цьому випадку.

З урахуванням викладеного, можна сформулювати наступну модель участі держави у цивільному процесі, а також — щодо характеристики її як суб'єкта права.

Держава діє в суді через відповідний орган державної влади або у визначених законом випадках — через фізичну або юридичну

особу, які не можуть розглядатись як процесуальні представники. Орган влади або відповідна юридична особа діють через уповноважену законом особу (посадова особа, або керівник юридичної особи). Вказані особи теж не можуть розглядатись як процесуальні представники. У випадку ж виступу особи від імені органу влади чи юридичної особи на підставі довіреності така особа має вважатись процесуальним представником.

З іншого боку, далеко не у всіх випадках подібні відносини можуть мати місце, оскільки не можуть бути передані повноваження, що випливають з закону. У такому випадку постає питання щодо визначення довірителя — відповідного органу державної влади (юридичної особи) чи держави. З огляду на наявність суб'єкта, який укладав довіреність із таким представником, виражаючи при цьому волю держави, довірителем у такому випадку слід вважати саме державу.

Орган державної влади може виступати відповідачем у випадках, коли це стосується виконання виключно його функцій, які є відмінними від функцій держави загалом [157, с. 74; 429].

3.2. Участь представника у суді першої інстанції

3.2.1. Загальна характеристика представника як суб'єкта цивільного процесуального права у суді першої інстанції

Право на правничу допомогу при реалізації права на судовий захист є конституційним правом особи (ст. 59 Конституції України). Нормами, що містяться в розділі 1 «Загальні положення» ЦПК України також передбачається право особи, яка бере участь у справі, користуватись правничою допомогою (ст. 15 ЦПК України). З метою забезпечення реалізації вказаного права в цивільному судочинстві існують такі інститути, як зокрема, процесуальне представництво, а також участь органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Висновку щодо значення інституту процесуального представництва в цивільному судочинстві можна дійти з положень, що наведені у підручнику з курсу цивільного процесу, виданому у 2011 р. під редакцією В.В. Комарова про те, що існування його обумовлено такими обставинами, як: забезпечення засад змагальності судочинства; забезпечення кваліфікованої юридичної допомоги щодо розгляду справи в суді тощо [150, с. 338].

Очевидним є також значення існування в цивільному процесі суб'єктів, передбачених ст. 56 ЦПК України.

На сьогоднішній день не викликає сумнівів широке застосування на практиці цих процесуальних інститутів. У зв'язку із наведеним значення їх належної правової регламентації складно переоцінити, як і важливість наукових досліджень у цьому напрямку. Однак, дослідження цивільного процесуального законодавства, судової практики, доктринальних джерел дає підстави стверджувати про існування на сьогоднішній день окремих проблем щодо вказаних

інститутів, зокрема щодо визначення процесуальної правосуб'єктності як представника, так і осіб, передбачених у ст. 56 ЦПК України, зокрема прокурора.

Проблеми інституту представництва в цивільному процесі отримали значну увагу науковців, що можна пояснити, в першу чергу, його практичним значенням для забезпечення захисту прав осіб.

Так, ще у 2005-2006 роках вказаним проблемам на рівні дисертаційних досліджень приділили увагу такі науковці, як І.А. Павлуник [198], С.А. Чванкін [419], Г.З. Лазько [153]. В їх роботах було розглянуто такі основоположні засади цього інституту, як поняття, види, підстави виникнення, порядок здійснення тощо.

Протягом подальших років тематика представництва в цивільному процесі також залишалась актуальною. Так, слід відмітити монографію С.С. Бичкової «Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження» (2011 р.), в якій значну увагу отримали питання правового статусу представника у цивільному судочинстві [21, с. 309-355], ґрунтовне дослідження «Цивільне судочинство: основні засади та інститути» (2016 р.), в якому вказана проблематика отримала глибокий доктринальний аналіз [406].

Похідний характер правосуб'єктності представника від правосуб'єктності довірителя не заважає розгляду його як суб'єкта права з вже раніше викладених позицій, що характеризують суб'єкта права як багатоаспектне явище, оскільки у межах наданих йому повноважень він приймає рішення самостійно і по відношенню до суду він є самостійним учасником конкретного цивільного процесуального правовідношення.

Наявність ідентифікуючої властивості («юридичної зовнішності») представника саме як здатності до прийняття рішень є ключовою особливістю процесуального представника, рисою, що дозволяє відмежувати його від інших суб'єктів цивільного процесуального права. В аспекті існуючих нормативних вимог щодо адвокатської етики, а також у світлі зазначених вище положень щодо здійснення представництва у судах виключно адвокатами, вимоги щодо адвокатської етики можуть вважатись першим проявом самоцінності адвоката як елементу його юридичної зовнішності. Щодо зовнішнього відношення до представника з боку правопорядку як еле-

менту його ідентифікуючої властивості, то слід вказати на необхідність вдосконалення правового регулювання в напрямку закріплення визнання його саме як самостійної процесуальної фігури.

Поєднання здатностей щодо прийняття правового рішення та його реалізації становить наступну сторону суб'єкта цивільного процесуального права. В контексті відображення цього аспекту щодо процесуального представника слід вказати, що ця здатність актуалізується із запровадженням нових вимог щодо процесуального представника, а саме — наявність статусу адвоката, окрім випадків, передбачених ч. 2 ст. 60 ЦПК України. У цьому зв'язку слід вказати про поєднання представником таких властивостей, як юридична заінтересованість у результатах розгляду справи та професійний характер участі у цивільному процесі як визначальна особливість даного учасника. Подібним чином можна охарактеризувати також органів та осіб, які захищають чужі інтереси відповідно до закону. Втім, слід погодитись із висловлюваною у юридичній літературі позицією, що їх участь у цивільному процесі носить, значною мірою, винятковий характер.

Наступним аспектом сприйняття суб'єкта права є визначення його як сукупності правових зв'язків та правових відносин, а також формування суб'єктом права правової реальності, що його оточує. У цьому аспекті слід охарактеризувати представника як суб'єкта цивільного процесуального права у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні представника слід визнати суб'єктом, який достатньо активно впливає на формування галузі цивільного процесуального права, порівняно із іншими суб'єктами. Вказане відбувається за рахунок, в першу чергу, професійних якостей представника-адвоката, зокрема — його правової обізнаності, що дозволяє йому глибоко бачити існуючі проблеми, особливо — судової практики.

Не останнім за значенням засобом виступає діяльність органів адвокатського самоврядування — колегії, спілки тощо. Вказані форми мають право законодавчої ініціативи відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. № 5076-VI (далі — Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [220].

Щодо впливу представника на оточуючу його правову реальність у вузькому значенні, то слід вказати, що поєднання юридичної заін-

тересованості із професійними якостями робить його практично найвпливовішим учасником судового процесу щодо його ходу та юридичної долі. Отже, як сукупність правових відносин та правових зв'язків представник у повній мірі постає самостійним суб'єктом цивільного процесуального права.

Іншим аспектом суб'єкта права постає правосвідомість як сукупність правових емоцій, правових почуттів, а також визнання їх цілісного характеру. У цьому аспекті слід відмітити, що особливого значення стосовно процесуального представника цей аспект набуває з огляду на його професійні якості, і особливо — їх цілісність. Правові емоції та почуття цього суб'єкта цивільного процесуального права нерідко більше відповідають правовій реальності, ніж такі у сторін, третіх осіб та інших учасників цивільного процесу, що беруть у ньому участь не на професійній основі. Слід також вказати, що такі правові емоції та правові почуття надають особливе значення волевиявленню процесуального представника, елементами якого вони є. У зв'язку із наведеним, вказаний аспект значною мірою відображає особливості процесуального представника як суб'єкта цивільного процесуального права порівняно, із іншими суб'єктами.

Наступним аспектом постає визначення процесуального представника як «правового діяча», тобто як особи, що своєю волею створює нові правовідносини, акти застосування права. У вказаному аспекті слід відмітити можливість подання представником відводів, скарг, заяв, клопотань тощо, іншими словами — активною позицією процесуального представника щодо звернення до суду. Попри можливість інших учасників судового процесу подавати такі або подібні звернення, представник, як вже підкреслювалось вище, є практично самою активною фігурою у процесі нарівні із судом. Крім того, звернення саме представника є найбільш обґрунтованим з правової точки зору.

Отже, процесуальний представник постає більш активним «правовим діячем», ніж інші учасники цивільного процесу.

Чинний ЦПК України зберігає правову конструкцію, що не обмежує особу щодо можливості особистого захисту свого інтересу у судовому порядку. Водночас, розвиток процесуального законодавства, в якому очевидно простежуються посилення окремих англо-

саксонських рис системи судочинства, надає підстави стверджувати про посилення значення якісної правової допомоги у цивільному судочинстві, та винятковий характер участі особи у цивільному процесі без представника. Вказане підкреслює значення процесуального представника як «правового діяча» і активної процесуальної фігури у цивільному процесі.

Дослідження представника з позицій соціально-правової цінності звертає увагу на саме процесуальний характер його заінтересованості у цивільному процесі. Найбільш яскраво вказаний аспект проявляється у сторін, адже на захист прав саме їх розглядається справа. Втім, як суд має не перешкоджати законній діяльності процесуального представника у конкретній справі, так і при побудові процесуального законодавства має враховуватись право особи брати участь у цивільному процесі через процесуального представника.

Останнім аспектом визначення процесуального представника як суб'єкта права є розуміння його з позиції правосуб'єктності. Категорія правосуб'єктності відображає визнання конкретного суб'єкта цивільного процесуального права з позицій правопорядку. Щодо процесуального представника можна стверджувати, що попри походження його можливостей у процесі від довірителя, його процесуальна правосуб'єктність має самостійний характер, адже представник самостійно формує своє волевиявлення у суді. З іншого боку, похідний характер його правосуб'єктності виявляється у її цільовому характері — процесуальний представник має діяти виключно в інтересах довірителя, і не має права на, наприклад, ознайомлення із матеріалами справи виключно у власних інтересах.

Правосуб'єктність процесуального представника може бути охарактеризована з позиції, подібної до правосуб'єктності органів судової влади у цивільному процесі. Зокрема, як слушно вказується в юридичній літературі, правосуб'єктність суду доцільно визначати виходячи з терміну «компетенція» [150, с. 214]. Дійсно, за наявності передбачених законом підстав суд автоматично стає учасником справи та набуває відповідні процесуальні права та обов'язки. Подібне можна констатувати також стосовно процесуального представника. Так, у випадку наявності у нього належним чином посвідчених повноважень він автоматично набуває відповідні можливості і, відповідно — права.

Отже, похідний характер правосуб'єктності процесуального представника виражається у її цільовому характері, в іншому — це повністю самостійний учасник цивільних процесуальних правовідносин. Процесуальні права представника є формою закріплення та гарантування його можливостей відповідно до наданих йому повноважень.

У зв'язку із наведеним привертає до себе увагу відсутність прямої вказівки щодо визначення конкретних процесуальних прав представника у чинному ЦПК України. Зокрема, зі змісту ч. 1 ст. 64 ЦПК України випливає висновок щодо наявності у представника певних правових можливостей відповідно до наданих йому повноважень. Разом із тим, не розкривається ані сутність вказаних повноважень, ані перелік процесуальних прав представника у зв'язку із наданими йому можливостями.

У теорії права усталеним є підхід, за яким суб'єктивні права визначаються саме через категорію «можливості». Так, суб'єктивне право визначене як міра юридично можливої поведінки, що задовольняє інтереси певної особи [364, с .91]. Слід врахувати вказані вище положення щодо самостійності фігури процесуального представника у процесі. Зважаючи на теоретично обґрунтовані аргументи, закріплення конкретних процесуальних прав представника вбачається необхідним. Вказане узгоджується також із новелою стосовно процесуальних штрафів, зокрема — стосовно накладення штрафу або на представника, або — на довірителя. У випадку закріплення таких процесуальних прав питання суб'єкта штрафу могло би залежати від належності конкретного процесуального права, зловживання яким допущено: представнику чи довірителю.

Усі наведені аспекти можуть бути подібним чином охарактеризовані щодо законного представника. Втім, щодо нього не є актуальними положення щодо професійного характеру діяльності. Крім того, на відміну від договірного представника, він заміщає собою особу, яку представляє, що у сукупності із особливим правовим статусом такої особи створює підвищені вимоги щодо етики його діяльності. Слід також вказати на наближеність його правосуб'єктності до правосуб'єктності суду під час розгляду справи. Адже, як і у суду, виникнення у нього права та обов'язків щодо ведення справи виникає на підставі закону. З іншого боку, на відміну від суду, його повноваження носять приватний характер.

Дослідження особливостей чинної правової моделі процесуального представника, закріпленої у чинному процесуальному законодавстві, надають можливість визначити особливості його саме як суб'єкта цивільного процесуального права, що обумовлені, у першу чергу, його професійними компетентностями щодо участі у цивільній справі, а також похідним характером його процесуальної правосуб'єктності від правосуб'єктності довірителя. Крім того, можна вказати на його самостійний характер не тільки як учасника цивільного процесуального правовідношення, але більшою мірою — як суб'єкта цивільного процесуального права. Отже, порівняно з іншими суб'єктами цивільного процесуального права значення процесуального представника для вирішення завдань процесуальної діяльності у цивільному процесі підвищене, особливо зважаючи на його вплив на формування галузі цивільного процесуального права внаслідок наявності у нього властивості (риси, аспекту) активного характеру його дій, особливостей прояву соціально-правової цінності його діяльності.

Складові представника як суб'єкта цивільного процесуального права можуть бути охарактеризовані за підходом, що передбачає виділення наступних складових: громадянство та правові гарантії, які виділяються при характеристиці суб'єкта цивільного процесуального права.

Основою для визначення громадянства як елементу процесуального статусу представника слід визначити поєднання приватного та публічного характеру його участі у цивільному судочинстві. Домінуючою виступає приватно-правова складова, що обумовлюється підставою участі представника у цивільному судочинстві: наявність приватних відносин між ним та довірителем (за винятком законного представника, відповідні питання щодо якого будуть предметом розгляд далі). Публічна складова участі представника у цивільному судочинстві лише останнім часом набула особливої актуальності у зв'язку із набуттям чинності змінами до Конституції України та процесуального законодавства щодо обов'язкової наявності у судового представника статусу адвоката.

Приватний характер участі представника у судовому процесі зумовлює необхідність поширення на нього у правовідносинах із судом загальнодозвільного правового режиму, що передбачений

ч. 1 ст. 19 Конституції України. Розгляд же представника саме як суб'єкта цивільного процесуального права (поза межами правовідносин із судом) як відособленої сукупності правових явищ та властивостей, тобто як правової особистості, звертає увагу на необхідність існування системи правових гарантій його належної участі у цивільному процесі. У цьому аспекті представник саме й виступає формуючою субстанцією для галузі цивільного процесуального права.

Дослідження суб'єкта цивільного процесуального права з позиції сукупності загального правового статусу людини та спеціального — як конкретного суб'єкта цивільного процесуального права зумовлює необхідність врахування судом принципу верховенства права, поширення на забезпечення діяльності вказаного учасника у процесі основних гарантій прав людини. У першу чергу, це стосується осіб, заінтересованих у результаті розгляду справи, що мають приватну основу своєї участі. Вказане зумовлює необхідність застосування до них загально дозвільного методу правового регулювання, передбаченого ч.1 ст. 19 Конституції України.

У зв'язку із наведеним, заслуговують на підтримку положення, висловлені А.О. Рибченком щодо реалізації принципу верховенства права у адміністративному судочинстві. Зокрема, дослідник зазначає про необхідність врахування засад цього принципу адміністративним судом при: тлумаченні та застосуванні процесуальних норм; застосуванні судового розсуду; у випадку наявності недоліків процесуального регулювання: прогалин та колізій, а також при нечіткості вказівок щодо застосування суддею судового розсуду [282, с. 14-15]. Вказане може бути поширене у повній мірі стосовно цивільного судочинства та має враховуватись при розгляді судом конкретних цивільних справ.

Отже, процесуальний статус представника як учасника цивільного процесуального правовідношення є ключовою складовою щодо характеристики цього учасника процесу як суб'єкта цивільного процесуального права.

Наведені положення надають змогу охарактеризувати відмінності процесуального представника від інших суб'єктів цивільного процесуального права, схожих за зовнішньою формою своєї участі, але таких, що принципово відрізняються за своєю правовою природою, виконуваними функціями та значенням.

3.2.2. Представник у системі суб'єктів цивільного процесуального права

Масштабні зміни у законодавстві про судочинство та судоустрій істотно торкають, з-поміж інших аспектів діяльності судової влади, також питання представництва у суді. Так, лише однією з вказаних змін, є норма перехідних положень Конституції України, відповідно до якої, починаючи з 2020 року представництво у суді здійснюється виключно адвокатами (абз. 12, 13 п. 16-1 Перехідних положень Конституції України). Слід вказати також, що запроваджені Законом від 03.10.2017 р. № 2147-VIII зміни до процесуальних кодексів торкаються також питань представництва: правовий статус представника у цивільному процесі загалом, активне впровадження електронних засобів здійснення правосуддя, що висуває додаткові вимоги до представника щодо здійснення його діяльності тощо.

Одночасно у юридичній літературі можна спостерігати неоднакові наукові підходи до питань представництва та захисту прав, свобод, законних інтересів, зокрема — до їх розмежування, процесуальних прав, повноважень представника тощо.

Загальні питання процесуального статусу представника у цивільному процесі, а також участі у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб були предметом достатньо активних наукових досліджень. Так, протягом останніх років стосовно процесуального статусу представника можливо визначити дослідження таких вчених, як: В.В. Заборовський, Д.В. Іванчулинець, Л.Н. Супрун, Г.О. Світлична, Н.О. Чучкова тощо. З приводу участі у цивільному судочинстві органів та осіб, передбачених у ст. 56 ЦПК України, слід вказати на наукові напрацювання таких дослідників, як: К.А. Гузе, Ю.С. Дацко, Л.А. Кондратьєва, О.О. Панчишина, О.Р. Севрук, І.П. Тимошевська та інших вчених. Водночас, у дослідженнях вказаних вчених розглядаються загальні питання процесуального статусу наведених осіб, що дозволяє спираючись на результати наукових напрацювань, продовжувати науковий пошук. Слід відзначити вкрай недостатню увагу вчених, що позначається на обмеженому обсязі матеріалу, викладеному у наукових дослідженнях, навчальних виданнях з цивільного

процесу, з приводу таких учасників цивільного процесу як органи та особи, що діють у цивільному судочинстві для подання висновків на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України).

Наведені та інші аргументи зумовлюють актуалізацію існуючих наукових здобутків стосовно сутності представника у цивільному судочинстві, а також формування основних положень щодо представника як суб'єкта цивільного процесуального права.

На сьогодні поширеним у доктрині цивільного процесуального права є визначення представництва в суді через процесуальні правовідносини, зокрема — як правовідношення, в якому одна особа сприяє судовому захисту суб'єктивних права, свобод, законних інтересів іншої особи, а також вчиняє від її імені усі необхідні процесуальні дії відповідно до наданих повноважень [150, с. 340, 341].

Наведеному визначенню суголосне вже висловлене у цьому дослідженні твердження щодо сприйняття сучасною доктриною цивільного процесуального права учасників цивільного процесу, представників, передусім, як учасників цивільних процесуальних правовідносин. Водночас, таке сприйняття не повною мірою враховує специфіку представника у цивільному процесі, не дозволяє звернути увагу на особливості його процесуальної правосуб'єктності, порядку вчинення ним процесуальних дій, не дає можливості надати йому характеристику як самостійного учасника цивільних процесуальних правовідносин. Вказане також актуалізує підхід щодо розгляду представника у цивільному процесуальному праві саме з позиції суб'єкта цивільного процесуального права.

Виділяють наступні дві основні функції, які виконує представник у цивільному судочинстві: власне представницька та функція «правозаступництва» (правозахисна) [406, с. 270]. Характеризуючи підстави виникнення повноважень представника у цивільному судочинстві традиційно розрізняється законне та договірне представництв. Попри принципову різницю правової природи вказаних повноважень, можливо вказати на спільну рису між ними: метою їх реалізації є захист передусім, приватних суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів [150, 353-361].

Одним з проявів масштабних змін у підходах щодо правового регулювання положення представника у цивільному процесі слід вважати зміну у його процесуальному положенні, що відбулась внаслідок внесення змін Законом України «Про внесення змін до Гос-

подарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII [Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII// Голос України, 2017, 11, 28.11.2017 № 221-222]. Зокрема, представника виключено із складу учасників справи (осіб, які беруть участь у справі — за термінологією ЦПК України у редакції від 14.11.2017 р.). У чинному ж ЦПК України представника віднесено до окремої категорії учасників справи. Таку законодавчу новелу слід підтримати з огляду на необхідність розгляду представника як окремого суб'єкта цивільного процесуального права, а також зважаючи на його принципові відмінності порівняно із іншими заінтересованими у результаті розгляду справи особами.

Попри значення інституту представництва у цивільному процесі як інструменту захисту прав, свобод, законних інтересів осіб, інтенсивність його практичного застосування та вирішення значної кількості питань за рахунок судової практики, слід констатувати збереження неоднозначних поглядів учених щодо окремих основоположних питань представника у цивільному процесі. Вказане стосується таких питань як: визначення правової природи представника, зокрема — щодо наявності у нього юридичної заінтересованості у результатах участі у справі; способів правового закріплення його свободи діяти у цивільному процесі (як право, обов'язок, повноваження або власне можливість) [150, с. 366, 365; 189, с. 93; 406, с. 284]. Окремо слід відмітити неоднозначність у наукових підходах стосовно самостійності представника як процесуальної фігури загалом, в тому числі і у зарубіжній процесуальній літературі, хоча переважаючим є сприйняття його як самостійного учасника процесу [92, с. 163-166; 150, с. 366-367; 153, с. 8;]. Як наслідок — спостерігаються неоднакові підходи до визначення обсягу та характеру його процесуальних прав та обов'язків, повноважень, а також — неоднозначні підходи законодавця, зокрема — щодо можливості накладення судового штрафу саме на представника, а не довірителя (ч. 3 ст. 148 ЦПК України).

Враховуючи наведене, доводиться констатувати, що визначення юридичної моделі представника у цивільному процесі як суб'єкта цивільного процесуального права потребує звернення до напрацювань більш високого рівня наукового узагальнення.

Представництво у цивільному процесуальному праві традиційно розглядається як таке, що має значну подібність до представництва у цивільному праві. Характеризуючи відносини представництва у цивільному праві, зазначається про їх організаційний характер, що зумовлює їх специфічний зміст: створення умов для виникнення у довірителя прав та обов'язків від правочинів повіреного, що вчинені від імені довірителя. Характеризуючи права представника по відношенню до довірителя, як на основне — вказується на повноваження представника діяти від імені і за рахунок особи, яку він представляє, що обумовлює висновок про наявність його права саме перед довірителем. Іншим складовим вказаного права визначається право вимоги до довірителя щодо взяття на себе юридичних наслідків правочину, вчиненого представником [183, с. 403].

Застосовуючи цю конструкцію до цивільного процесуального правовідношення, можна вказати, що в силу представництва, у представника виникає повноваження до здійснення процесуальної діяльності або вчинення певної процесуальної дії. Вказане повноваження є основою існування у процесуального представника відповідних правових можливостей (наприклад, на звернення до суду, участь у суді тощо). Фактично, дані можливості (повноваження) відрізняються від процесуального права сторони, в першу чергу, тим, що вони є невіддільними від обов'язку процесуального представника належним чином їх реалізовувати, відповідно до інтересів довірителя. Тобто реалізація вказаних можливостей є одночасно і правом, і обов'язком.

Отже, заінтересованість процесуального представника зумовлена його повноваженням, що отримане від довірителя. Виникнення цього повноваження обумовлене необхідністю виконання представницьких дій, відповідно до відносин представництва між ним та довірителем. Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що попри похідний характер правосуб'єктності представника від правосуб'єктності довірителя у цивільному процесуальному праві, слід повністю погодитись із усталеною у науковій літературі позицією

про наявність у представника самостійного процесуального інтересу, що складає основу для реалізації відповідних можливостей у процесі. Саме наявність цих можливостей, опосередкованість їх одночасно правом та обов'язком щодо їх здійснення надає можливість розглядати представника як самостійного по відношенню до довірителя учасника цивільного процесу і є підставою для подальшого його дослідження як суб'єкта цивільного процесуального права.

Є.О. Харитонов зазначає щодо права представника на захист свого права (повноваження) шляхом звернення до уповноважених законом осіб із скаргою, позовом про його захист, окремо відмічаючи, що суб'єктом оскарження в даному випадку виступає саме представник, скарга подається саме від його імені, оскільки він захищає належне йому право. Зокрема, представник може подати позов про визнання повноваження або про припинення порушення повноваження [183, с. 403]. Стосовно наведеного вище процесуального права представника, то не вбачається застережень для поширення цього підходу також щодо нього.

Наприклад, у випадку відмови у відкритті провадження у справі на підставі, не передбаченій ст. 186 ЦПК України, саме представник може подати апеляційну скаргу на таку ухвалу, і саме від свого імені. Більше того, в аспекті цивільного процесуального права слід вказати саме про обов'язок представника діяти в інтересах довірителя не щодо вчинення процесуальної дії, а в рамках усього процесу загалом, вести його найкращим для довірителя чином.

Такий висновок випливає з наявної у юридичній літературі позиції щодо виділення стосовно представництва не тільки суто представницької, але й правозахисної функції [406, с. 270]. Вказане означає, що наведений вище законний процесуальний інтерес представника носить цільовий характер, і представник має використати всі передбачені законом можливості для його реалізації та захисту.

Про сприйняття законодавцем представника як окремого суб'єкта цивільного процесуального права свідчить також неординарна законодавча новела щодо можливості накладення судом штрафу за зловживання процесуальними права не тільки власне на сторону, але й на представника (ч. 3 ст. 148 ЦПК України).

Категорія «цивільні процесуальні гарантії» виділяється вченими стосовно усіх учасників цивільного процесу загалом, не виді-

ляючи окремо процесуального представника. З іншого боку, аналіз чинного цивільного процесуального законодавства надає можливість визначити гарантії, що відносяться виключно до діяльності представника. Прикладами таких гарантій можна визначити: надання законом представнику можливостей участі у справі у разі наявності в нього повноважень на ведення справи (ч. 1 ст. 64 ЦПК України); можливість відшкодування витрат, пов'язаних із участю представника у процесі (ч. 1 ст. 137, ст. 141 ЦПК України); прирівняння присутності представника до присутності сторони у судовому засіданні (п. 4 ч. 3 ст. 223 ЦПК України); можливість представника самостійно оскаржити, без уповноваження довірителя дії судді, що порушують його повноваження, про що вже йшлось вище. Вказане актуалізує розуміння представника як самостійного суб'єкта цивільного процесуального права. Окрім зазначеного, можна виділити також інші гарантії, що актуальні не тільки стосовно представника, але й стосовно учасників процесу, яких він представляє: сторони, треті особи тощо.

Тому, вбачається за доцільне поділити процесуальні гарантії участі представника у розгляді справи на два види за критерієм сфери їх дії:

- загальні (забезпечують належну участь у процесі як представника, так і інших осіб, яких він представляє);
- спеціальні (забезпечують належну участь у справі виключно представника).

Наведені положення дозволяють сприймати процесуального представника як самостійну процесуальну фігуру та створюють підстави для розгляду його правового статусу як суб'єкта цивільного процесуального права. Елементи статусу представника як суб'єкта цивільного процесуального права, що виділені стосовно попередніх учасників, актуальні також стосовно процесуального представника.

Можна вказати про доцільність поширення стосовно представника положень щодо значення вказаних елементів для характеристики його як суб'єкта цивільного процесуального права. Так, зокрема, правові норми, які регулюють цивільні процесуальні правовідносини за участі представника, характеризують специфіку його процесуального статусу і, таким чином, визначають його місце серед інших суб'єктів цивільного процесуального права.

Принципи цивільного процесуального права актуальні у повній мірі для представника, оскільки найповніше впливають саме на його діяльність. Тому основну увагу слід у подальшому приділити таким складовим вказаного статусу, як правосуб'єктність та права, обов'язки (повноваження).

Правосуб'єктність, як було визначено вище, характеризується наступними особливостями: зумовленість її укладеним договором між представником та довірителем, а також тим, що її основою є повноваження приватного характеру.

Характеризуючи процесуального представника як самостійного суб'єкта цивільного процесуального права, слід звернути увагу на належність саме йому відповідних інтересів, можливостей, щодо реалізації яких можуть створюватись перешкоди судом. Зокрема, наведена вище позиція Є.О. Харитонова щодо можливості представника самостійно захищати свої повноваження, у повній мірі може бути поширена стосовно цивільного процесуального права. Втім, остаточний висновок щодо доцільності застосування саме терміну «належність» щодо вказаних можливостей процесуального представника вимагає з'ясування співвідношення таких можливостей із такими категоріями, як повноваження, права, обов'язки процесуального представника у процесі.

Відповідно до ч. 1 ст. 64 ЦПК України, наявність у представника повноважень на ведення справи є підставою для наявності в нього можливостей у процесі. Вказані можливості юридично опосередковуються повноваженнями, тобто — щодо кожної з таких можливостей можна казати про наявність повноваження.

Отже, можна вказати про наявність повноважень щодо ведення справи в цілому, що зумовлює наявність повноважень у конкретному випадку на вчинення конкретної процесуальної дії. З іншого боку, у процесуальній літературі зустрічаються позиції щодо визнання наявності у процесуального представника процесуальних прав, а також їх характеристики як загальних, тобто передбачених ст. 27 ЦПК України у редакції від 14.11.2017 р. В інших джерелах вказані права характеризуються через категорію «повноваження» [406, с. 284]. Отже, постає питання щодо співвідношення понять: можливості, повноваження, права та обов'язки — щодо характеристики процесуального статусу представника як учасника цивільного процесуального правовідношення.

Слід погодитись із Г.О. Світличною, що наділення представника повноваженнями на ведення справи у суді означає надання йому можливості вчиняти від імені особи, яку він представляє, усі процесуальні дії, які може вчиняти ця особа [406, с. 283].

Не вдаючись до детального аналізу категорії «повноваження на ведення справи в суді», можна вказати про її значення — надання представнику допуску до участі у справі та надання йому законом правових можливостей у зв'язку із участю у ній. Повноваження можна характеризувати також як юридичне закріплення можливостей, які надаються процесуальному представнику на вчинення конкретної процесуальної дії. Права та обов'язки слід розглядати як змістовну сторону повноважень, враховуючи цільовий характер категорії «повноваження». Тобто, права та обов'язки, у взаємозв'язку із поняттям мети їх реалізації складають зміст повноважень процесуального представника. Висновку щодо такого розуміння відмінностей суб'єктивного права та повноваження можливо дійти з аналізу поширених позицій у сучасній юридичній доктрині [44, с. 417]. Отже, доцільним постає сприйняття саме категорії «повноваження» як такої, що закріплює можливості процесуального представника у справі.

Гарантії участі представника у процесі, що стосуються виключно його діяльності, зумовлюють наявність у представника відповідних можливостей. Причому, реалізація вказаних можливостей вже не залежить від волі особисто довірителя, і може вважатись проявом волі саме процесуального представника.

В першу чергу, мова йде про право представника захищати свої повноваження від порушень з боку суду. Подання відповідного клопотання, скарги тощо не залежить від волі довірителя, хоча і є обов'язком процесуального представника. Особливо вказане актуалізується у зв'язку із положенням щодо наявності у процесуального представника статусу адвоката, щодо якого справедливим є загальновідоме положення щодо захисту інтересів клієнта будь-якими не забороненими законом способами.

З огляду на розгляд такого оскарження як засобу реалізації повноважень адвоката, спрямованих на захист інтересів клієнта, таке оскарження у повній мірі може бути віднесено до таких способів захисту інтересів клієнта, хоча й опосередкованих. До таких прав

можна віднести також права, пов'язані із реалізацією спеціальних гарантій участі представника у суді: право на подання доказів стосовно вартості надання правової допомоги; право на оскарження судового рішення щодо накладення судового штрафу на представника, оскарження інших рішень, що порушують його повноваження. Хоча вказані процесуальні можливості теж мають цільовий характер, оскільки мають бути спрямовані, у підсумку, на захист інтересів довірителя, але безпосередньою метою їх застосування є усунення перешкод у реалізації представником власних повноважень; представник приймає рішення щодо реалізації вказаних прав без погодження із довірителем.

Отже, можна казати про доцільність визначення вказаних можливостей представника саме як його процесуальних прав, а не повноважень. Вказана позиція не суперечить усталеному у доктрині цивільного процесуального права підходу щодо визначення обсягу повноважень представника відповідно до обсягу прав особи, яку він представляє [19, с. 27; 190, с. 112; 67, с. 116, 191; 406, с. 283].

Вище зазначалось про пов'язаність категорій «права» та «повноваження». У юридичній літературі вказується про виділення загальних прав процесуального представника. Загальними вказуються права, передбачені ЦПК України у редакції від 14.11.2017 р. [406, с. 284].

Можна стверджувати про доцільність кваліфікації окремих процесуальних можливостей процесуального представника — саме як його процесуальних прав. Критерієм такого розподілу процесуальних прав постає характер наслідків їх реалізації: юридичний чи фактичний.

Зокрема, реалізації права на заявлення відводу судді може безпосередньо тягнути наслідки саме юридичного характеру. Положення щодо поширення юридичних наслідків дій представника на його довірителя дозволяє стверджувати про заявлення відводу, у даному випадку, з юридичної точки зору, саме довірителем.

До аналогічних прав можна віднести також право на: внесення змін до журналу судового засідання з приводу його неповноти, подання доказів, заявлення клопотань, що стосуються порядку розгляду справи (наприклад, клопотання про проведення судового засідання без присутності довірителя) тощо.

Щодо ж таких процесуальних прав, як — щодо: ознайомлення із матеріалами справи; право робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти (ст. 27 ЦПК України у редакції від 14.11.2017 р.; ст. 43 ЦПК України), то можна вказати про відсутність безпосереднього юридичного впливу наслідків їх реалізації як на порядок розгляду справи, так і на встановлення обставин справи. Такими безпосередніми наслідками постає виключно обізнаність представника у конкретних обставинах справи, внаслідок чого вже прийматиметься рішення щодо наступного подання клопотань та доказів.

Протилежна ситуація у разі реалізації таких прав, як: подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів тощо (п. 2 ч. 1 ст. 43 ЦПК України), оскільки подання доказу має безпосереднє юридичне значення для процесу збирання, дослідження, оцінки доказів у конкретній справі. Проведення судового засідання без присутності однієї з сторін, за відсутності доказів її належного повідомлення, є одним з найгрубіших порушень процесуальної форми розгляду цивільної справи.

Виходячи з наведеного, можна вказати про доцільність характеристики правового статусу процесуального представника саме як сукупності не тільки його повноважень, але й процесуальних прав та обов'язків. Наведене підтверджує наведений раніше висновок щодо необхідності сприйняття процесуального представника як самостійного учасника цивільного процесуального правовідношення. Втім, характеристика представника як суб'єкта цивільного процесуального права вимагає ширшого підходу до його дослідження.

У юридичній літературі цілком слушно зазначається, що порушення процесуальних гарантій діяльності представника у суді має своїм наслідком, передусім, порушення права клієнта представника на судовий захист. Про порушення прав самого представника не йдеться [103]. Крім того, визначаючи наведені вище можливості, які не тягнуть безпосередніх юридичних наслідків щодо порядку

розгляду справи або встановлення її обставини (ознайомлення із матеріалами справи тощо) саме як процесуальні права, на можна не звертати увагу, що попри прийняття рішення представником виключно самостійно щодо їх реалізації, незмінним залишається цільовий характер їх реалізації — захист прав довірителя в суді.

Тому, попри всі виділені вище ознаки щодо сприйняття представника як самостійного суб'єкта цивільного процесуального права, врахування особливостей його правосуб'єктності надає підстави констатувати про можливість його комплексного сприйняття виключно як субсидіарного суб'єкта цивільного процесуального права, який існує «при» своєму довірителеві. У зв'язку із цим наведений вище висновок В. Заборовського щодо сприйняття вказаного представника як самостійного учасника цивільного процесуального правовідношення може бути доповнено.

Виходячи з наведеного, можна встановити таке розмежування категорій: «можливості», «повноваження», «права та обов'язки» щодо процесуального представника. Можливості є фактичним змістом, що юридично закріплюються категоріями «повноваження» та «процесуальні права та обов'язки». Сутність категорії «повноваження» розкривається у широкому та вузькому сенсах. У широкому сенсі повноваження включає до себе як повноваження на ведення справи взагалі, як підставу наділення процесуального представника законом відповідними можливостями, так і повноваження щодо вчинення конкретної процесуальної дії як сукупності цільових прав та обов'язків щодо її вчинення. У вузькому сенсі повноваження має сприйматись виключно як вказані цільові права та обов'язки. Окремі можливості представника у процесі доцільно юридично фіксувати за допомогою виключно категорії «права та обов'язки». У результаті порушення окремих процесуальних гарантій, що стосуються виключно діяльності представника можна констатувати про порушення прав не тільки довірителя на судовий захист, але й процесуальних прав представника. Наведене також свідчить про можливість сприйняття процесуального представника як самостійного суб'єкта цивільного процесу.

3.2.3. Сучасна проблематика правового регулювання участі представника у цивільному судочинстві

Попри досить активний науковий науковий інтерес до цього інституту, слід констатувати наявність істотних прогалин у його правовому регулюванні. Вказане стосується, зокрема, належного закріплення права особи мати представника під час участі в окремих видах проваджень та процедур цивільного процесу. Зокрема, серед проваджень у цьому аспекті можна назвати: відновлення втраченого судового провадження (р. 10 ЦПК України); провадження за участю іноземних осіб (р. 11 ЦПК України), окремих інших видах проваджень. Серед процедур слід назвати: процедури, пов'язані з вирішенням процесуальних питань з виконання судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів, посадових осіб (р. 6 ЦПК України); б) судового контролю за виконанням судових рішень (р. 7 ЦПК України); в) провадження у справах про оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів (р. 8 ЦПК України) г) про визнання та виконання рішень іноземних судів, міжнародних комерційних арбітражів в Україні, надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів (р. 9 ЦПК України) [150, с. 36-37].

Слід також зауважити, що окремі теоретичні питання представництва у цивільному процесі не отримали належної уваги з боку науковців, що на практиці призводить до підміни окремих понять у сфері цивільного процесу. Так, на рівні роз'яснень вищих судових інстанцій у сфері цивільного процесу, участь прокурора у цивільній справі, що відбувається відповідно до ст.ст. 56, 57 ЦПК України, іменується представництвом без відповідних роз'яснень [256], хоча його процесуальний статус має істотні особливості.

Вказані недоліки негативно впливають на стабільність судової практики, оскільки зумовлюють, в окремих випадках, прийняття достатньо спірних з позиції дотримання процесуального права рішень, зокрема щодо відкриття провадження у справі за відсутності достатніх для цього підстав і прийняття за таких умов рішення по суті спору.

Як приклад можна навести рішення Ірпінського міського суду Київської області від 02 вересня 2013 р. у справі № 367/1972/13-ц [263], яке буде проаналізовано далі.

Попри основоположне значення вказаних вище робіт, слід констатувати, що на сьогоднішній день не вщухає науковий інтерес до проблем реалізації права особи на правову допомогу. Разом із тим, основна увага приділяється окремим проблемам представництва у цивільному процесі, на рівні публікацій у фахових юридичних виданнях (В. Заборовський [94], Л. Супрун [357], Н.О. Чучкова [430]) та інші. Хоча зустрічаються також і публікації загального характеру, наприклад — В. Цюра [417].

Мають місце також публікації, що розміщуються не у виданнях, що віднесені до фахових юридичних (В. Панов [200]).

Окрім зазначеного, слід відмітити наявність окремих комплексних (дисертаційних) досліджень щодо проблем представництва. Так, у 2012 р. захищено дисертаційне дослідження Д. В. Іванчулинець на тему «Законне представництво у цивільному процесі» [108]. Разом із тим, вказані дослідження не можна назвати вичерпними.

Отже, актуальним постає розвиток положень щодо представництва в цивільному процесі, зокрема щодо: права на правову допомогу в окремих видах проваджень цивільного процесу; відмежування представництва від діяльності інших осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, зокрема прокурора.

Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦПК України, особа, яка бере участь у справі, має право на правову допомогу. Процесуальне представництво розглядається у юридичній літературі як одна з форм надання правової допомоги [150, с. 338].

Усталеною можна вважати позицію щодо загального характеру норм, які регулюють інститут процесуального представництва, а отже — щодо поширення сфери їх дії на всі стадії цивільного процесу та на всі види проваджень у цивільному судочинстві. Подібне розуміння можна віднайти також у матеріалах судової практики. Так, у листі Верховного Суду України «Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні» від 01.07.2007 р. (далі — Лист «Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні») вказується, що відсутність у р. 2 ЦПК України поло-

ження щодо можливості для боржника діяти через представника не слід розуміти як неприпустимість участі представника боржника. Оскільки наказне провадження є різновидом цивільного судочинства, то на нього поширюються норми статей р. 1 «Загальні положення» ЦПК України. Крім того, зазначений висновок обґрунтовується також, виходячи з положень ст.ст. 38-42, 44-46 ЦПК України [214]. Не піддається сумніву правомірність участі представника у справах наказного провадження також у постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження» від 23.12.2011 р. № 14 (п.п. 5, 19) [255].

Значимість вказаного широкого розуміння права на участь у справі через представника обумовлюється тим, що на сьогоднішній день у цивільному судочинстві виділяються не тільки позовне, наказне, окреме провадження (провадження у суді першої інстанції).

В юридичній літературі наводяться також інші види проваджень: а) апеляційне, касаційне, провадження у Верховному Суді України; б) перегляд за нововиявленими обставинами; в) провадження у справах про скасування рішень третейських судів та про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів; г) відновлення втраченого судового провадження; д) провадження за участю іноземних осіб. Крім того, виділяються також окремі процедури: а) пов'язані з вирішенням процесуальних питань з виконання судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів, посадових осіб; б) судового контролю за виконанням судових рішень; в) про визнання та виконання рішень іноземних судів в Україні [150, с. 36-37]. Щоправда новелізація цивільного процесуального законодавства визначає необхідність подальшого розвитку наведених теоретичних положень, проте підхід щодо виділення декількох видів проваджень у цивільному процесі не втрачає актуальності.

Не оспорюючи в жодному випадку зазначене вище розуміння меж права особи на правову допомогу у формі представництва, слід одночасно звернути увагу, що буквальне тлумачення ч. 1 ст. 58 ЦПК України не дає можливості зробити такий висновок.

Так, відповідно до вказаної норми, можна умовно виділити такі категорії осіб, які є суб'єктами права на участь у справі через пред-

ставника: сторона, третя особа, особа, яка відповідно до закону захищає права, свободи чи інтереси інших осіб. Попри зазначене, уявляється, що вказану норму не слід розуміти буквально. Такий висновок випливає не лише з наведених вище теоретичних положень та позиції Верховного Суду України, а також з положень ст. 15, ч.ч. 2, 3 ст. 42 ЦПК України, у яких прямо вказується на наявність представника у таких провадженнях, як: наказне, оскарження рішення третейського суду, оспорювання рішення міжнародного комерційного арбітражу та про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу. Крім того, не вдаючись до детального обґрунтування права заінтересованих осіб інших видів проваджень та процедур на участь у справі через представника, можна вказати на широку та усталену судову практику участі представника у таких справах.

Водночас, наведена аргументація зумовлює актуальність внесення відповідних змін до ч. 1 ст. 58 ЦПК України в напрямку відображення в ній меж зазначеного права осіб. Актуальність вказаній проблемі додає закріплення участі представника у окремих видах проваджень, що визначає суперечність чинних редакцій розглядуваних норм.

Виділення норм, що містяться у розділах ЦПК України щодо відповідних проваджень та процедур, зокрема норм, що регламентують вимоги до форми звернень на відкриття відповідних проваджень або процедур, не може вважатись належним регламентуванням розглядуваного права осіб, оскільки предметом регулювання зазначених норм є не визначення складу учасників відповідного провадження або процедур, а встановлення вимог щодо відповідних звернень.

Не отримало належної уваги в роз'ясненнях вищих судових інстанцій питання про відмежування представництва в цивільному судочинстві від діяльності в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ст.ст. 56, 57 ЦПК України). Зокрема, на рівні роз'яснень вищих судових інстанцій участь прокурора у цивільній справі, що відбувається відповідно до ст.ст. 56, 57 ЦПК України, достатньо часто іменується представництвом без відповідних роз'яснень (Лист «Прак-

тика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні»; п. 4 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судових рішень у цивільних справах» від 07.02.2014 р. № 6 [256]). Вагомою причиною такого розуміння уявляється застосування терміну «представництво» у п. 2 ч. 1 ст. 2 діючого Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII (далі — Закон «Про прокуратуру») [259], відповідно до якого воно є однією з функцій прокуратури відносно інтересів громадянина або держави. Разом із тим, у вказаному Законі значення цього терміну роз'яснюється. Зокрема зазначається, що таке представництво полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави, у випадках та порядку, встановлених законом (ст. 23 вказаного Закону «Про прокуратуру»).

Разом із тим, як показує практика розгляду судами цивільних справ, вказаного роз'яснення подекуди недостатньо, і суди в окремих випадках продовжують допускати участь у справі прокурора без належних підстав, при цьому при характеристиці його діяльності в конкретній справі застосовують вирази, які характерні для надання характеристики участі саме представника.

Так, в згадуваному вище рішенні Ірпінського міського суду Київської області від 02 вересня 2013 р. у справі № 367/1972/13-ц суд відкрив провадження у справі та вирішив її по суті. Відкриття провадження у справі відбулось на підставі «позову прокурора м. Ірпеня Київської області в інтересах виконавчого комітету Ірпінської міської ради».

Зазначене звернення представляється достатньо спірним як підстава для відкриття провадження у справі, враховуючи наступне. По-перше, діяльність «в інтересах» притаманна представникові, а прокурор звертається «на захист» інтересів. По-друге, прокурор, на відміну від представника, звертається на захист не будь-яких інтересів, а лише інтересів громадянина або держави. Він не може звертатись на захист інтересів територіальної громади. По-третє, відповідно до ст.ст. 16, 18-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР [250] органи місце-

вого самоврядування можуть бути позивачами у суді, якщо це необхідно для реалізації їх повноважень і забезпечення виконання функцій місцевого самоврядування, що зумовлює необхідність звернення їх від власного імені у таких випадках.

Слід відмітити, що на сьогоднішній день у науковій літературі немає єдиної наукової думки щодо доцільності застосування терміну «представництво» до участі прокурора в цивільному судочинстві в порядку ст.ст. 56, 57 ЦПК України. Більш підтриманим є підхід, відповідно до якого зазначений термін не слід застосовувати для позначення такої діяльності. Водночас, неодноразово висловлюються протилежні наукові позиції, щодо визнання такої діяльності прокурора «законним представництвом», «офіційним процесуальним представництвом» і навіть «прокурорським представництвом». [21, с. 266-267, 292-293; 150, с. 338, с. 330-331].

Аналіз положень ст.ст. 56, 57 ЦПК України щодо прав прокурора в цивільному судочинстві, ст. 23 Закону «Про прокуратуру», а також наведених літературних джерел дає підстави приєднатись до більш поширеної позиції щодо недоцільності застосування терміну представництва до обговорюваної діяльності прокурора. Прихильниками такої позиції наводиться значна кількість відмітних ознак, що відрізняють представництво від діяльності прокурора на захист інтересів осіб чи держави, найбільш значними з яких представляються наступні: 1) прокурор діє завжди від свого імені; 2) прокурор не перебуває в матеріально-правовому зв'язку з особою, яку представляє; 3) державно-правовий характери заінтересованості прокурора [21, с. 266-267, 292-293].

3.2.4. Розвиток процесуальних гарантій участі судового представника у цивільному судочинстві в умовах розвитку електронних засобів здійснення судочинства

Розуміння правових гарантій, що ґрунтується на поширеній сучасній позиції засобів реалізації, зумовлює можливість визначення достатньо значної кількості процесуальних гарантій участі пред-

ставника у судовому процесі, а також можливості щодо їх систематизації. Серед вказаних гарантій особливе місце займають гарантії участі представника в цивільному процесі в умовах реалізації засад «електронного правосуддя».

Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів одним з основних чинників кризи у функціонуванні системи правосуддя визнається відсутність чи недостатній рівень використання можливостей сучасних інформаційних систем (електронне правосуддя). Заходами щодо усунення цього недоліку визначаються зокрема: забезпечення широкого використання інформаційних систем для надання більшої кількості послуг «електронного правосуддя»; створення в судах інформаційних систем електронного менеджменту; поетапне запровадження інструментів «електронного правосуддя». Згадуваним раніше Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII [226] внесено істотні зміни до актів процесуального законодавства, якими у значній мірі реалізовано зазначені та інші положення щодо електронного правосуддя, зокрема — врегулювання питань функціонування Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи суду (ст. 14 ЦПК України). Тому можна казати про інтенсивний розвиток засад «електронного правосуддя».

З іншого боку, сучасні дослідники розвитку цього інституту вказують на таку перепону, як недостатня пристосованість процесуального законодавства для його повноцінного впровадження [33, с. 20].

Одночасно із вказаними змінами щодо запровадження електронних засобів здійснення правосуддя внесено відповідні зміни також до процесуального законодавства, що визначає порядок вчинення окремих процесуальних дій і створює можливості для застосування цих засобів.

Так, наприклад, у ч. 5 ст. 177 ЦПК України, враховано можливість подання позовної заяви в електронній формі, зокрема визначено, що позивач може додати до позовної заяви копії письмових або електронних доказів. Можна визначити також інші приклади змін до процесуальної форми, що розраховані на використання електрон-

них засобів здійснення правосуддя. Втім, багато раніше неврегульованих питань зберігають свою актуальність. Вказане стосується, зокрема, точного визначення вимог до апаратури, що використовується для забезпечення проведення судового засідання у режимі відеоконференції (ст. 212 ЦПК України), якості зображення, звуку тощо, внаслідок чого виникають проблеми з ідентифікацією особи, яка бере участь у відеоконференції [178, с. 193], зокрема — судового представника. Отже, з огляду на активізацію впровадження у здійснення правосуддя електронних інформаційних систем актуалізується проблематика визначення та належного законодавчого закріплення процесуальних гарантій участі адвоката у цивільному судочинстві.

Проблематика гарантій участі судового представника в цивільному процесі взагалі і адвоката, зокрема, не була предметом активних досліджень протягом останніх років. Найближчими можливо визначити дослідження: процесуальних гарантій участі захисника у кримінальному процесі (О.Ю. Татаров, В.К. Волошина та інші); процесуальних гарантій як засобів забезпечення належного здійснення цивільного судочинства (І.Ю. Татулич [360], О.С. Захарова [101]). Побічно проблематики цього дослідження торкаються роботи, що стосуються правового статусу учасників цивільного процесу взагалі та судового представника, зокрема (Г.О. Світлична [406], С.С. Бичкова [21]). Окремо слід вказати на напрацювання стосовно запровадження інформаційних технологій у здійснення судочинства та судоустрою: О.В. Бринцев, І.О. Ізарова, Є.В. Ковальов, Н.В. Кушакова-Костицька, А.Л. Паскар, З.В. Холоднюк та інші.

Окремо слід виділити категорію «правові гарантії», яка виступає висхідною для характеристики представника як суб'єкта цивільного процесуального права.

Під правовими гарантіями прийнято розуміти передбачені законом спеціальні засоби, способи, умови, які забезпечують здійснення в повному обсязі та всебічну охорону прав і свобод людини [45, с. 130]. Отже, категорія «правові гарантії» розглядається, в першу чергу, стосовно забезпечення вищої соціальної цінності — прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України).

Конкретними гарантіями прав і свобод людини вказуються: правові процедури їх реалізації, право знати свої права та обов'язки, право на юридичну допомогу [45, с. 130].

З подібного розуміння виходять також дослідники у сфері процесуального права. Так, досліджуючи проблематику процесуальних гарантій як засобів забезпечення належного здійснення цивільного судочинства, О.С. Захарова визначає вказані гарантії як систему засобів забезпечення прав, обов'язків, відповідальності учасників цивільного процесу та суду [101, с. 49]. Дослідниця, застосовуючи метод «дихотомії» (поділ навпіл), визначає процесуальні гарантії, які: визначені у нормі; виникають внаслідок реалізації учасниками процесу власної правосуб'єктності. Зокрема, до першої групи відносяться процесуальні гарантії, закріплені у вигляді норм-принципів [101, с. 48]. І.Ю. Татулич, досліджуючи проблематику засобів і гарантій ефективного цивільного судочинства, фактично ототожнює вказані засоби і гарантії із його засадами: процесуальна форма, а також засади реалізації права на справедливий судовий розгляд (доступність, належна судова процедура, публічність, розумні строки судового розгляду тощо) [360, с. 75-77].

Не оспорюючи підходів наведених вчених, відмічаючи різний характер їх наукових результатів, відмітимо наступні їх спільні риси:

- визнання забезпечувального характеру щодо такої категорії, як «гарантія»;

- визнання за нею статусу «правового засобу», який піддається виокремленню серед інших правових засобів.

У цьому зв'язку доцільно навести позицію В.О. Негодченка, який, досліджуючи питання адміністративно-правових засобів забезпечення обігу інформації підрозділами інформаційно-аналітичного забезпечення органів внутрішніх справ, відстоює позицію щодо розуміння під такими засобами сукупності адміністративно-правових норм, що розглядається з позиції їх функціонального призначення. Конкретними засобами визначено: збір відповідної інформації, підготовка інформаційних документів; обмін оперативною інформацією тощо [186, с. 152].

Попри застосування вказаного підходу щодо визначення гарантій реалізації суб'єктивних публічних прав, слід вказати на подібність ознак вказаних правових засобів до виокремлених вище ознак процесуальних гарантій, що наводяться О.С. Захаровою та І.Ю. Татулич. Виходячи з наведеного, процесуальні гарантії в аспекті цього дослідження слід визначати, виходячи з загального ро-

зуміння гарантій прав людини як певних засобів, способів, умов, що забезпечують належну реалізацію вказаних прав.

Слід погодитись із позицією, що висвітлена Г.О. Світличною щодо можливості виділення двох функцій судового представництва в цивільному процесі: суто представницька (друге «я» довірителя) та правозахисна (правозаступницька) [406, с. 270]. Вказані положення слід вважати основою для визначення відповідних процесуальних гарантій.

Концепція електронного суду України, розроблена ДП «Інформаційні судові системи» у 2012 році, визначає наступні елементи електронного правосуддя: надання можливості фізичній особі або організації направити до будь-якого суду країни підписану електронним цифровим підписом позовну заяву (апеляційну чи касаційну скаргу) разом з пакетом супутніх документів за допомогою мережі «Інтернет»; надсилання стороні судового процесу електронної копії процесуального документа або повістки засобами електронного зв'язку (e-mail чи SMS); розробка та впровадження універсального формату обміну даними, завдяки якому стане можливою передача справ та документів між автоматизованими системами документообігу суду різних розробників [132].

Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів напрямами реформування передбачається: забезпечення широкого використання інформаційних систем для надання більшої кількості послуг «електронного правосуддя»; створення в судах інформаційних систем електронного менеджменту, зокрема введення повноцінних електронних систем, у тому числі системи електронного документообігу, та відстеження справ (до вищих інстанцій), електронних повідомлень, електронних викликів, електронного розгляду справ (у деяких випадках), електронних платежів, аудіо- та відеофіксації засідань, інформаційної системи внутрішньої бази даних, інформаційної системи законодавчої бази даних, удосконалення системи забезпечення рівного та неупередженого розподілу справ між суддями, зокрема, визначення судді та (або) складу колегії суддів на всіх стадіях судового провадження; поетапне запровадження інструментів «електронного правосуддя», що дасть змогу користувачам звертатися до суду, сплачувати судовий збір, брати участь у провадженнях та отриму-

вати необхідну інформацію і документи електронними засобами (абз. 8, 9 п. 5.4) [262].

Проектом Закону України від 04.07.2016 р. № 4879 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення і пришвидшення процесу судового захисту порушених прав та законних інтересів осіб» з метою забезпечення функціонування електронного наказного провадження в цивільному процесі передбачається запровадження зокрема, автоматизованої електронної системи наказного провадження, яка забезпечує наступні можливості: 1) реєстрацію осіб, які беруть участь в електронному наказному провадженні; 2) сплату судового збору за подання заяви про видачу електронного судового наказу з використанням платіжних систем у режимі реального часу; 3) подання (надсилання) процесуальних документів у порядку електронного наказного провадження; 4) вчинення процесуальних дій у порядку електронного наказного провадження; 5) надання особам інформації про стан розгляду справ електронного наказного провадження, в яких вони беруть участь [233].

О.В. Бринцев пов'язує реалізацію «електронного правосуддя» із забезпеченням упровадження в життя наступних можливостей: забезпечення двосторонньої комунікації між судом, учасниками судового процесу та усіма іншими заінтересованими особами за допомогою засобів сучасних електронних інформаційно-комунікаційних технологій; визнання електронних інформаційних ресурсів та електронних транзакцій повноцінними доказами в судовому процесі; вчинення усіх процесуальних дій в електронному форматі [33, с. 25].

Наведені вище положення чинного законодавства, проектів законів, теоретичні напрацювання дозволяють зробити висновок, що для належного здійснення судовим представником своїх функцій особливе значення має реалізація положень щодо наступних процесуальних гарантій:

- надсилання викликів та повідомлень електронними засобами;
- вдосконалення положень щодо інших засобів забезпечення судового представника необхідною інформацією з метою повноцінної участі у судовій справі (наприклад, щодо ознайомлення із матеріалами справи);

- розвиток електронних засобів вчинення процесуальних дій (наприклад, щодо проведення судових засідань у режимі відеоконференції, засобів обміну процесуальними документами між представником та судом);

- розвиток засобів забезпечення можливості здійснення електронних платежів (наприклад, стосовно сплати судового збору, розрахунків у зв'язку із проведенням інших процесуальних дій (призначення експертизи, відшкодування інших витрат, понесених у зв'язку із розглядом справи).

Належне законодавче закріплення вказаних процесуальних гарантій у цивільному процесуальному законодавстві вимагає врахування відповідних положень доктрини цивільного процесуального права, що необхідно для забезпечення, передусім, відповідності конкретних правовідносин, що врегульовуються, предмету правового регулювання конкретних актів цивільного процесуального законодавства.

Зокрема, навряд чи буде помилкою віднести до предмету регулювання ЦПК України цивільні процесуальні правовідносини. У такому випадку підлягають врахуванню положення доктрини цивільного процесуального права щодо суб'єктів, об'єкту, змісту, підстав виникнення вказаних відносин, що слід вважати обов'язковою частиною предмету регулювання ЦПК України. Інші питання мають врегульовуватись тільки за наявності достатніх підстав.

Слід вказати на те, що суб'єктами законодавчої ініціативи не завжди дотримується цей підхід. Так, наприклад, вказаним вище проектом Закону України від 04.07.2016 р. № 4879 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення і пришвидшення процесу судового захисту порушених прав та законних інтересів осіб», з метою забезпечення впровадження електронного наказного провадження у цивільне судочинство, передбачається врегулювання у ЦПК України питань щодо: визначення розпорядника автоматизованої системи електронного наказного провадження, а також його основних завдань; виду права власності, об'єктом якого виступає вказана система (державна власність); визначення органів та осіб, якими затверджується положення про вказану систему [233].

Відповідні правовідносини слід охарактеризувати скоріше як адміністративні матеріальні, але не процесуальні, що викликає

сумнів щодо доцільності їх врегулювання у ЦПК України. Слід відмітити, що у чинному ЦПК України, зокрема у ст. 14, положення щодо розпорядника вказаної системи відсутнє. Натомість зберігається положення щодо визначення суб'єкта затвердження Положення про вказану систему.

Дослідження джерел зарубіжних країн щодо досвіду впровадження засад електронного правосуддя дозволяє відмітити актуальні проблеми та перспективи реалізації інформаційних технологій у здійсненні судочинства.

Зокрема, Т. Бочаров, досліджуючи питання реалізації засад «електронного правосуддя» у системі арбітражних судів Російської Федерації, вказує на реалізацію можливостей щодо: скачування судових актів заінтересованими особами у PDF-форматі; подання позовів, клопотань, скарг у електронному вигляді; відстеження руху своєї судової справи. Водночас, дослідник вказує на проблему охорони конфіденційної інформації при здійсненні електронного документообігу [27]. О.В. Кокін, досліджуючи проблеми процесуального представництва у електронному правосудді у Російській Федерації, вказує на проблеми, що стосуються: доступності такого правосуддя стосовно осіб, які не мають навичок користування відповідними електронними засобами; недостатнього рівня підготовки адвокатів; недостатньої пристосованості процесуального законодавства [118, с. 23]. На вказані та інші проблеми, що виникають у зарубіжних країнах у зв'язку із впровадженням засад електронного правосуддя може бути звернено увагу при опрацюванні питань щодо формування ефективних засобів забезпечення функціонування «електронного суду».

Отже, виходячи з наведеного, гарантіями належного здійснення судовим представником своїх функцій в умовах функціонування електронного правосуддя слід вважати правові засоби, що стосуються: надсилання викликів та повідомлень електронними засобами; інших засобів забезпечення судового представника необхідною інформацією щодо повноцінної участі у судовій справі; вчинення процесуальних дій в електронній формі; здійснення розрахунків в електронній формі між судовим представником та судом; інші засоби, передбачені ЦПК України.

Для закріплення наведених гарантій у цивільному процесуальному законодавстві необхідне чітке врегулювання питань щодо:

порядку індивідуалізації судового представника як у процесі в цілому (наприклад, через реалізацію особливих вимог щодо довіреності, інших документів, що посвідчують особу представника), так і під час вчинення окремих процесуальних дій (реалізація вимог щодо належної якості аудіо- та відеотрансляції) як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин; моменту виникнення конкретних цивільних процесуальних правовідносин та їх припинення (наприклад, стосовно розгляду звернень представника, надсилання судових викликів та повідомлень), що пов'язано із врахуванням положень щодо об'єкта цивільних процесуальних правовідносин, підстав їх виникнення.

3.2.5. Особливості сутності законного представника як суб'єкта цивільного процесуального права

Положення § 2 гл. 4 р. 1 ЦПК України слід сприймати як загальну частину стосовно як договірного, так і законного представника. Внаслідок цього наведені вище положення цілком можуть бути застосовані до діяльності також і законного представника. Втім, слід повністю погодитись із усталеним у юридичній літературі положенням щодо виникнення законного представництва на підставі закону. Вказане можна вважати ключовою особливістю законного представника, порівняно із договірним. Разом з тим, актуальність наведених вище загальних положень зумовлює доцільність розгляду законного представника як суб'єкта цивільного процесуального права передусім як багатоаспектного явища через характеристику усіх аспектів суб'єкта права та враховуючи особливості процесуального статусу у цивільному процесі. Істотною особливістю законного представника виступає відсутність такої властивості (ознаки, риси) як професійний характер діяльності щодо представництва, на відміну від добровільного представника. Вказане характеризує, у першу чергу його правосвідомість.

Основою правового статусу законного представника можна вважати його повноваження у разі вирішення питання щодо призначення опікуном або піклувальником у встановленому законом по-

рядку. Виходячи з усталених на сьогоднішній день визначень опіки та піклування, представлення інтересів підопічного в суді є однією з форм опіки та піклування [45, с. 578, 648]. З вказаного випливає, що у разі порушення судом процесуальних гарантій діяльності як представника, так і особи, які він представляє, суд не тільки порушує право особи, яку представляють, але й створює перешкоди у реалізації повноважень законного представника. Слід вказати на принципову відмінність природи повноважень законного представника та добровільного (договірного), що обумовлює також різне правове значення такого правопорушення з боку суду.

Наведені положення дозволяють використати конструкцію характеристики процесуального статусу добровільного представника до характеристики такого статусу щодо законного представника. За такого підходу у структурі такого статусу слід виділити усі вже наведені вище елементи: правові норми; правосуб'єктність; правовий статус; правові принципи.

Значення правових норм як елементу правового статусу законного представника обумовлюється правовою природою правовідносин, що виникають при здійсненні законного представництва. При зверненні до суду законного представника реалізується його правовий статус як опікуна або піклувальника. Виходячи з наведеного, для цілей цього дослідження можна вказати про два види правовідносин, що мають місце при зверненні законного представника: між законним представником та особою, яку він представляє, що виникають на основі закону; між законним представником як суб'єктом звернення до суду та судом, в яких законний представник має право на винесення судом рішення по суті справи, а суд зобов'язаний винести таке рішення (процесуальне правовідношення), яке ґрунтується на вищезазначеному праві, що регламентується нормами цивільного та сімейного права. Тому можна вказати про визначення правового статусу законного представника як суб'єкта цивільного процесуального права не тільки нормами цивільного процесуального права, але й цивільного, сімейного права.

Особливість правосуб'єктності законного представника визначається особливістю мети його участі у цивільному судочинстві. З висловлюваних у юридичній літературі позицій можливо вказати про визначення такою метою забезпечення та захист суб'єктивних

прав, свобод, законних інтересів [178, с. 57-58]. Крім того, на можливість мати права та обов'язки у судовому процесі та характер їх реалізації впливають вищенаведені норми права як основа процесуального статусу законного представника.

Характеризуючи правовий статус законного представника у цивільному процесуальному правовідношенні, можна вказати про доцільність збереження співвідношення категорій «можливості», «повноваження», «права та обов'язки», аналогічно до процесуального представника. Слід підкреслити, що безпосередня реалізація правового статусу людини при участі законного представника у цивільному процесі зумовлює особливе значення положень принципу верховенства права, основних положень щодо прав людини.

Останнім елементом правового статусу законного представника виступають правові принципи, до особливостей якого можна віднести обмеженість принципу диспозитивності внаслідок контролю суду за реалізацією ним прав, свобод, законних інтересів підопічного щодо розпорядження предметом спору, про що зазначалось у науковій літературі (ч. 5 ст. 206 ЦПК). В інших змістовних характеристиках законного представника як суб'єкта цивільного процесуального права у частині, що стосуються правових принципів, висловлені положення стосовно добровільного представника в цивільному судочинстві зберігають свою актуальність також стосовно законного представника.

3.3. Представник як суб'єкт цивільного процесуального права у провадженнях щодо перегляду судових рішень

3.3.1. Загальна характеристика представника у провадженнях щодо перегляду судових рішень

Правосудність рішення суду визначається загальним і головним завданням діяльності судової системи щодо розгляду та вирішення цивільних справ. Завданням апеляційного перегляду як складової вказаної системи є, в тому числі, забезпечення єдиної практики застосування права судами [406, с. 703]. На відміну від вирішення спору у суді першої інстанції, безпосереднє завдання апеляції можна визначити як виправлення помилок суду першої інстанції. Специфіка завдань апеляційного перегляду впливає на визначення особливостей суб'єкта цивільного процесуального права у цьому провадженні. Також можна вказати на збереження ключових позицій щодо визначення суб'єкта у цій стадії цивільного судочинства, адже метою виправлення судових помилок, як цілком слушно вказується у процесуальній літературі, є забезпечення правосудності рішення [406, с. 703], що, безумовно, передбачає його законність та обґрунтованість.

Виходячи з наведеного, актуальною постає характеристика особливостей суб'єкта цивільного процесуального права у відповідних провадженнях, ґрунтуючись при цьому на визначеному у попередньому підрозділі змісті аспектів, елементів суб'єкта цивільного процесуального права, елементів цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, а також основи його статусу (законний інтерес).

Особа, яка ініціює відкриття провадження щодо перегляду судових рішень у зв'язку із виправленням судової помилки (апеляційне, касаційне, провадження у зв'язку із виключними обставинами), отримала у процесуальній літературі різну термінологію: особа, яка подає апеляційну скаргу, апелянт тощо. Традиційно документ, яким ініціюється апеляційне, касаційне провадження визначається як скарга. Такий підхід збережено і законодавцем у чинному ЦПК України. Щодо перегляду судового рішення у зв'язку із виключними обставинами, то використовується термін «заява». З огляду на одночасний розгляд у межах цього підрозділу як апеляційного, так і касаційного проваджень, з метою цього дослідження, у подальшому іменувати сторони вказаних проваджень як скаржник (заявник) та протилежна сторона.

З огляду на загальний характер положень щодо процесуального представництва, можна вказати на участь у вказаних провадженнях також процесуального представника, а також органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, у випадках, визначених законом (ст.ст. 56, 57 ЦПК України). Питання вказаних суб'єктів будуть предметом дослідження у цьому підрозділі, а суб'єкти, які діють у чужих інтересах відповідно до закону, будуть досліджені окремо.

Наведений підхід щодо багатоаспектності суб'єкта цивільного процесуального права («правова зовнішність», «правовий діяч», правосуб'єктність тощо) застосовується для характеристики представника у у провадженнях щодо перегляду судових рішень із врахуванням специфіки завдань і процедур проваджень. Так, розгляд суб'єкта цивільного процесуального права у якості юридичної зовнішності (тобто врахування наявності ідентифікуючої властивості) зумовлює врахування відсутності у сторони права на зміну предмета спору у провадженнях щодо перегляду судового рішення. Сторона у досліджуваних провадженнях має право змінювати предмет свого звернення виключно у межах апеляційної або касаційної скарги, що обумовлено остаточним визначенням меж предмета спору в суді першої інстанції. Відповідно, принцип диспозитивності в суді апеляційної, касаційної інстанції має певні обмеження, порівняно із судом першої інстанції. Принципово — можливість розпорядження правами щодо предмету звернення залишається на стадії перегляду судових рішень, і саме можливість скаржника приймати власне

рішення щодо визначення подальшої долі провадження у справі залишається визначальною рисою його юридичної зовнішності як суб'єкта цивільного процесуального пава. Саме наведену можливість слід вважати причиною існування відповідних процесуальних засобів, наприклад — щодо ознайомлення із матеріалами справи.

Іншим аспектом визначено правову волю як здатність особи до самостійного прийняття рішень у зв'язку із порушенням та розглядом справи. Вказану здатність слід вирізняти саме як певну властивість особи. У зв'язку із наведеним привертає до себе увагу загальна тенденція розвитку представництва у цивільному процесуальному праві.

Можливо вказати про прояви посилення англо-саксонських традицій у національній системі цивільного процесуального права. Вказане стосується, зокрема, таких масштабних новацій, як: поступове запровадження обов'язкового професійного характеру діяльності представника і, як наслідок, — підвищення вимог до звернення до суду, в тому числі — з апеляційною або касаційною скаргами, ускладнення інститутів власне цивільного судочинства (запровадження засобів електронного правосуддя) та ін. Крім того, не можна не зважати на поступовий розвиток інституту безоплатної правової допомоги, що актуалізує участь судового представника у цивільних справах.

У зарубіжній юридичній літературі окремими вченими висловлюються позиції щодо недоцільності визнання особи суб'єктом цивільного процесуального правовідношення, якщо вона особисто не бере у ньому участь. Як приклад такої ситуації вказується законне представництво недієздатної особи. Зокрема, підкреслено матеріально-правовий характер особи щодо якої здійснюється представництво як сторони у справі, на відміну від представника, який є її процесуальним «втіленням» [317, с. 211-212].

Погоджуючись стосовно визначення недієздатної особи стороною у процесі, слід вказати, що така конструкція не дає відповіді на значущі питання практичного характеру, зокрема — чиї права слід вважати порушеними у випадку не задоволення судом клопотання процесуального представника. Якщо вважати недієздатну особу стороною лише у матеріальному відношенні, то не можемо стверджувати про порушення її прав, хоча такі порушення фактично є. Щодо ж до представника, то можна вказати, що в такому випадку суд ство-

рює перешкоди у виконанні ним своїх повноважень щодо здійснення представництва. Тому більш відповідною сутності сторони у процесі слід вважати позицію відповідно до якої дії представника створюють наслідки саме для особи, а отже — його рішення вважаються рішенням особи, навіть якщо вона недієздатна.

Якщо виходити з доведеного у попередньому підрозділі підходу щодо характеристики представника як суб'єкта цивільного процесуального права, то з юридичної точки зору прийняття рішення представником учасника провадження щодо перегляду судового рішення має сприйматись як прийняття рішення вказаним учасником. Виходячи з наведеного, відсутність співпадіння предмету апеляційного оскарження із предметом позову, процесуальний характер питань, що порушуються в апеляційній чи касаційній скарзі на ухвалу суду не повинні впливати на визначення суб'єктом прийняття рішення саме сторони, а не процесуального представника.

В аспекті обґрунтованої самостійності представника як процесуальної фігури можна зазначити про співпадіння волевиявлення представника та довірителя — у випадку реалізації представником прав довірителя, що безпосередньо стосуються предмету спору (ст. 49 ЦПК України). В аспекті ж реалізації інших його процесуальних прав (ознайомлення із матеріалами справи, подання доказів, заявлення клопотань тощо) представник є повністю самостійною процесуальною фігурою.

Така властивість представника як суб'єкта цивільного процесуального права у провадженнях щодо перегляду судових рішень як можливість і доцільність його сприйняття самостійною процесуальною фігурою випливає з визнання наступного аспекту його характеристики як «правового діяча», що розкривається у таких рисах: активний характер суб'єкта; його активна позиція при правотворчості та реалізації норм права. Наявність цих рис визначає правові вимоги професійності представника, високого рівня правосвідомості, що обумовлено особливим характером здійснення представництва внаслідок підвищеної складності справ у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Відповідність особи, яка здійснює представництво у провадженнях щодо перегляду судових рішень, вказаним вимогам визначає його високу соціально-правову цінність, що дозволяє здійснювати ефективний захист прав, свобод, законних інте-

ресів осіб щодо яких здійснюється представництво. У зв'язку із наведеним у чинному ЦПК України отримали відповідний розвиток гарантії належної участі представника у вказаних провадженнях, що актуалізує сприйняття представника як суб'єкта вдосконалення галузі цивільного процесуального права.

Наступним аспектом представника як суб'єкта цивільного процесуального права у провадженнях щодо перегляду судових рішень виступають правові зв'язки та правові відносини. У зв'язку із наведеним привертає до себе увагу позиція Т.В. Сахнової, відповідно до якої однією з ознак цивільних процесуальних правовідносин є обумовленість їх предметом процесу [317, с. 195]. Предмет процесу тісно пов'язаний із предметом позову. На стадії перегляду судового рішення вносити зміни до предмету позову не можна, а тому він не змінюється, порівняно із розглядом у суді першої інстанції. Водночас, у вказаних стадіях можливо виділити предмет відповідної скарги — апеляційної чи касаційної. Предмет цих скарг і можна вважати предметом процесу. Тому зв'язки, що виникають між стороною у справі щодо перегляду судового рішення та судом можливо вважати цивільними процесуальними, що обумовлює визначення відповідної сторони або її представника як суб'єкта цивільного процесуального права.

Останнім аспектом характеристики представника як суб'єкта цивільного процесуального права у провадженнях щодо перегляду судових рішень визначено цивільну процесуальну правосуб'єктність. Слід вказати, що як і норми § 2 гл. 4 р. 1 ЦПК України, так і положення щодо перегляду судових рішень, не дають однозначної відповіді щодо визначення процесуального представника як самостійної фігури у цивільному процесі. Вказаний недолік має бути виправлено шляхом передбачення процесуальних прав саме представника, якими б опосередковувались його правові можливості, відповідно до наданих повноважень.

Ключовими щодо визначення цивільної процесуальної правосуб'єктності учасників проваджень щодо перегляду судового рішення можна вважати положення про права апеляційного, касаційного оскарження, а також положення про можливості звернення з метою перегляду судового рішення за виключними обставинами (ст.ст. 352, 389, 424 ЦПК України).

В юридичній літературі право на апеляційне оскарження судового рішення розуміється з позиції правової можливості, що надається передбаченій законом особі.

Право на апеляційне оскарження судового рішення є складовою частиною права на судовий захист [150, с. 834; 406, с. 707]. Вказане визначення може вважатись базовим стосовно з'ясування змісту права щодо відкриття касаційного провадження, а також провадження за виключними обставинами.

Наступним за логікою дослідження виступає питання особливостей громадянства та правових гарантій діяльності як елементів характеристики сторін, процесуального представника як суб'єктів цивільного процесуального права.

Громадянство визначено необхідним елементом суб'єкта цивільного процесуального права, на що вказувалось у підрозділі 1.3. В аспекті процесуального статусу громадянство характеризує основу визначення особи суб'єктом цивільного процесуального права з огляду на широкий характер поняття громадянства як зв'язку особи із державою.

С.С. Бичкова вказує на громадянство як на підставу виникнення у особи певного статусу [21, с. 40].

Разом із тим, проведене дослідження особливостей матеріально заінтересованих осіб та їх представників як суб'єктів цивільного процесуального права, а також інших його суб'єктів, зокрема суду, надає можливість зробити в рамках цього підрозділу певний узагальнюючий висновок стосовно ролі громадянства як елемента суб'єкта цивільного процесуального права.

Широке визначення громадянства як правового зв'язку особи та держави, у взаємозв'язку із викладеними вище положеннями щодо особливостей участі у цивільному процесі юридичних осіб та держави надає підстави для поширення цього правового інституту на всіх суб'єктів цивільного процесуального права.

Так, стосовно суду можна виділити вимогу до судді бути громадянином України. Аналогічна вимога висувається до секретаря судового засідання, судового розпорядника, помічника судді як працівника апарату суду. Щодо ж учасників судового процесу, то гарантування можливості звернення до суду з метою захисту своїх прав, свобод, законних інтересів вже може розглядатись як правовий зв'язок.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не пов'язує набуття статусу адвоката із наявністю у особи громадянства України. Органи та особи, які діють у чужому інтересів відповідно до закону, можуть брати участь у судовому процесі через свого керівника (ч. 4 ст. 58 ЦПК України), який теж повинен мати громадянство (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. № 889-VIII [238]).

Певний виняток з зазначеного можливо встановити лише стосовно матеріально заінтересованих осіб. Зокрема, право на звернення до суду не пов'язується із наявністю або відсутністю громадянства України або іншої держави, але із властивостями суб'єкта звернення як людини, що доцільно визначати проявом природного характеру права на судовий захист. Тому стосовно матеріально заінтересованої особи можна вказати на сукупність її властивостей як людини як основу сприйняття її як суб'єкта цивільного процесуального права, на відміну від усіх інших суб'єктів цивільного процесуального права.

Природно-правовий підхід до врегулювання правового статусу особи в цивільному процесі передбачає обов'язкове врахування її біологічної сутності як людини. Підставою для такого твердження є результати дослідження ролі фізичної особи у реалізації волі юридичної особи та держави. Тому, не заперечуючи та враховуючи наявність у представника спеціального правового статусу, слід вказати на принциповість належної його реалізації у контексті прав людини. Аналогічне можна стверджувати також стосовно представників органів державної влади, місцевого самоврядування, які у випадках, передбачених законом, діють у чужих інтересах.

3.3.2. Правосуб'єктність процесуального представника у провадженнях щодо перегляду судових рішень

Досліджуючи правосуб'єктність суб'єктів права на оскарження судового рішення, не можна оминути увагою окремі проблемні питання, які традиційно виникали у юридичній літературі. Вказані питання стосуються: виникнення у суб'єкта оскарження моменту

права на ознайомлення із матеріалами справи, якщо він не брав участі у розгляді справи у суді першої інстанції; наявність у представника повноважень щодо подання апеляційної скарги, за відсутності його спеціального оформлення; наявності у прокурора повноваження щодо подання апеляційної скарги, якщо він не брав участі у розгляді справи у суді першої інстанції. Зокрема, висловлювались позиції щодо неоднакового законодавчого підходу стосовно визначення можливостей щодо ознайомлення із матеріалами справи осіб, які не брали участі у справі, але суд вирішив питання щодо їх прав та обов'язків. Вказане право чітко не було прописане щодо вказаних осіб. Щодо ж до можливості представника подати апеляційну скаргу у випадку відсутності спеціального оформлення його повноваження, то вказувалось про необхідність наявності такого спеціального оформлення у вигляді закріплення у довіреності чи іншому передбаченому законом документі відповідних прав. Відносно прокурора було підкреслено не відповідність основним положенням практики Європейського суду з прав людини можливості прокурора оскаржити судове рішення в апеляційному порядку, якщо він не брав участі у суді першої інстанції. На обґрунтування такої позиції констатується наглядовий характер діяльності прокурора щодо судової влади, що не входить до його повноважень, відповідно до Конституції України [406, с. 708-711, 714].

Аналіз суб'єктів цивільного права — суду, учасника справа — довів, що центральним суб'єктом цивільного процесуального права виступає правова особистість, біологічною основою якої є людина, що визначає вектор для вирішення проблемних питань чинного процесуального законодавства та судової практики.

Відповідно до ч. 3 ст. 352, ч. 4 ст. 389 ЦПК України, право на ознайомлення із матеріалами справи, а також інших процесуальних прав учасника справи набувається особою після відкриття провадження у справі. Законодавець чітко визначає момент набуття особою відповідних прав. Фактично, внаслідок вказаної норми особа, яка не брала участі у справі у суді першої інстанції, позбавляється таким чином можливості користуватись матеріалами справи при підготовці апеляційної скарги. Втім, таке рішення видається обґрунтованим з огляду на недопустимість розголошення інформації, що міститься у матеріалах справи особі, яка ще не є її учасником, і щодо

якої судом не підтверджено необхідність відкриття провадження з метою захисту її прав, свобод, інтересів.

Представник у цивільному судочинстві, який має належним чином посвідчені повноваження на ведення справи, набуває при розгляді справи усіх можливостей, що їх має особа, яку він представляє. Як вказує Є.О. Нефедьєв, моментом, з якого функція суду може вважатись виконаною, є момент констатації судом першої інстанції наявності або відсутності порушення прав позивача [188, с. 10]. Із такою позицією суголосні наведені вище положення щодо наявності особливого посвідчення повноважень представника у апеляційному оскарженні судового рішення. Однак, не можна не звернути увагу на розміщення норм стосовно визначення кола можливостей процесуального представника у загальній частині ЦПК України, що зумовлює поширення її також і на відповідні провадження.

Застосування положень щодо характеристики суб'єкта цивільного процесуального права також зумовлює необхідність застосування єдиного підходу щодо врегулювання процесуального статусу представника у провадженнях щодо оскарження судових рішень. Додатковою аргументацію виступають положення про те, що у вказаних провадженнях представник виступає аналогічним суб'єктом права, що і під час розгляду справи у суді першої інстанції, зокрема — щодо нього можуть бути визначені аналогічні аспекти, структурні елементи, а також — елементи процесуального статусу як учасника цивільного процесуального правовідношення. Причому усі вказані елементи значною мірою подібні за своїм змістом до змісту їх у суді першої інстанції. Вказаний підхід може бути застосований також щодо визначення прокурора як суб'єкта апеляційного оскарження. Крім того, підлягає врахуванню також та частина правового статусу сторони у справі, що є похідною від її статусу як людини, а отже — зумовлює збереження відповідних гарантій незалежно від стадії цивільного процесу при розгляді конкретної справи.

Прихильники позиції щодо недоцільності надання можливості оскарження судового рішення прокурору, який не брав участі у справі у суді першої інстанції, вказують на ознаки виконання прокурором у такому випадку наглядової функції щодо судової діяльності, що не передбачено Конституцією України. Крім того, вказується на суперечність наявності у прокурора таких повноважень прак-

тиці Європейського суду з прав людини, зокрема позиції, що висловлена у справі Брумареску проти Румунії [34; 406, с. 714]. Щодо цієї позиції можна вказати наступне.

Вказані повноваження дійсно означають можливість прокурора, фактично, на підставі власного рішення вступати у процес. Водночас, позиція щодо наглядового характеру такої діяльності потребує додаткового обґрунтування. Прокурор не є суб'єктом самостійного прийняття рішення щодо скасування рішення суду першої інстанції, і не може висувати до суду першої інстанції вимогу про скасування його рішення у випадку, якщо виявить у такому рішенні порушення прав конкретної особи, на захист інтересів якої він звертається. Скасувати рішення суду першої інстанції може тільки суд апеляційної інстанції. Крім того, функції прокурора у таких зверненнях слід характеризувати як принципово інші, спрямовані на захист інтересів конкретної особи, а не здійснення нагляду за судовою діяльністю.

Вказаний висновок підтверджується також наведеним вище рішенням Європейського суду з прав людини, в якому відповідна практика була предметом критики саме з огляду на саме наглядовий характер функцій прокуратури у подібних випадках, відсутність якого у національній системі цивільного судочинства встановлено вище.

Тому слід визнати цілком обґрунтованим підхід законодавця щодо можливості прокурора брати участь у справі на будь-якій стадії судового процесу, а також оскаржувати рішення суду першої інстанції незалежно від участі у розгляді справи у цьому суді.

Касаційне провадження та провадження у зв'язку із виключними обставинами справедливо вважаються у юридичній літературі видами проваджень, що спрямовані на виправлення судової помилки, на відміну від перегляду у зв'язку із нововиявленими обставинами. Звідси слід зазначити, що у разі наявності оскарження конкретного судового рішення у касаційному порядку, попри наявність судового рішення, що набрало законної сили, судовий процес у конкретному випадку не можна вважати завершеним. Отже, повноваження процесуального представника є повністю актуальними також і у цих стадіях судового процесу.

Проведений аналіз надає підставу для висновку, що матеріально заінтересованим особам, їх представникам притаманні усі аспек-

ти суб'єкта права також і у провадженнях щодо перегляду судових рішень. Отже, вказаних осіб можна вважати суб'єктами цивільного процесуального права незалежно від конкретної стадії судового процесу.

3.3.3. Правові гарантії діяльності процесуального представника у провадженнях щодо перегляду судових рішень

Наступним елементом суб'єкта цивільного процесуального права визначено правові гарантії його діяльності. Для процедур перегляду судового рішення актуальні усі загальні гарантії: засоби забезпечення доступу до правосуддя; принципи цивільного процесуального права; регламентація процесуальних учасників процесу тощо. З іншого боку, специфіка процедур перегляду судових рішень зумовлює визначення також специфічних процесуальних гарантій у таких процедурах, які доцільно досліджувати в аспекті гарантій прав людини.

Виконання учасниками процесу своїх процесуальних обов'язків є необхідною умовою належного розгляду і вирішення справи, а отже — реалізації права особи на судовий захист. Слід вказати про недостатнє врегулювання на сьогоднішній день окремих засобів, спрямованих на належне виконання учасниками процесу своїх обов'язків щодо участі у процесі. Мова йде, передусім, про діяльність інших учасників процесу (§ 2 гл. 4 р. 1 ЦПК України). Діяльність таких учасників, як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач має ключове значення щодо належного здійснення судового захисту суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів. Проблеми правового регулювання участі вказаних осіб у процесі стосуються не тільки наслідків випадків неявки їх в судове засідання, що закріплено у ст. 224 ЦПК України. Істотне значення має також врегулювання наслідків, що можуть наставати в межах правовідносин, що складаються між вказаними учасниками та особами, за ініціативи яких вони беруть участь, часто на оплатній основі (призначення експертизи, залучення перекладача до участі у справі тощо), адже,

у таких випадках мова йде про порушення приватних інтересів відповідних заінтересованих осіб. Створення засобів гарантування належного виконання вказаними особами своїх процесуальних обов'язків можна вважати важливою гарантією належної реалізації заінтересованими особами своїх процесуальних прав.

Чинним ЦПК України вказані питання вирішуються не повною мірою. Так, відповідно до ст. 224 ЦПК України, передбачаються наслідки лише неявки і лише у судове засідання. Інші питання відповідальності вказаних учасників регламентуються тільки у статтях, що стосуються врегулювання їх процесуального статусу (ст.ст. 69, 72-75 ЦПК України відповідно), де вони врегульовані лише у загальних рисах.

Протягом останніх років основна частина публікацій стосується проблематики участі у цивільному судочинстві або осіб, які забезпечують здійснення правосуддя (суддя, присяжні), або осіб, які беруть участь у справі [23; 90; 119; 153; 108; 198; 324; 372; 419; 447]. Питання діяльності інших учасників цивільного процесу, а також секретаря судового засідання, судового розпорядника (§ 3 гл. 4 р. 1 ЦПК України) отримали значно меншу увагу. Вказані питання розглядаються, переважно, в рамках суміжних тематик дослідження: провадження та процедури у цивільному процесі, а також окремі інститути, зокрема — докази та доказування.

Можна виділити окремі питання, які є предметом досліджень, присвячених саме іншим учасниками цивільного процесу. Так, Л.С. Буряк досліджує питання відповідальності експерта у цивільному судочинстві [35].

У вказаних дослідженнях основна увага приділяється вирішенню процедурних питань участі суб'єктів у цивільному судочинстві, але недостатньою мірою висвітлені питання поза процесуальних відносин, що складаються між цими учасниками та судом, але які є основою для належного визначення наслідків невиконання вказаними вище учасниками своїх процесуальних обов'язків.

Відповідно до ст. 65 ЦПК України, іншими учасниками судового процесу є: секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, експерт з питань права.

Мета діяльності секретаря судового засідання визначається у процесуальній літературі як організаційне сприяння здійсненню

правосуддя, забезпечення належного порядку здійснення судочинства [150, с. 225]. Відповідно до ч. 1 ст. 159 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [266] завдання судового розпорядника визначається як забезпечення додержання особами, які перебувають у суді, встановлених правил, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні. Вказані особи займають відповідні посади у суді, вони є державними службовцями, тому логічно вважати визначення положень щодо їх юридичної відповідальності не у нормах процесуального права (наприклад, ЦПК України), а у нормах адміністративного права, зокрема що стосуються сфери судоустрою.

Підставою для залучення до участі у цивільній справі свідка є дані щодо його обізнаності щодо обставин, що мають значення для справи. Обов'язок свідка давати показання у суді є одним з конституційних обов'язків особи.

Тому неприбуття до суду свідка, надання завідомо неправдивих або неповних показань має обумовлювати застосування заходів, в першу чергу, кримінальної та адміністративної відповідальності.

Іншим учасником розгляду справи у суді є експерт. Спорідненою рисою із свідком щодо нього також можна вважати конституційний характер обов'язку щодо надання висновку на підставі відповідної ухвали суду. Водночас, на цьому не завершуються правовідносини, у які вступає експерт із учасниками цивільного процесу.

Відповідно до ч. 1 ст. 106 ЦПК України, учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення. У такому випадку можна зазначати про домовленість між експертом та особою, з ініціативи якої призначається експертиза, відповідно до якої експерт зобов'язується провести дослідження, а особа — сплатити обумовлені домовленістю грошові кошти. За таких умов відсутність проведення судової експертизи (ненадання висновку), або неналежне її проведення (суперечливість, неповнота висновку) слід кваліфікувати не тільки як невиконання експертом своїх конституційних обов'язків перед судом щодо проведення експертизи, але також як невиконання своїх приватних обов'язків перед особою. Вказане надає підставу для вирішення судом питання щодо застосування цивільно-правових наслідків, якими може стати відшкодування збитків експертом.

Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 22 ЦК України, збитками визначено втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права. Застосовуючи цю норму до наведеного випадку, можна вказати, що збитками слід вважати суму, яку особа має сплатити щоб отримати висновок експерта, наприклад шляхом призначення повторної експертизи. Втім, наведеним збитки не вичерпуються, адже наслідком неналежного виконання вказаними особами своїх процесуальних обов'язків може стати також неможливість своєчасного винесення судом рішення, затягування розгляду справи, збільшення судових витрат. Тому збитками доцільно визначити не тільки витрати, зумовлені необхідністю проведення повторних (додаткових) експертиз, але також витрати, які виникли внаслідок затягування розгляду справи. До таких витрат слід віднести: додаткові судові витрати, яких можливо було б уникнути у разі своєчасного винесення судом рішення (матеріальна шкода), відповідні втрати особи, що стали наслідком затягування розгляду справи (моральна шкода).

Вказані положення можуть бути застосовані також до перекладача. Надання суду сприяння у розгляді справи шляхом здійснення перекладу є конституційним обов'язком перекладача. Саме це стало підставою для включення перекладача до суб'єктів злочинів, передбачених ст.ст. 384, 385 Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. № 2341-III (далі — КК України) [144]. Відповідно до ч. 2 ст. 75 ЦПК України, перекладач допускається до участі у справі ухвалою суду за заявою учасника справи. Водночас, у ЦПК України не визначені випадки, коли залучити перекладача до участі у справі є обов'язком суду. У переважній більшості випадків перекладач бере участь у справі на оплатній основі: між ним та заінтересованою особою укладається відповідна угода.

Принциповою відмінністю правового положення спеціаліста є неможливість притягнення його до кримінальної відповідальності за відмову від участі у справі або за завідомо недостовірну консультацію, попри те, що надання суду відповідного сприяння у розгляді справи теж можливо розглядати як його конституційний обов'язок. У випадку неявки викликаного спеціаліста в судове засідання, залежно від інших обставин справи є можливість притягнення його

до юридичної відповідальності за статтею 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X (далі — КУпАП) [117], тобто застосування положень щодо адміністративної відповідальності за неповагу до суду. На відміну від експерта та перекладача, спеціаліст може бути залучений до участі у справі не тільки за ініціативою сторін, але й виключно за ініціативою суду, без відповідного клопотання з боку сторін. З іншого боку, сторона також може заявити відповідне клопотання, укласти відповідну угоду із спеціалістом. Попри відсутність конституційних правовідносин між спеціалістом і судом, можна стверджувати, що вказані вище положення щодо цивільної відповідальності експерта та перекладача залишаються актуальними також для спеціаліста.

Специфічним учасником цивільного процесу є експерт з питань права (ст. 73 ЦПК України). На відміну від свідка, експерта, спеціаліста вказана особа залучається до участі у справі виключно за ініціативою заінтересованої особи. Вона може брати участь у справі як на платній, так і на безоплатній основі. У випадку участі на платній основі між експертом з питань права та заінтересованою особою укладається відповідна угода, що зумовлює можливість застосування до такого експерта цивільно-правових наслідків, визначених вище.

У випадку надання правової допомоги на безоплатній основі актуальною залишається лише відповідальність такого експерта перед державою, оскільки у цьому випадку його діяльність є гарантією реалізації права на правничу допомогу, передбачене ч. 1 ст. 59 Конституції України. Зазначене актуальне у випадку її виклику у судове засідання судом.

Судове рішення визначається у цивільній процесуальній доктрині як акт правосуддя, що приймається на підставі належної оцінки з'ясованих обставин справи. Відповідно до п. 2 ч. 5 ст. 256 ЦПК України, одним з питань, яке вирішується у резолютивній частині судового рішення є питання розподілу судових витрат. Це питання вирішується за наслідками розгляду справи, виходячи з її обставин.

За таких умов вбачається за доцільне доповнити ч. 5 ст. 256 ЦПК України окремим пунктом, яким передбачити повноваження суду врегулювати у своєму рішенні питання відшкодування заінтересованій особі шкоди, завданої неналежним виконанням вказаних вище осіб своїх процесуальних обов'язків.

Таким чином, суд в межах одного провадження фактично вирішує два спори: основний та спір заінтересованої особи з відповідним учасником щодо відшкодування шкоди. Слід зауважити, що другий спір не може бути вирішеним без вирішення першого, оскільки саме врахування обставин справи щодо першого спору надає можливість оцінити значення невиконання процесуальних обов'язків у конкретному випадку.

Положення щодо конституційного характеру обов'язку вказаних осіб надавати сприяння суду щодо розгляду цивільної справи порушує питання щодо неповноти врегулювання підстав відповідальності їх за невиконання процесуальних обов'язків у ЦПК України. Так, у ст. 224 ЦПК України вказується тільки про підстави, пов'язані із неявкою вказаних осіб у судове засідання. Водночас, практика знає чимало випадків (і законом вказане не забороняється), щоб експерт надавав свій висновок у письмовому вигляді, не з'являючись до суду. Аналогічне можливо казати також стосовно перекладу перекладача та консультації спеціаліста. Виходячи з наведеного, слід доповнити вказані підстави, охопивши ними вказані випадки.

Проведене дослідження надає підстави для таких висновків.

По-перше, характер положень, на підставі яких особа виступає у цивільному процесі, має ключове значення для побудови належних гарантій виконання нею своїх процесуальних обов'язків. У випадку виконання особою виключно свого конституційного обов'язку (наприклад, участь свідка) може йти мова лише про відповідальність такого учасника процесу перед державою. У випадку оплатної участі у процесі на підставі укладеної із заінтересованою особою угоди мова може йти також про відповідальність відповідного учасника процесу перед заінтересованою особою.

По-друге, правовою основою вказаної відповідальності є домовленість (договір) між заінтересованою особою і відповідним учасником цивільного процесу (наприклад, експертом) щодо виконання учасником його процесуальних функцій.

По-третє, в рамках вказаної домовленості можуть застосовуватись такі наслідки, як зокрема, відшкодування учасником процесу шкоди, завданій заінтересованій особі неналежним виконанням своїх процесуальних обов'язків. В рамках цієї шкоди доцільно розрізняти: шкоду, завдану власне неналежним виконанням вказани-

ми учасниками своїх обов'язків (наприклад, неповний висновок експерта, що зумовило необхідність призначення додаткової експертизи і пов'язані із цим витрати); шкода, завдана затягуванням розгляду справи (додаткові судові витрати, моральна шкода).

По-четверте, вказане питання може вирішуватись судом за результатами розгляду справи одночасно із винесенням рішення у справі і оформлюватись окремим пунктом резолютивної частини судового рішення.

По-п'яте, необхідно внести зміни до ЦПК України, спрямовані на забезпечення належного виконання своїх процесуальних обов'язків вказаними особами незалежно від форми їх участі у розгляді цивільної справи (особиста участь у судовому засіданні, або ж подання письмового: висновку експерта, консультації спеціаліста, перекладу тощо).

Дослідження учасників справи, представників, проведене у цьому розділі саме у розрізі суб'єктів цивільного процесуального права, надає підстави для виділення ще однією групи правових гарантій, що пов'язані саме із наведеним розумінням вказаних суб'єктів та не дістали достатньої уваги у юридичній літературі. Розгляд суб'єкта цивільного процесуального права з позиції суб'єкта вдосконалення та розвитку цієї галузі права надає підстави для визначення такої групи гарантій, як засоби, спрямовані на забезпечення бути суб'єктами її вдосконалення. Такий підхід ґрунтується також на трансгалузевому характері правових гарантій, що може бути констатований, виходячи з презентованого у теорії права підходу щодо характеристики гарантій прав людини.

Зокрема, окрім власне спеціальних (юридичних) гарантій визначаються: політичні (поділ влади, демократична виборча система тощо); соціально-економічні (соціально орієнтована ринкова економіка, рівність форм власності тощо); ідеологічні гарантії (визнання людини найвищою цінністю, заборону пропаганди насильства, належний освітній рівень тощо) [365, с. 305]. Із гарантіями прав людини тісно пов'язані гарантії правової законності, що виділяються О.Ф. Скакун. Під правовою законністю вчена розуміє законність, яка заснована на правовому змісті законів, і на цій підставі правова законність відділяється від власне законності як вимоги належного виконання закону незалежно від його змісту [326, с. 489, 496-497].

Гарантії правової законності вчена також поділяє на загальносоціальні (економічні, політичні, соціальні, ідеологічні) та спеціальносоціальні (юридичні). Кінцевою метою економічних гарантій визначається забезпечення економічної незалежності суб'єктів права. Політичні — загалом подібні до наведених вище таких гарантій прав людини. Соціальні пов'язуються із забезпеченням громадян державою найбільш необхідними послугами, а також гарантуванням державної допомоги у випадку необхідності. Ідеологічні пов'язуються із високим ступенем розвитку правосвідомості та відповідними інститутами, завдяки яким це досягається (рівень освіти; ідеологічний плюралізм). Окремо виділяються спеціальносоціальні (юридичні) гарантії законності, що пов'язуються із юридичними умовами, правовими способами та організаційно-правовими засобами [326, с. 496-497].

Не викликає сумніву сприяння вказаних гарантій підвищенню поваги до суду, інтересу до його діяльності, ефективному сприйняттю процесуального законодавства учасниками процесу та іншими особами тощо, і, як наслідок — підвищення їх активності як суб'єктів вдосконалення галузі цивільного процесуального права.

Визначене широке коло процесуальних гарантій участі представника надає можливість доповнити раніше визначений у цьому дослідженні перелік суб'єктів цивільного процесуального права. Так, наприклад, суб'єктом звернення до Конституційного Суду України із конституційною скаргою може бути особа, яка вважає конкретний закон України (або його окремі положення), що був застосований при винесенні остаточного рішення у її справі, неконституційним (ч. 1 ст. 56 Закону України «Про Конституційний суд України» від 13.07.2017 р. № 2136-VIII [248]).

Втім, наведеним обсяг поняття «суб'єкт цивільного процесуального права» не вичерпується. Зокрема, сферою впливу вказаних суб'єктів можна визначити не тільки сферу законодавчого врегулювання цієї галузі права. Попри виключне значення процесуальної форми, що визначається законом, для визначення поведінки учасників процесу, порівняно із наприклад, цивільним правом, слід виділити значення для формування цієї галузі також усталеної практики взаємовідносин суду та учасників процесу під час розгляду цивільних справ. Як уявляється, саме вказана практика стала ваго-

мою причиною розвитку спрощених проваджень у цивільному судочинстві, вдосконалення певних його інститутів, таких як процесуальні строки, судові витрати тощо. У цьому аспекті істотного значення набуває діяльність не тільки власне учасників розгляду справи, але також передусім представників науки цивільного процесуального права, а також — широкого загалу практичних працівників у цій сфері. Наведене надає підстави щодо визначення відправною категорією суб'єкта цивільного процесуального права саме людину.

Окрім національного законодавства впливовим джерелом цивільного процесуального права є міжнародні договори. Тому суб'єктами цивільного процесуального права як суб'єктами формування цієї галузі слід визнати також міжнародні організації та конкретну фізичну особу, яка реалізує функції міжнародної організації.

Наведене свідчить про можливість виділення двох груп суб'єктів цивільного процесуального права, залежно від співвідношення із судовим процесом: 1) учасники судового процесу (суд та працівники апарату суду; учасники справи та представники; інші учасники судового процесу); 2) усі особи, які здатні вплинути на формування галузі цивільного процесуального права своєю діяльністю. При цьому центральним суб'єктом цивільного процесуального права виступає людина. Змістом людини як суб'єкта цивільного процесуального права слід визначити її правові властивості, що розкриваються у дослідженні її багатоаспектності, а також характеризуються визначеними елементами суб'єкта права та правового статусу.

Принциповою особливістю цивільного процесуального права можна визначити об'єкт його регулювання — форму захисту прав, свобод, законних інтересів. Вказане зумовлює яскраво виражений цільовий характер правосуб'єктності усіх суб'єктів цивільного процесуального права, на відміну від, наприклад, галузі цивільного права. Тому спрямованість конкретного суб'єкта цивільного процесуального права визначає відповідний зміст усіх елементів його характеристики.

Розуміння саме людини вихідним поняттям для визначення суб'єкта цивільного процесуального права зумовлює відповідне значення прав людини. Людина, в першу чергу, є суб'єктом вказаних прав. Втім таке розуміння є тільки «загальною частиною», що характеризує її як суб'єкта цивільного процесуального права. «Спеціаль-

ною частиною» можна вважати ті її властивості, які зумовлюються конкретним цивільним процесуальним статусом (суд, сторона, свідок тощо, або будь-який інший суб'єкт, який впливає на розвиток галузі цивільного процесуального права). Отже, можна вказати, що поняття суб'єкта цивільного процесуального права за своїм змістом виходить за межі власне галузі цивільного процесуального права.

Подальше дослідження категорії суб'єкта цивільного процесуального права ґрунтується на визначенні тієї його частини, яка складає його цивільний процесуальний статус у провадженнях щодо перегляду судового рішення.

Елементами структури цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права визначено правові норми, правосуб'єктність, правовий статус як учасника правовідношення (права, обов'язки або повноваження), правові принципи. Слід вказати про актуальність виділення усіх наведених елементів у суб'єктів досліджуваних проваджень.

Зокрема, стосовно норм цивільного процесуального права можна зазначити наступне. Норми, передбачені у р. 5 ЦПК України, мають спеціальне значення відносно визначення цивільного процесуального статусу, порівняно із нормами, передбаченими р. 1 ЦПК України. Водночас, можна стверджувати також про такі специфічні права, як: доповнення, зміна апеляційної скарги, приєднання до неї. Предметом мирової угоди, що укладається під час апеляційного провадження не може бути предмет апеляційного оскарження, а може бути тільки предмет власне спору. Можна наводити також інші особливі інститути апеляційного провадження, що впливають на визначення специфічних процесуальних прав особи у цьому виді провадження, порівняно із розглядом справи у суді першої інстанції. Аналогічне можливо стверджувати також стосовно касаційного провадження, а також провадження у зв'язку із винятковими обставинами. Отже, доцільно констатувати про певне самостійне значення норм щодо перегляду судових рішень у визначенні цивільного процесуального статусу особи, гарантій його реалізації, а тому — можливість їх визначення як окремого елементу цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права.

Наступним елементом структури цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права визначено пра-

восуб'єктність, яка розуміється з позицій правопорядку, що відображає підхід «від об'єктивного права» — до суб'єкта. Право на апеляційне оскарження виникає у особи лише після винесення рішення судом першої інстанції, що не свідчить про виникнення правосуб'єктності щодо оскарження судового рішення лише після його винесення, адже, пануюча доктрина правосуб'єктності передбачає виділення у її складі зокрема, правоздатності як визнаної законом здатності особи мати права та обов'язки, визначені законодавством. Тобто, правоздатність розуміється саме з позиції здатностей конкретної людини. За таким підходом не викликає сумнів наявність здатності людини до оскарження судового рішення, незалежно від наявності самого такого рішення у реальності, що свідчить про можливість віднесення правоздатності до цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права також на стадії перегляду судового рішення.

Наступним елементом процесуального статусу визначено процесуальні права та обов'язки суб'єкта цивільного процесуального права саме як суб'єкта цивільного процесуального правовідношення. Слід вказати про можливість визначення динаміки суб'єкта цивільного процесуального права, зокрема як суб'єкта: до процесуальної правової реальності; розгляду справи у суді першої інстанції; оскарження та розгляду справи у суді апеляційної інстанції.

За таким підходом, що враховує динаміку процесуальних прав і обов'язків, права та обов'язки суб'єкта у суді апеляційної інстанції не можуть входити до його правового статусу, наприклад, на стадії розгляду справи у суді першої інстанції. З іншого боку, без врахування вказаних прав та обов'язків конструкція суб'єкта цивільного процесуального права була би неповною. Тому можемо вказати про доцільність застосування підходу, за яким статус суб'єкта цивільного процесуального права розкривається стосовно всіх проваджень та процедур та послідовно реалізується у часі по мірі участі конкретної особи у розгляді справи.

Останнім елементом цивільного процесуального статусу визначено правові принципи. У повній мірі принципи цивільного процесуального права проявляються на стадіях перегляду винесеного судового рішення. Тому слід вказати про повну можливість збереження вказаної категорії також стосовно статусу суб'єкта цивільно-

го процесуального права у вказаних провадженнях та процедурах. З іншого боку, слід вказати на особливості виявлення окремих принципів на цих стадіях. У першу чергу, мова йде про право суду вийти за межі апеляційної скарги у разі виявлення явних порушень закону. Вказане слід вважати істотним відступом від принципу диспозитивності у цивільному процесуальному праві, яке можна пояснити особливим додатковим завданням суду апеляційної інстанції, що полягає не тільки у розгляді спору по суті, а й у виправленні судової помилки.

Слід вказати про сприйняття на сьогоднішній день у доктрині процесуального права моделі перегляду судового рішення як диспозитивного, тобто — спрямування перегляду, у першу чергу, на здійснення правосуддя [406, с. 733]. Водночас, вказане не заважає суду апеляційної, касаційної інстанції виконувати також контрольну функцію по відношенню до нижчестоящого суду. Але вказане в жодному випадку не слід розцінювати як право суду, який переглядає справу, винести рішення з питань, які не ставились ані у позовній заяві, ані у апеляційній скарзі.

У юридичній літературі у цьому зв'язку наводяться окремі твердження про неможливість суду апеляційної інстанції погіршувати становище скаржника внаслідок виправлення помилки суду першої інстанції [406, с. 733].

Стосовно наведеного слід вказати про вимогу керування судді виключно законом під час вирішення справи. У випадку незаконності позиції скаржника стосовно предмету спору відсутність його погодження на «погіршення» його становища не може стати підставою для винесення судом апеляційної інстанції незаконного рішення.

Можна навести також інші особливості принципів судового процесу у досліджуваних провадженнях, наприклад, принцип усності, принцип гласності [150, с. 851], що виходить за межі цього дослідження. Очевидним залишається те, що врахування вказаних особливостей є неодмінною умовою повноти досліджуваного цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права.

Наведене дає підстави для висновку щодо збереження всіх ключових позицій щодо статусу суб'єкта цивільного процесуального права у провадженнях щодо перегляду судових рішень та необхідності врахування цих особливостей при визначенні вказаного статусу, що є умовою повноти його визначення.

Широке визначення суб'єкта цивільного процесуального права, зокрема, визначення основою його статусу загального статусу людини зумовлює визначення факультативного характеру цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права як учасника судового процесу, адже визначення особи суб'єктом цивільного процесуального права у такому сенсі не залежить від реальної участі особи у судовому процесі. З іншого боку, можливість такої участі у випадку необхідності захисту власних прав, свобод, законних інтересів визнається законодавством за кожною людиною, що передбачає можливість набуття вказаного статусу у конкретній цивільній справі, а також — усвідомлення особою цього, своїх процесуальних прав та обов'язків, основ діяльності суду та функціонування інститутів цивільного судочинства тощо. Таким чином, вказаний правовий статус проявляється на рівні правосвідомості щодо суб'єкта цивільного процесуального права у широкому значенні.

У зв'язку із наведеним актуальним постає питання визначення складу правосуб'єктності стосовно суб'єкта цивільного процесуального права. Традиційно така правосуб'єктність включає до себе правоздатність та дієздатність. Необхідність виділення дієздатності як обов'язкового елемента суб'єкта цивільного процесуального права може пов'язуватись також із визначеними вище аспектами суб'єкта права, що передбачають його розгляд з таких позицій, як правова воля, правосвідомість тощо. У цьому ключі дієздатність постає обов'язковим елементом вказаної конструкції. З іншого боку, попри те, що, наприклад, недієздатна особа не може активно впливати на формування досліджуваної галузі права, сама необхідність захисту у процесі прав недієздатних осіб вплинуло на появу такого інституту, як наприклад, законне представництво, у складі якого можна окремо виділити таку гарантію прав недієздатної особи, як перевірка судом відповідності діяльності представника особи її інтересам. Враховуючи наведене, обов'язковим елементом конструкції суб'єкта цивільного процесуального права доцільно визначити лише правоздатність.

Проведена наукова розвідка дозволила сформулювати висновок про можливість визначення суб'єкта цивільного процесуального права у активному та пасивному аспектах за критерієм характеру

впливу на формування галузі цивільного процесуального права. Активний аспект передбачає можливість суб'єкта впливати активно — шляхом вчинення певних дій, не обов'язково — в межах розгляду справи. Це може бути: видання актів, що визначають процесуальну форму розгляду цивільних справ або впливають на вирішення конкретних процесуальних питань, звернення у встановленому законом порядку до органів державної влади із питаннями, що безпосередньо торкаються функціонування судового процесу; неформальне спілкування із представниками юридичної громадськості тощо. Пасивний аспект передбачає вплив суб'єкта цивільного процесуального права на формування вказаної галузі за рахунок присутності цього суб'єкта у правовій реальності, необхідності врахування його інтересів при здійсненні правового регулювання. Таким суб'єктом може виступати недієздатна особа або особа із обмеженою дієздатністю. Крім того, такими суб'єктами можливо визначити усіх осіб, інтереси яких підлягають захисту, і це має враховуватись при побудові правового регулювання розгляду та вирішення цивільних справ.

Висвітлене у взаємозв'язку із таким елементом цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, як його норми дозволяє вказати на міжгалузеву природу вказаного статусу. Зокрема, правовий статус людини та його гарантії, а отже — і гарантії її як суб'єкта цивільного процесуального права визначаються нормами не тільки цивільного процесуального, але й інших галузей права.

Останнім видом перегляду судових рішень, передбаченим р. 5 ЦПК України, є їх перегляд за нововиявленими обставинами.

Розгляд заінтересованих осіб з позиції суб'єктів цивільного процесуального права у провадженні щодо перегляду за ново виявленими обставинами зумовлює звернення уваги на відповідні категорії стосовно них, а саме: можливість їх розгляду з позиції аспектів суб'єкта права; основа їх процесуальної правосуб'єктності; такі елементи як громадянство та правові гарантії участі; структура правового статусу з позицій суб'єкта цивільного процесуального права (правові норми; правосуб'єктність; права та обов'язки; правові принципи). Визначення провадження щодо перегляду за ново виявленими обставинами як, по суті, продовження з'ясування обставин у

справі, попри наявність на момент звернення до суду винесеного рішення у справі, зумовлює відповідне сприйняття заінтересованих осіб як суб'єктів цивільного процесуального права у цьому провадженні.

3.3.4. Окремі напрямки вдосконалення альтернативних способів вирішення спорів у цивільному судочинстві

Визначені у цьому дослідженні засади суб'єкта цивільного процесуального права у суді першої інстанції, а також у судах апеляційної, касаційної інстанцій, провадженні за виключними обставинами надають змогу дослідити окремі актуальні проблемні питання, що безпосереднім чином впливають на формування цивільного процесуального статусу вказаних суб'єктів.

Так, Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів одним з основних напрямків реформування зокрема системи судоустрою, визначено розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема, шляхом практичного впровадження інституту медіації і посередництва (абз. 11 п. 5.4 Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів [262]). Слід вказати на активізацію протягом останніх років наукових досліджень, присвячених цій проблематиці, а також прискорення розвитку законодавства щодо способів альтернативного врегулювання спорів (далі — АВС), зокрема — медіації. Так, увагу привертає монографія О.С. Ткачука «Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві» (2016 р.), де ґрунтовно досліджено питання взаємодії цивільного судочинства та способів АВС, визначено тенденції розвитку способів АВС у цивільному судочинстві [372, с. 214-247, 477-503]. Надзвичайно широкою також є увага, присвячена питанням застосування та розвитку способів АВС на рівні періодичних видань, як фахового характеру, так і у публікаціях практичного спрямування. Щодо ж розвитку законодавства, слід відмітити певні кроки як на рівні закону, так і на рівні підзаконних нормативних актів. Так, увагу привертає проект Закону України «Про медіацію» від 17.12.2015 р.

№ 3665 (прийнято Верховною Радою України за основу 03.11.16 р.) (далі — проект Закону України «Про медацію») [249; 257], а також Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації), затверджений наказом Міністерства соціальної політики України від 17.08.2016 р. № 892 (далі — Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації)) [244]. Водночас, недостатньо опрацьованим залишається напрямок щодо взаємодії судової форми захисту приватних прав та способів АВС.

Так, наприклад, не врегульованими належним чином а також недостатньо опрацьованими на теоретичному рівні залишаються питання: затвердження договору за результатами медіаційної процедури (далі — медіаційна угода) судом, примусового виконання медіаційної угоди, розподілу судових витрат у зв'язку із здійсненням медіації під час провадження у справі у суді. Вказане ускладнює реалізацію наведеного положення Стратегії щодо розвитку використання способів АВС у практичній діяльності, негативно впливає на реалізацію сторонами своїх процесуальних можливостей. Вирішення вказаних проблемних питань зумовлює необхідність звернення до доктринальних положень щодо таких понять, як «медіація», «медіатор», «медіаційна угода» тощо, вироблення методологічних засад їх розуміння з метою створення підґрунтя для застосування їх у практичній діяльності.

Як вже вказувалось, основна увага науковців та практичних працівників останніми роками зосереджена на питаннях розвитку АВС без належного опрацювання взаємозв'язку їх із судовою формою захисту. Окрім наведеного фундаментального дослідження О.С. Ткачука слід вказати на роботи таких дослідників, як А.В. Гайдук, В.С. Балух, А.П. Гаврилішин, В.П. Козирєва, О. Козляковська, Н.А. Мазаракі, В.Ю. Полатай, Ю.Д. Притика, В.В. Рєзнікова, Ю.В. Розман та інші. Водночас, ані у вказаних роботах, ані у більш ранніх роботах дослідників, таких, як Н.Д. Бондаренко-Зелінська, Н. Вознюк, У. Воробель, О. Гойко, С. Голдберг, С.В. Ківалов, М.Е. Морозов, О.М. Спектор, В. Тильчик та інших висвітлена вище проблематика не дістала належної уваги.

Отже, актуальною є тематика визначення шляхів розвитку засобів реалізації прав сторін у цивільному процесі, пов'язаних із застосуванням результатів медіації з урахуванням засад судової фор-

ми захисту приватних прав, формування на цій основі напрямів щодо вдосконалення чинного цивільного процесуального законодавства.

Розглядаючи питання, пов'язані із визначенням процесуального статусу, дослідники виходять з різних засад щодо розуміння структури цього поняття. Водночас, можливо вказати на певні елементи процесуального статусу, існування яких не викликає сумнівів: це права та обов'язки учасників процесу [21, с. 40; 150, с. 237; 378, с. 15; 406, с. 241].

У юридичній літературі на сьогоднішній день виділяють значну кількість різних способів АВС. Так, О.С. Ткачук наводить традиційний поділ способів АВС на основні (базові) та комбіновані (гібридні). Основними вказуються: переговори, медіація, арбітраж. Гібридні способи утворюються поєднанням основних [372, с. 231].

Не оспорюючи значення розвитку усіх наведених способів АВС у рамках вітчизняної правової системи, слід вказати на медіацію як спосіб, що з одного боку є одним з найбільш використовуваних, а з іншого — нормативне врегулювання якого не відповідає потребам часу, що виразилось у неодноразових спробах прийняття закону, спрямованого на врегулювання застосування цього способу (починаючи з 2010 року по теперішній час було подано 9 проектів Закону України «Про медіацію», наприклад відповідні проекти від 21.02.2011 № 8137, від 19.04.2012 № 10301-1, від 27.03.2015 № 2480 тощо).

На сьогоднішній день залишається актуальним визначення медіації, що наведено у Курсі цивільного процесу, виданому у 2011 р. під редакцією В.В. Комарова. Зокрема, медіація визначається як один з альтернативних способів розв'язання спору його сторонами за участю третьої особи — медіатора, який, здійснюючи загальне керівництво процедурою, допомагає сторонам досягти максимально ефективного рішення самостійно. Наводяться наступні визначальні ознаки медіації: наявність правового спору між сторонами; вирішення спору та винесення рішення безпосередньо сторонами; наявність третьої особи — медіатора, який сприяє налагодженню комунікації між сторонами, однак не вирішує спір по суті; відсутність жорсткої правової регламентації процедури; наявність медіаційної угоди та неможливість примусового її виконання без звернення до компетентних органів [365, с. 1309]. Слід вказати, що такий підхід

знайшов реалізацію у наведеному вище проекті Закону України «Про медіацію», а також Державному стандарті соціальної послуги посередництва (медіації).

Значну увагу О.С. Ткачук приділяє питанням співвідношення застосування способів АВС (у тому числі медіації) та цивільного судочинства. Зокрема, вказується три моделі медіації, що виділяються за критерієм інтегрованості медіаційних процедур у судове провадження: сепарована, флуктуаційна та інтегрована [372, с. 493-494]. Аналіз положень проекту Закону України «Про медіацію» свідчить про застосування флуктуаційної моделі медіації у цивільному судочинстві. Підтримуючи в цілому положення зазначеного проекту закону, слід вказати на можливість розвитку нормативного закріплення певних його положень. Так, визначення проведення медіації підставою для зупинення провадження у справі зумовлює необхідність внесення відповідних змін також до ст.ст. 251, 253, 254 ЦПК України.

Іншим положенням проекту Закону про медіацію, що потребує конкретизації, є по суті, імперативна норма щодо оформлення медіаційної угоди як мирової (ч. 2 ст. 13). Попри очевидну подібність засад мирової та медіаційної угод, вказане положення викликає принаймні два зауваження. По-перше, щодо доцільності використання імперативного методу правового регулювання у цьому випадку. По-друге, ч. 2 ст. 13 залишає відкритим питання щодо можливості затвердження судом медіаційної угоди.

З приводу першого зауваження слід вказати, що імперативний метод використовується, в першу чергу, у сфері публічного права і передбачає підпорядкування одних суб'єктів іншим [150, с. 142]. Застосування такого способу АВС, як медіація притаманне врегулюванню, в першу чергу, приватних (цивільних, господарських) правовідносин, що вказує на спірність підходу щодо імперативного характеру ч. 2 ст. 13 проекту Закону України «Про медіацію».

Встановлюючи імперативну вимогу щодо форми медіаційної угоди, вказаний проект не передбачає правових наслідків її невиконання сторонами. Наприклад, сторони врегулювали в одному документі як питання, що стосуються предмету судового спору, так і інші питання, але оформили вказаний документ без дотримання усталених вимог щодо оформлення мирової угоди. Загальновідо-

мим є положення доктрини цивільного права про те, що укладення сторонами договору у іншій формі, аніж та, що передбачена законом, за загальним правилом не тягне недійсність такого договору або визнання його неукладеним.

В літературі неодноразово висловлювались слушні судження про неможливість застосування до мирової (а як наслідок — і медіаційної) угоди положень про цивільно-правові угоди у повній мірі. Водночас, зазначене положення цілком може бути застосоване до медіаційної угоди виходячи з наступного.

В юридичній літературі мирова угода традиційно розглядається як, передусім, домовленість сторін, спрямована на настання певних юридичних наслідків [409, с. 338]. З аналогічної позиції можливо розглядати також медіаційну угоду. За таких обставин в першу чергу набуває значення фактична наявність домовленості між сторонами щодо предмета спору.

Не викликає сумнівів доцільність викладення медіаційної угоди у формі мирової угоди у разі, якщо сторони мають намір подавати її на затвердження до суду. Водночас, спірним є наведений законодавчий підхід щодо імперативного характеру відповідної вимоги. Наведене підтверджується також відсутністю закріпленого у законодавстві, зокрема процесуальному, обов'язку сторін подавати медіаційну угоду на затвердження до суду.

Попри те, що медіаційна угода має значну кількість спільних рис із мировою, їй притаманні істотні особливості, передусім щодо порядку її укладення, що обумовлені особливостями такого способу АВС, як медіація. Тому окремої уваги потребує з'ясування питання можливості затвердження судом медіаційної угоди, що становить друге зауваження. Першорядного значення в цьому аспекті набуває така особливість, як безпосередня участь медіатора при укладанні такої угоди, його вплив на кінцеве волевиявлення сторін угоди. Це свідчить про необхідність окремої уваги щодо розглядуваного положення.

Відповідно до ч. 5 ст. 207 ЦПК України, предметом перевірки судом мирової угоди при її затвердженні можливо визначити: відповідність умов мирової угоди вимогам закону; відсутність порушень умовами мирової угоди прав третіх осіб; відповідність дій законного представника інтересам особи, яку він представляє.

Відповідно до ч. 1 ст. 13 проекту Закону України «Про медіацію», договір за результатами медіації не повинен містити положень, які зокрема, суперечать законам України. Водночас, з аналізу положень ч. 1 ст. 16 цього ж проекту не вбачається висунення вимог до медіатора щодо наявності вищої юридичної освіти.

Отже, щодо першого критерію необхідність судової перевірки законності медіаційної угоди зберігається.

Аналіз положень проекту Закону про медіацію щодо процедури медіації, зокрема щодо принципів її проведення, визначення медіатора, які містяться у ст.ст. 4, 5, 11 тощо, дає підстави вказувати про неможливість встановлення наявності прав третіх осіб щодо предмету спору, а також стосовно можливості перевірки відповідності дій законного представника інтересам особи, яку він представляє. Тож актуальною є також судова перевірка щодо другого та третього критеріїв. Подібна позиція відстоюється також у навчальній літературі [150, с. 1322-1323]. Водночас, не можна не погодитись із зауваженнями, висловленими правовим управлінням Верховного Суду України щодо одного з раніше поданих проектів Закону України «Про медіацію», а саме — від 03.07.2013 р. № 2425а-1 щодо необхідності визначення процесуального порядку затвердження медіаційної угоди судом, зокрема щодо встановлення права чи обов'язку суду щодо її затвердження [51]. При визначенні такого процесуального порядку слід виходити з уже встановлених у ЦПК України положень щодо затвердження мирової угоди.

Чинний ЦПК України містить істотну кількість новел щодо як врегулювання спору між сторонами шляхом переговорів (гл. 4 р. 3 ЦПК України), так і власне укладення та наслідків мирової угоди (гл. 5 р. 3 ЦПК України). Втім, не передбачається можливість затвердження медіаційної угоди судом. Також слід відмітити, що вказаний проект Закону України «Про медіацію» досі не є прийнятим. Тому попри внесені зміни до ЦПК України, актуальність вказаного питання зберігається.

Виходячи з наведених положень, можна стверджувати наступне.

По-перше, створення процесуальної форми реалізації прав сторін щодо використання медіації у цивільному судочинстві передбачає розвиток існуючих відповідних положень нормативних актів та їх проектів.

По-друге, врегулювання питань форми укладення медіаційної угоди має здійснюватись з використанням, переважно, диспозитивного, а не імперативного методу регулювання.

По-третє, при визначенні наслідків недотримання сторонами медіаційної угоди форми її укладення слід виходити з: а) розуміння її як домовленості сторін; б) висунення ключової вимоги щодо змісту документу, яким оформлено результати медіаційної процедури, а саме щодо відповідності медіаційної угоди критеріям, визначеним у ч. 1 ст. 13 проекту Закону про медіацію, а також ч. ст. 175 ЦПК України.

По-четверте, медіаційну угоду, з точки зору можливості затвердження її судом слід розглядати як вид мирової угоди, якій притаманні певні особливості щодо укладення, але які не мають вирішального значення щодо встановлення особливостей процесуальної форми затвердження її судом.

Окрім наведеного, слід визначити у ЦПК України строки, на які здійснюється зупинення провадження у справі у випадку звернення сторін до проведення медіації під час судового провадження. Це питання слід врегулювати у ст. 203 ЦПК України шляхом доповнення її відповідним пунктом 6 частини 1.

3.4. Заінтересована особа у непозовних провадженнях та процедурах як суб'єкт цивільного процесуального права

3.4.1. Юридична заінтересованість як основа процесуальної правосуб'єктності заінтересованої особи у непозовних провадженнях та процедурах

Особливий характер непозовних проваджень у цивільному судочинстві обумовлює специфіку статусу суб'єктів цивільного процесуального права у цих провадженнях. Назви вказаних проваджень свідчать про вирішення у порядку їх здійснення питань, у першу чергу, процесуального характеру, які не передбачають безпосередньо вирішення спору про право. Вказане зумовлює визначення відповідного характеру інтересу осіб, які звертаються до суду з метою ініціювання вказаних проваджень та беруть в них участь.

Розгляд вказаних проваджень як таких, що загалом не відображають функцію суду щодо відправлення правосуддя, але внаслідок особливих повноважень, що реалізуються у них віднесені до компетенції суду, подібність процесуальної форми вказаних проваджень до процесуальної форми розгляду справ позовного провадження визначає відповідні особливості статусу їх учасників.

Критерієм віднесення окремих учасників цивільного процесу до осіб, які беруть участь у справі (учасників справи) в юридичній літературі традиційно визначається наявність юридичної заінтересованості у результатах розгляду справи. Втім, як у юридичній доктрині, так і на рівні законодавства не повною мірою враховується характер юридичної заінтересованості при визначенні конкретних категорій осіб, які беруть участь у справі, що породжує не завжди

послідовні законодавчий та доктринальний підходи щодо відповідно закріплення та дослідження окремих категорій учасників розгляду справи.

Як приклад, можна навести відсутність чіткого закріплення у ЦПК України статусу осіб як зацікавлених у результатах апеляційного та касаційного проваджень, провадження щодо відновлення втраченого.

Слід вказати на наявність на сьогоднішній день певної кризи у розробці єдиних основ процесуального статусу учасників судового процесу, в тому числі — і у вказаних провадженнях. Так, достатньо ґрунтовно опрацьовані засади процесуального положення учасників справи: сторони, треті особи, заявники, заінтересовані особи, представники цих осіб. Значна увага приділялась також опрацюванню питань процесуального статусу прокурора та інших осіб, передбачених у ст. 56 ЦПК України (І.П. Тимошевська, Ю.С. Дацко, Т.О. Дунас, О.О. Панчишина, О.Р. Севрук та інші). Водночас, засади правового статусу відповідних осіб у провадженнях, передбачених р.р. 6–10 ЦПК України, співвідношення їх статусу із статусом зазначених вище осіб не знайшли свого належного відображення у наукових дослідженнях.

Тому актуальним є окреслення проблемних питань визначення єдиних засад процесуального статусу осіб, які беруть участь у справі, формування авторської пропозиції щодо визначення кола вказаних осіб та пропозицій щодо належного закріплення основних положень щодо вказаних осіб у чинному процесуальному законодавстві.

Законодавець займає однозначну позицію щодо визначення кола учасників справи (ст. 42 ЦПК України).

Ключовою ознакою осіб, які беруть участь у справі, в юридичній літературі традиційно визначається наявність юридичної заінтересованості у результатах розгляду справи. Причому за критерієм мети участі у справі, вказані особи поділяються на дві підгрупи: які звертаються за захистом власних матеріальних прав, свобод, законних інтересів; які звертаються з метою захисту матеріальних прав, свобод, законних інтересів інших осіб. До першої підгрупи відносять: сторони, треті особи (у справах позовного провадження), заявники, заінтересовані особи (у справах наказного та окремого проваджень). До другої групи відносять органів та осіб, передбачених

ст. 56 ЦПК України, а також процесуального представника [150, с. 405; 409, с. 75-76]. Інтерес другої підгрупи осіб дістав в юридичній літературі назву процесуального, а щодо перших вказується про наявність як процесуального, так і матеріального інтересу у результаті вирішення справи. Причому процесуальний інтерес можна пов'язувати із: можливістю участі в розгляді та вирішенні судової справи; отриманням рішення суду у конкретній справі [150, с. 367].

Слід зазначити про доцільність доповнення наведеної класифікації осіб, які беруть участь у справі. Так, відповідно до ч. 5 ст. 42 ЦПК України, у справах про оскарження рішення третейського суду, оспорювання рішення міжнародного комерційного арбітражу та про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу учасниками справи є учасники (сторони) третейського розгляду, особи, які не брали участі у третейському розгляді, якщо третейський суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, а також сторони арбітражного розгляду. Усі зазначені особи мають заінтересованість у результатах розгляду їх справи судом: не тільки у можливості брати участь у справі, але також у отриманні рішення суду у своїй справі. Крім того, не можна не звертати увагу, що кінцевою метою їх звернення є захист їх саме матеріальних прав, свобод, законних інтересів, якого вони, на їх думку, не отримали за рішенням третейського суду. Відповідним чином можливо характеризувати матеріальні інтереси протилежної сторони у таких справах. Тому не випадково вказаних осіб включено до осіб, які беруть участь у справі [150, с. 405]. Аналогічно — у провадженнях, передбачених р. 5 ЦПК України (апеляційне, касаційне та ін.). Хоча безпосереднім інтересом особи, яка ініціює відповідне провадження є виправлення судової помилки, але основним інтересом є захист власних матеріальних прав, свобод, законних інтересів.

Водночас, виникає питання про суб'єктивні матеріальні права, свободи, законні інтереси, які відстоює заявник у справі про визнання та звернення до виконання рішення іноземного суду, що підлягає примусовому виконанню (гл. 1 р. 9 ЦПК України), адже питання щодо вирішення спору в даному випадку не ставиться — спір вже вирішено. Крім того, аналіз підстав для відмови у задоволенні клопотання про надання дозволу на примусове виконання

рішення іноземного суду (ст. 468 ЦПК України) призводить до висновку, що кінцевою метою цього провадження не є контроль за правильним вирішенням справи іноземним судом, рішення якого є предметом розгляду. Отже, інтереси особи, яка ініціює дане провадження (стягувач) в даному випадку слід визначити як процесуальні.

Аналогічно можна визначити інтереси осіб, які ініціюють інші непозовні провадження та процедури. По своїй суті особи, які ініціюють зазначені провадження, можуть бути охарактеризовані як сторони у таких справах.

Виходячи з критерію щодо визначення кола осіб, які беруть участь у справі, осіб, які ініціюють непозовні провадження теж доцільно включити у коло таких осіб, закріпивши відповідні положення у ст. 42 ЦПК України.

Втім, на відміну від процесуального представника чи особи, яка діє на підставах, передбачених ст. 56 ЦПК України така особа діє у власних інтересах. Від осіб, які входять у першу підгрупу осіб, які беруть участь у справі вказані особи відрізняються характером інтересу (виключно процесуальний). Тому вказаних осіб доцільно виокремити в окрему — третю підгрупу осіб, які беруть участь у справах у порядку цивільного судочинства.

Цивільний процес історично склався як судова форма захисту вже порушених суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів. Вказане досягається, в першу чергу, шляхом вирішення спору про право, в результаті якого суд робить висновки з приводу матеріальних прав та обов'язків сторін, що відповідає історичному призначенню судочинства — захист прав, досягнення юридичної рівності [372, с. 12-17]. Але на сьогоднішній день внаслідок історичного розвитку, особливих умов у суспільстві у цивільному процесі з'явилась значна кількість проваджень, що по своєму безпосередньому призначенню не відповідають призначенню судочинства. Мова йде, в першу чергу, про окреме провадження. На таку обставину щодо нього вже вказувалось у юридичній літературі [150, с. 696, 697]. Подібне можливо стверджувати також і стосовно непозовних проваджень. Але як щодо окремого провадження, так і щодо цих видів проваджень можна стверджувати, що вони віднесені до юрисдикції судів внаслідок виняткового значення відповідних рішень, які приймаються за наслідками їх здійснення для правово-

го статусу особи. Саме тому відповідних учасників названих проваджень доцільно включити до кола учасників справи, як це має місце із учасниками окремого провадження.

Заінтересованість учасника справи є його основною (ключовою) ознакою, тому вона підлягає обов'язковому врахуванню при визначенні та характеристиці статусу осіб у досліджуваних непозовних провадженнях. З цієї позиції привертає увагу неоднаковий підхід законодавця до визначення осіб, які беруть участь у справі, у справах позовного, наказного та окремого проваджень з одного боку та у справах щодо оскарження рішень третейських судів — з іншого. Зокрема, у першому випадку підкреслюється саме процесуальний статус (сторона, третя особа, заявник) відповідної особи. У другому — фактично зазначається спеціальний правовий статус, що є передумовою для звернення (наприклад, щодо справ про оскарження рішення третейського суду учасником справи визначено учасника третейського розгляду). Коректнішим видається саме перший підхід, оскільки особа, права якої порушено рішенням третейського суду, у судовому процесі фактично отримує статус заявника.

Цивільні процесуальні правовідносини (що є об'єктом регулювання ЦПК України) виникають між судом та заявником (тобто особою, що вже бере участь у процесі), а не судом та особою, що вважає свої права порушеними, але до суду ще не звернулась. З огляду на викладене, доцільно змінити засади закріплення відповідних осіб у ст. 42 ЦПК України, для чого слід внести відповідні зміни до цієї статті. Матеріально-правовий же статус цих осіб, що є підставою для сприйняття їх судом як осіб, які беруть участь у справі, доцільно закріпити з використанням того підходу, що реалізовано при врегулюванні відповідних питань щодо наприклад, апеляційного та касаційного проваджень, стосовно яких визначено осіб, які мають право подати відповідну скаргу.

Проведене дослідження надає підставу для висловлення наступного.

Заінтересованих осіб у непозовних провадженнях слід віднести до учасників справи — стосовно цих проваджень. З огляду на: відсутність у вказаних осіб матеріальної заінтересованості, але водночас враховуючи їх участь у справі на захист власних інтересів, вказаних осіб слід винести в окрему підгрупу учасників справи.

При визначенні у ст. 42 ЦПК України відповідних осіб необхідно виходити з їх процесуального статусу, а не спеціального правового, який є передумовою звернення до суду і існує в особи поза судом.

З вищенаведеного випливає висновок про можливість розгляду вказаних учасників як сторін — у вказаних провадженнях, оскільки їм притаманні усі ознаки сторін вказаних проваджень. Втім, не можна не зважати на те, що характер заінтересованості протилежної «сторони» у цих провадженнях не суперечить інтересу заявника. Метою участі у справі «протилежної» сторони можна вважати скоріше сприяння найбільш повному встановленню обставин справи та недопущення відсутності врахування судом власних інтересів при винесенні судового рішення. Вказане має ключовий вплив на таку складову процесуального статусу цих осіб як процесуальна правосуб'єктність, а також відображається у всіх інших складових вказаного статусу, оскільки визначає загальний характер участі таких осіб у цивільному процесі. Внаслідок неможливості виділення особи із «протилежним» інтересом, у подальшому у цьому дослідженні розглядуваних осіб доцільно іменувати заявниками та заінтересованими особами відповідно.

Слід зазначити про теоретичну можливість проведення дослідження заявників та заінтересованих осіб у непозовних провадженнях як багатоаспектного явища. Якщо характер повноважень суду обумовлюється його функціями, прав та обов'язків сторін у справі позовного провадження — їх заінтересованістю в отриманні судового захисту, то характер прав та обов'язків учасників непозовних проваджень — їх правом щодо створення умов для реалізації передбачених законом прав, яка можлива тільки в судовому порядку.

Серед елементів характеристики учасників непозовних проваджень і процедур з позицій з'ясування можливості застосування конструкції суб'єкта цивільного процесуального права виділено процесуальні гарантії.

Однією з визначальних гарантій реалізації інтересів заінтересованих осіб у вказаних провадженнях можна вважати наявність права на апеляційне оскарження рішення суду, винесене за результатами проваджень. Аналіз положень ч. 1 ст. 353 ЦПК України дозволяє вказати про можливість такого оскарження судових рішень,

що виносяться за результатами здійснення більшості непозовних проваджень.

Так, оскарженню підлягають ухвали, що виносяться за результатами вирішення більшості питань, пов'язаних із виконанням судових рішень: проникнення до житла, відстрочка, розстрочка виконання судового рішення та ін. Ухвали з наведених питань можна вважати заключними, такими що виносяться за результатами здійснення непозовних проваджень. В аспекті виконання судом особливих функцій у вказаних провадженнях (створення умов щодо реалізації особами своїх прав), увагу привертає застосування до вказаних проваджень апеляційного порядку виправлення судових помилок, як способу, що притаманний саме здійсненню правосуддя. Вказане можливо пояснити винятковим значення вирішення цих питань щодо створення умов для виконання судового рішення, реалізації права особи на суд.

Попри застосування положень принципу верховенства права, у першу чергу, під час здійснення правосуддя, на чому вже наголошувалось, можна вказати про його істотне значення також стосовно суб'єкта ще на стадії, що передує виникненню цивільних процесуальних правовідносин. Зокрема, однією з вимог принципу верховенства права є вимога правової визначеності, що передбачає прозорість судової системи, передбачуваність судових рішень. Такий зміст принципу верховенства права задає відповідний вектор розвитку процесуальних інститутів, зокрема щодо створення умов особі, при вирішенні питання щодо звернення до суду (або її майбутньому представнику), для оцінки перспектив розвитку конкретної справи, в тому числі реальних строків її розгляду, можливого судового рішення тощо. Забезпечення вказаних положень вимагає відповідного розвитку усіх інститутів цивільного процесуального права, торкає усі його принципи.

Виходячи з наведеного, можна поширити висновок щодо актуальності правових гарантій прав суб'єкта звернення у позовному провадженні також і стосовно непозовних проваджень та процедур, визначення правового положення суб'єктів непозовних проваджень і процедур до виникнення відповідних цивільних процесуальних правовідносин, тобто — саме як суб'єктів цивільного процесуального права із застосуванням до їх характеристики підходу

як до багатоаспектного явища з позицій визнання ідентифікуючої властивості, правової волі, сукупності правових відносин та правових зв'язків, правової свідомості, активного характеру участі у правотворенні, правозастосуванні та право реалізації, соціально-правової цінності та правосуб'єктності.

3.4.2. Правовідносини, що виникають у непозовних провадженнях та процедурах як цивільні процесуальні правовідносини

Попри специфічні функції, які виконує суд у непозовних провадженнях і процедурах, специфічний характер інтересів їх учасників як основа правосуб'єктності при розгляді вказаних справ, правовідносини між ними та судом можуть бути охарактеризовані за допомогою підходу до визначення структури та ознак цивільного процесуального правовідношення.

Усталеними у юридичній літературі можливо вважати наступні ознаки цивільного процесуального правовідношення: реалізація виключно у передбачених законом межах та у рамках встановленої процесуальної форми; неможливість виникнення таких відносин безпосередньо між учасниками судового процесу, оскільки обов'язковим суб'єктом їх є суд; динамічний характер правовідносин; стадійний характер їх виникнення, зміни та припинення; владна природа; наявність у сторони правовідношення чітко визначеного процесуального становища із властивими йому правами та обов'язками; послідовний характер розвитку вказаних відносин протягом розгляду справи; наявність зв'язку із відносинами, що складають предмет судового розгляду; унікальність відповідних правовідносин у кожному конкретному випадку; відкритий характер, зумовлений реалізацією, у першу чергу, принципу гласності цивільного процесуального права; забезпеченість спеціальними заходами процесуального впливу [409, с. 65]. Доцільно врахувати підхід Т.В. Сахнової щодо визначення особливостей процесуальних правовідносин: виключно двосторонній характер; суд як обов'язковий суб'єкт; приводом для виникнення процесуального правовідношення є реа-

лізація процесуального права чи обов'язку; виключно правова форма існування вказаних відносин; систему процесуальних правовідносин у конкретній справі обумовлює предмет судового розгляду; взаємопов'язаний характер цивільних процесуальних правовідносин, вони характеризують функціонування цивільного процесу як засобу захисту суб'єктивних прав [317, с. 194-195]. Слід звернути увагу, що окремі виділені ознаки цивільного процесуального правовідношення передбачають вихід за його межі і характеризують скоріше його зовнішнє співвідношення із іншими процесуальними правовідносинами. Втім, вказане не впливає на можливість використання вказаних положень у цьому дослідженні.

Щодо структури цивільного процесуального правовідношення на сьогоднішній день також слід констатувати усталеність наукових підходів щодо визначення у цій структурі суб'єкта, об'єкта, змісту [409, с. 74]. Слід вказати про можливість виділення у правовідносинах, що виникають при здійсненні непозовних проваджень, аналогічних структурних частин, що і у цивільних процесуальних правовідносинах. Крім того, вказані відносини у сфері здійснення непозовного провадження повністю відповідають ознакам цивільного процесуального правовідношення, що наведені вище.

Так, характер та виконувані судом завдання у цих провадженнях, можливість визначення у суду предметних та функціональних повноважень, надають можливість визначити суд обов'язковим суб'єктом вказаних відносин. Зокрема, при зверненні із відповідним процесуальним питанням (щодо судового контролю за виконанням судового рішення, надання дозволу на примусове виконання рішення третейського суду тощо) у сторони виникає процесуальне право щодо вирішення відповідного питання судом (відкриття провадження у справі, прийняття процесуальних рішень під час її розгляду тощо), а суд має відповідний обов'язок. Отже, послідовно виникає низка процесуальних правовідносин між заявником та судом. Стосовно ж іншої заінтересованої особи у такому провадженні складно казати про наявність певних процесуальних правовідносин між нею та суб'єктом звернення. Також не буде коректним визначати наявність певних процесуальних правовідносин між вказаними особами та іншими учасниками судового процесу.

Притаманною для розглядуваних відносин щодо непозовних проваджень є також інша ознака: обумовленість системи процесу-

альних відносин, що виникають при розгляді конкретної справи предметом судового розгляду. Зокрема, різний склад процесуальних правовідносин буде у справах щодо скасування рішення третейського суду за наявності заявлення заявником різних підстав скасування такого рішення. Так, у випадку скасування рішення з мотивів неналежного складу суду, що його виніс доказова база буде одна, а якщо — з мотивів невідповідності рішення третейського суду третейській угоді — інша. Відповідно — різним буде і склад процесуальних правовідносин, оскільки у другому випадку додатковим доказом може виступати третейська угода, і стосовно її долучення до матеріалів справи не виключається винесення судом окремого процесуального рішення, що і буде об'єктом відповідного процесуального правовідношення.

Можна стверджувати про притаманність відносин суду та заінтересованих осіб також таких ознак, як: реалізація виключно у передбачених законом межах та у рамках встановленої процесуальної форми; динамічний характер правовідносин; стадійний характер їх виникнення, зміни та припинення; владна природа; а також значення вказаних відносин щодо здійснення відповідного провадження як засобу захисту суб'єктивних прав. Не вдаючись до детального дослідження, можливо з упевненістю стверджувати про доцільність поширення також інших наведених вище ознак на процесуальні правовідносини, що виникають у вказаних провадженнях. Наведене свідчить про можливість визнання правовідносин, що виникають у ході здійснення непозовних проваджень цивільними процесуальними правовідносинами.

3.4.3. Цивільний процесуальний статус заінтересованої особи у непозовних провадженнях та процедурах як суб'єкта цивільного процесуального права

Розгляд заінтересованих осіб у вказаних провадженнях як їх сторін, за винятком такої властивості, як характер заінтересованості у результатах розгляду справи зумовлює можливість поширення на досліджуваних осіб конструкції цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, за якої до його структури входять: правові норми, правосуб'єктність, правовий статус як

суб'єкта цивільного процесуального правовідношення, правові принципи.

Дослідження цивільних процесуальних норм щодо вказаних осіб як суб'єктів цивільного процесуального права визначає особливості їх розгляду саме як певних положень змістовного характеру, закріплених нормами цивільного процесуального законодавства. Вказане надає можливість висновку щодо поширення на норми, якими урегульовано непозовні провадження і процедури, загальних положень щодо цивільного процесуального регулювання. Наслідком цього постає можливість поширення на провадження, передбачені р.р. 6-10 ЦПК України загальних положень, викладених у р. 1 ЦПК України. Втім, деталізація такого поширення має враховувати специфіку завдань вказаних проваджень.

Наступною складовою цивільного процесуального статусу учасників непозовних проваджень як суб'єктів цивільного процесуального права визначено правосуб'єктність. Ключовим положенням щодо характеристики правосуб'єктності вказаних осіб у досліджуваних провадженнях можливо вважати характер їх заінтересованості, а саме — заінтересованість у вирішенні конкретного процесуального питання, у зв'язку із чим вони і звертаються до суду. У цьому заявник у таких провадженнях є подібним до позивача. Основна відмінність полягає у відсутності у нього вимоги, спрямованої до відповідача, а наявна лише вимога, спрямована до суду. Інша заінтересована особа, відповідно, не є адресатом вимоги заявника, але їй надається можливість взяти участь у справі, оскільки рішення суду може вплинути на її інтереси. Втім, наявність усіх інших ознак сторін стосовно вказаних осіб визначає їх процесуальну правосуб'єктність у вказаних справах, що надає можливість зазначати про необхідність виділення щодо вказаних осіб право- та дієздатності у вказаних провадженнях.

Основною відмітною рисою норм процесуального права у юридичній літературі визначається характер об'єкту регулювання — правова процедура як система певних дій, рішень, що є засобом реалізації матеріальних суб'єктивних прав та обов'язків [365, с. 164]. Вказане надає підставу вважати норми р.р. 6-10 ЦПК України саме процесуальними по характеру об'єкту регулювання. Виходячи з наведеного, суб'єктивні права заінтересованих осіб, що врегульо-

вані відповідними нормами, також можна вважати процесуальними. Зазначений висновок підтверджується аналізом щодо об'єктів вказаних прав. Зокрема, такими об'єктами можна визначити певні процесуальні результати, що сприяють досягненню особи своєї кінцевої мети — отримання сприятливого для себе судового рішення. Галузева належність норм, які визначають вказані права, функції, які виконуються судом у наведених провадженнях, інтереси, які переслідуються заінтересованими особами, надають підстави вважати вказані права цивільними процесуальними.

Відповідний характер слід констатувати також стосовно обов'язків вказаних осіб, які можна розглядати засобом забезпечення належної поведінки заінтересованих осіб при розгляді справи у суді. Такий висновок випливає з об'єкту та призначення вказаних обов'язків, галузевого характеру їх закріплення, спрямованості інтересів суб'єктів, щодо яких вони закріплені.

Останнім елементом цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права визначено правові принципи. У юридичній літературі принципи непозовних проваджень не знайшли широкого відображення. Не вдаючись до детального дослідження щодо визначення конкретного переліку принципів у цих провадженнях, можна вказати, що їх специфіка зумовлюється особливими функціями суду у непозовних провадженнях, особливим характером інтересу, що переслідується сторонами, відсутністю спору про право як предмету судового розгляду. Наявність перелічених особливостей непозовних проваджень обумовлює неможливість застосування до них таких основоположних принципів, що притаманні позовному провадженню, як принцип диспозитивності та принцип змагальності — саме у такому змісті, в якому вони застосовуються у позовному провадженні. Такий висновок пояснюється змістом вказаних принципів, що не узгоджується із змістом непозовних проваджень.

Так, принцип диспозитивності у цивільному судочинстві пов'язується із відповідними положеннями матеріального права щодо суб'єктивного права особи на розпорядження належним йому правом [409, с. 53]. Така правова можливість отримує свою реалізацію у цивільному судочинстві шляхом наділення позивача можливістю змінювати предмет або підставу позову, відмовлятись від позовних

вимог повністю або частково, укладати мирову угоду. На відміну від позовного провадження у непозовних провадженнях вимога заявника до суду носить переважно процедурний характер і не пов'язана безпосередньо із реалізацією матеріального законодавства, що визначає обмежені можливості зміни предмета звернення у таких провадженнях, на відміну від позовного: особа не може відмовитись від звернення частково або укласти мирову угоду. Сам характер вказаних питань як процесуальний позбавляє сенсу такі зміни.

Щодо ж до принципу змагальності, то можна зазначити не про наявність змагання між сторонами у вказаних провадженнях, а про необхідність для заявника підтвердити фактичну обґрунтованість свого звернення до суду. Заінтересованій особі надається можливість взяти участь у справі, у першу чергу, не для заперечень по суті звернення заявника, а з метою найбільш повного встановлення обставин справи та вирішення її судом.

Отже, попри зовнішнє збереження засад позовного провадження щодо вказаних проваджень: приватний характер звернень щодо відкриття вказаних проваджень, наявність двох основних їх учасників (заявник та заінтересована особа), подібність процесуальної форми розгляду вказаних справ до форми позовного провадження, слід констатувати принципово інший їх характер, а отже — й інші засади реалізації таких основоположних принципів цивільного процесуального права у них, як принципи диспозитивності та змагальності.

Не вдаючись до детального дослідження особливостей інших принципів цивільного процесуального права у вказаних провадженнях, можливо вказати про вплив окреслених особливостей засад вказаних проваджень також щодо них. Тож слід вказати про особливості принципів цивільного процесуального права у вказаних провадженнях, у тому числі — як елементу цивільного процесуального статусу вказаних суб'єктів цивільного процесуального права.

Розгляд принципів цивільного процесуального права як елементу цивільного процесуального статусу заінтересованої особи у непозовних провадженнях актуалізує розгляд питань щодо значення принципу верховенства права у розглядуваних провадженнях, а також — щодо визначення вказаного статусу, що випливає з ч. 1 ст. 10 ЦПК України, де визначено, що при розгляді цивільних справ

суд керується принципом верховенства права. Значення судової діяльності, як було показано вище, зберігається також стосовно здійснення судом непозовних проваджень, що визначає поширення принципу верховенства права також на діяльність суду при їх здійсненні. Вказане повністю виправдовує закріплення принципу верховенства права саме у загальних положеннях ЦПК України.

У юридичній літературі функцій суду у провадженнях щодо оскарження рішення третейського суду визначають як функцію судового контролю за діяльністю цих органів. Аналогічна функція виділяється також стосовно провадження щодо судового контролю за виконанням судових рішень [406, с. 672, 811]. Виконання функції судового контролю, поряд із здійсненням правосуддя, не суперечить природі судової влади. Тож склад принципів цивільного процесуального права у непозовних провадженнях характеризується, з одного боку — процесуальною формою розгляду таких справ, а з іншого — не суперечністю контрольної функції у розглядуваних випадках природі судової гілки влади. Тому в аспекті цього дослідження можна вказати про, загалом, збереження складу принципів цивільного процесуального права стосовно вказаних проваджень.

Не оспорюючи по суті визначення функції судової влади у непозовних провадженнях як контрольної, можна зазначити про доцільність також іншого призначення вказаних проваджень, діяльності суб'єктів судової влади у них. Визначення виконання судового рішення як необхідної умови реалізації права особи на суд, юридичної процедури передусім з позиції засобу забезпечення реалізації прав особи загалом, наведені вище положення щодо пріоритетності прав людини дозволяють назвати непозовні провадження не тільки засобом здійснення контролю суду щодо належного здійснення виконання судового рішення, але у першу чергу — як засіб забезпечення прав осіб у зв'язку із винесеним судовим рішенням. Зокрема, у провадженні щодо судового контролю за виконанням судових рішень розглядаються скарги на рішення, дії особи, яка виконує судове рішення. У провадженні щодо видачу дозволу на виконання рішення третейського суду об'єктом охорони є інтереси особи, не на користь якої винесено рішення третейського суду шляхом запобігання виконанню рішення. яке не відповідає вимогам закону.

Пріоритет прав людини, у поєднанні із відсутністю у непозовних провадженнях ознак систематичності та постійності дозволяє визначити першочерговою саме функцію гарантування прав відповідних осіб. Таке сприйняття функції непозовного провадження має бути ключовим при визначенні напрямків їх подальшого вдосконалення.

Однією з вимог принципу верховенства права визначено передбачуваність, що зумовлює забезпечення стану, за якого особа, яка звертається до суду, може враховувати свої ключові інтереси у зв'язку із участю у справі: строки прийняття судового рішення, власні витрати коштів та часу тощо. Вказане зумовлює значення принципу верховенства права як «лакмусового папірця» формуючого впливу суб'єкта цивільного процесуального права на розвиток цієї галузі, зокрема — і у розглядуваних видах проваджень.

У попередніх підрозділах було обґрунтовано положення щодо міжгалузевого характеру категорії «суб'єкт цивільного процесуального права» з огляду на необхідність врахування судом положень загального статусу людини при здійсненні провадження у справі, а також законодавцем — при визначенні гарантій участі особи у цивільному судочинстві. Положення щодо загального статусу людини можуть бути у повній мірі поширені також і стосовно непозовних проваджень.

Отже, непозовні провадження значною мірою дотичні до окремого провадження за своєю правовою природою, або ж до проваджень контрольного характеру (наприклад, як провадження щодо судового контролю за виконанням судових рішень).

Наведене підтверджує вказаний вище висновок щодо доцільності поширення загальних положень ЦПК України, зокрема — р. 1 ЦПК України — стосовно визначення процесуального статусу учасників непозовних проваджень у цивільному процесі. З іншого боку, слід вказати на проблематичність практичної реалізації вказаного положення з огляду на формулювання відповідних норм р.р. 6–10 ЦПК України, яке не передбачають такої можливості, оскільки носять закритий характер. Тому з метою належного законодавчого закріплення поширення положень р. 1 ЦПК України щодо проваджень, передбачених р.р. 6-10 ЦПК України, доцільно внести до цих положень відповідні зміни.

Розділ 4

ІНШІ УЧАСНИКИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

4.1. Інші учасники судового процесу як суб'єкти цивільного процесуального права у позовному провадженні

4.1.1. Секретар судового засідання, судовий розпорядник, помічник суду як суб'єкти цивільного процесуального права

Параграфом 3 глави 4 розділу 1 ЦПК України іншими учасниками судового процесу визначено: помічника судді, секретаря судового засідання, судового розпорядника, свідка, експерта, експерта з питань права, перекладача, спеціаліста.

Законом України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII до законодавчих положень стосовно вказаних учасників внесено істотні зміни, які значною мірою стосуються не тільки врегулювання процесуального статусу окремих учасників, але й запровадження двох принципово нових учасників, яких не було у попередній редакції ЦПК України — помічника судді та експерта з питань права.

Слід вказати, що у існуючих юридичних публікаціях наведені зміни далеко не завжди отримали схвальні відгуки. Чимало питань викликає одне тільки запровадження такого учасника, як експерт з питань права, правовий статус якого у судовому процесі, порядок залучення залишився значною мірою неврегульованим, а також проблемною є мета його участі у процесі загалом [106].

На додаток до наведеного, слід вказати, що тематика інших учасників судового процесу в цілому є набагато менш дослідженою, ніж тематика, наприклад, учасників справи або діяльності судових органів і суддів щодо здійснення правосуддя у цивільних справах. З приводу окремих учасників розглядаються певні питання, що мають пряме відношення до їх цивільного процесуального статусу.

Так, наприклад, Л.С. Буряк розглядає питання відповідальності експерта у цивільному процесі [35].

У вказаних та інших дослідженнях основна увага приділяється вирішенню процедурних питань участі вказаних суб'єктів у цивільному судочинстві, але недостатньою мірою висвітлені питання позапроцесуальних відносин, що складаються між цими учасниками та судом, але які є основою для визначення їх цивільної процесуальної правосуб'єктності. Таким чином, визначення конституційних та адміністративно-правових засад участі у цивільному судочинстві інших учасників цивільного процесу як основи їх процесуального статусу є актуальним питанням щодо розвитку доктрини цивільного процесуального права.

Вказане свідчить про необхідність оновлення теоретичних положень, у напрямку забезпечення впорядкування внесення змін до чинного процесуального законодавства в аспекті інших учасників судового процесу. Наведене завдання вимагає звернення до теоретичного підґрунтя існуючого врегулювання процесуального статусу вказаних учасників. Водночас, звернення до відповідних теоретичних положень свідчить про недостатність опрацювання у чинній доктрині цивільного процесуального права особливостей участі вказаних учасників при розгляді цивільних справ. Слід вказати лише на наявність робіт, які мають своїм предметом, переважно, проблематику участі у цивільному процесі лише окремих учасників, на рівні окремих дисертаційних досліджень [39; 61; 156; 274].

У сучасній доктрині цивільного процесуального права участі у цивільному процесі інших учасників судового процесу приділялась увага, в першу чергу, як самостійним учасникам процесу. Втім, такий підхід характеризується неоднозначністю. Зокрема, не розкривається категорія «учасник». Вказане особливо актуальне для таких учасників як секретар судового засідання, судовий розпорядник, помічник судді. Розгляд вказаних осіб як учасників процесуального правовідношення зумовлює врахування положення суду як обов'язкового суб'єкта процесуального правовідношення. Розгляд їх з позиції конкретного правового статусу не дозволяє визначити їх спільні риси, що позбавляє можливості проведення повноцінного подальшого дослідження. Крім того, як відомо, категорія «правовий статус» не має самостійного значення в аспекті предме-

ту наукової роботи, оскільки визначає положення у певній правовій системі конкретного суб'єкта .

Визначення напрямів та закономірностей вдосконалення правового регулювання інших учасників цивільного процесу зумовлює необхідність виходу за межі їх сприйняття та розгляду з єдиної позиції суб'єктів цивільного процесуального права, але доцільною є постановка завдання щодо можливості розгляду інших учасників цивільного процесу із врахуванням аспектів суб'єкта права. Крім того, при аналізі інших учасників судового процесу має враховуватись також галузева основа врегулювання їх правового статусу. Мова йде, у першу чергу, про таких учасників як секретар судового засідання, судовий розпорядник, а також відносно новий учасник судового процесу — помічник судді, основи правового статусу яких врегульовані нормами адміністративного права, оскільки вказані особи є державними службовцями, а отже — представниками держави. Крім того, як відзначається у літературі, вони виконують принципово інші функції, ніж такі учасники як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, що має враховуватись при дослідженні їх як суб'єктів цивільного процесуального права.

Одним з аспектів суб'єктів права визначається юридична зовнішність. У цьому аспекті ключовими рисами секретаря судового засідання, судового розпорядника, помічника судді постають, у першу чергу, їх професійні якості, що створює умови перебування їх на відповідній посаді у суді. Відповідно до ст. 66 ЦПК України, на помічника судді покладається здійснення підготовки та організаційного забезпечення судового процесу: оформлення судових справ, підготовка проектів документів, оформлення копій судових рішень, виконання інших доручень судді щодо організації судової справи. Відповідно до розділу 2 Типової посадової інструкції помічника судді місцевого загального суду від 20.07.2005 р. № 86 [245], можна визначити вказані вище та інші обов'язки помічника судді, які стосуються організації судового процесу. Слід вказати, що виконання організаційних та інших повноважень не пов'язано безпосередньо із виникненням цивільних процесуальних правовідносин, не зумовлює виникнення процесуальних прав та обов'язків ні у помічника судді, ні у інших учасників цивільного процесу. Можна вказати про здійснення помічником судді повноважень секретаря судового

засідання у випадках, визначених законом (ч. 3 ст. 66 ЦПК України). Водночас, слід вказати, що у такому випадку помічник судді набуває, фактично, інший правовий статус. Тому, констатуючи наявність у нього відповідних посадових обов'язків в ході розгляду цивільної справи, слід, тим не менш, вказати, що однозначно стверджувати про притаманність йому юридичної зовнішності саме у цивільному процесі спірне з огляду на неможливість виникнення у зв'язку із прийняттям ним рішень, що мають цивільне процесуальне юридичне значення, тобто з якими процесуальний закон пов'язує виникнення процесуальних наслідків (виникнення, зміна, припинення процесуальних правовідносин).

Проаналізовані особливості відсутні щодо секретаря судового засідання та судового розпорядника. Так, здатність секретаря судового засідання самостійно приймати рішення, які мають значення для перебігу розгляду цивільної справи підтверджується, у першу чергу, передбаченням у ст. 38 ЦПК України можливості заявлення йому відводу. З іншого боку, секретареві, як і помічникові судді, не притаманно бути стороною у конкретному цивільному процесуальному правовідношенні. З наслідками його рішень, дій, бездіяльності у процесі закон безпосередньо пов'язує виникнення, зміну, припинення цивільних процесуальних правовідносин. Аналогічне можна стверджувати стосовно також судового розпорядника. Саме ця обставина обумовлює можливість розгляду вказаних осіб як суб'єктів цивільного процесуального права.

Наступним аспектом характеристики інших учасників цивільного процесу з позицій суб'єкта права виступає правова воля. З цієї позиції першорядне значення набувають такі якості, як поєднання особою здатності приймати рішення та їх реалізовувати. Судовий розпорядник, секретар судового засідання приймають рішення під час підготовки справи до судового розгляду, а також у ході її розгляду, причому внаслідок таких рішень виникають обставини, що мають цивільне процесуальне юридичне значення, тобто з якими процесуальний закон пов'язує виникнення процесуальних наслідків (виникнення, зміна, припинення процесуальних правовідносин).

Слід вказати, що попри притаманність особі, яка займає посаду помічника судді, поєднання здатностей приймати рішення та реалі-

зовувати їх, із наслідками таких рішень, дій, бездіяльності закон не пов'язує безпосередньо виникнення, зміну, припинення цивільних процесуальних правовідносин, тому вказана здатність відображає його як суб'єкта права, але не як суб'єкта цивільного процесуального права.

Наступним є аспект щодо сприйняття суб'єкта права як сукупності правових зв'язків та правових відносин. Зокрема, до уваги беруться зв'язки та відносини певного суб'єкта права із іншими суб'-єктами, а також вплив на оточуючу його правову реальність. У такому аспекті можна виділити ймовірність порушення процесуальних прав та інтересів учасників процесу безпосередньо внаслідок неналежного здійснення своєї професійної діяльності секретарем судового засідання, судовим розпорядником. Втім, постає питання щодо визначення у такому випадку порушника прав вказаних осіб.

Для відповіді на це питання доцільно застосувати конструкцію юридичної особи та її представника як особи, яка виражає її волю, а також особливості держави як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Застосування вказаного підходу надає можливість врахувати, що секретар судового засідання, судовий розпорядник є особами, які входять за законом до апарату суду та, у межах своєї компетенції, виражають волю суду та ототожнюються із судом. Тому попри визначення вказаних осіб у ЦПК України як окремих учасників цивільного процесу, відповідність їх іншим наведеним вище критеріям суб'єкта права, доводиться констатувати, що порушником процесуальних прав учасників процесу у даному випадку є суд.

Розгляд секретаря судового засідання, судового розпорядника, помічника судді у інших визначених аспектах суб'єкта права лише підтверджує наведену тезу. Так, дослідження вказаних осіб з позиції правосвідомості: правових почуттів та емоцій, їх цілісного характеру — вказує на необхідність відповідності конкретної особи, що займає відповідну посаду — вимогам, що висуваються у зв'язку із цією посадою. Розгляд правосвідомості як інтелектуального елементу волі особливо актуалізується у зв'язку із розглядом вказаних суб'єктів як виразників волі суду як органу державної влади.

Дослідження наведених посадових осіб суду з позиції правового діяча привертає увагу до особливостей процесу створення ними

наслідків їх поведінки: актів застосування права, правовідносин тощо. Слід вказати, що попри створення вказаних наслідків саме їх волею та свідомістю, але вона ототожнюється із волею та свідомістю суду, набуває офіційного характеру.

Наступний аспект стосується визначення людини як суб'єкта права з позиції соціально-правової цінності. Людина, її інтереси визначаються відправною позицією для виникнення правових цінностей. Щодо зазначених посадових осіб, слід вказати на типовість для структури підзаконних нормативних актів, що визначають основи адміністративно-правового статусу відповідних посадових осіб, розділу щодо правових гарантій їх діяльності та соціального, іншого захисту. З іншого боку, вказаним захистом наведені особи користуються саме як такі, що обіймають відповідні посади. Отже полі галузевий характер правового регулювання статусу секретаря судового засідання, судового розпорядника, помічника судді характеризує їх як суб'єктів права загалом, але не як суб'єктів цивільного процесуального права.

Останнім аспектом суб'єкта права визначено правосуб'єктність. Правосуб'єктність визначається, в першу чергу, як визнання конкретної особи суб'єктом права з боку правопорядку. Стосовно розглядуваних осіб, то можна вказати, що наявність у ЦПК України норм щодо діяльності секретаря судового засідання, судового розпорядника, помічника судді не слід визначати прямим визнанням їх цивільним процесуальним правопорядком як суб'єктів цивільного процесуального права, оскільки вказані особи діють від імені суду, суд є єдиним обов'язковим учасником цивільних процесуальних правовідносин. Вказане слід розцінювати як спеціальну правосуб'єктність суду — щодо наведених випадків.

Можливість подання сторонами скарг, заяв, клопотань стосовно діяльності вказаних посадових осіб слід вважати такими, що виникли саме у зв'язку із діяльністю суду. Розгляд відповідних звернень стосовно діяльності конкретної посадової особи суддею не слід вважати випадком розгляду судом вказаних звернень щодо самого себе, оскільки в конкретному випадку предметом розгляду є діяльність саме конкретної особи, і здійснення такого розгляду щодо неї є функцією судді, що здійснює правосуддя у конкретній справі від імені суду.

Наведене, у взаємозв'язку із позиціями, викладеними у попередніх розділах, надає можливість сформулювати широке поняття суду як суб'єкта цивільного процесуального права. У широкому значенні суд включає до себе усіх посадових осіб, внаслідок діяльності яких виникають юридичні цивільні процесуальні факти. Такими посадовими особами є: суддя, секретар судового засідання, судовий розпорядник. Включення до складу суду як суб'єкта цивільного процесуального права помічника судді не відповідає характеру його діяльності за посадою, яка не передбачає виникнення внаслідок його діяльності процесуальних юридичних фактів. Внаслідок вказаного доцільно виключити його з числа інших учасників судового процесу з гл. 4 р. 1 ЦПК України.

На додаток слід навести позицію Д.М. Чечота, який вказував на службовий, а не процесуальний характер відносин секретаря із судом. Зокрема, його позиція цитується Д.Д. Луспеником [150, с. 225; 425, с. 8] при здійсненні характеристики секретаря судового засідання як учасника цивільного процесу. Д.Д. Луспеник однозначно визначає секретаря судового засідання учасником цивільного процесу, виходячи з урегульованості його обов'язків нормами цивільного процесуального права [150, с. 225]. Погоджуючись із таким висновком, слід вказати, що вчений, на жаль не продовжує його — щодо визначення характеру участі досліджуваного учасника у цивільному процесуальному правовідношенні.

У дореволюційній процесуальній літературі секретар судового засідання відноситься до осіб, які «примикають» до суду та можуть бути, у визначених у законі випадках, суб'єктом цивільного процесуального правовідношення [65, с. 29]. З іншого боку, можна навести позицію Т.В. Сахнової, щодо виділення такої ознаки цивільних процесуальних правовідносин, як те, що їх системоутворюючим фактором виступає предмет процесу [317, с. 195].

Дійсно, предмет процесу впливає як на склад цивільних процесуальних правовідносин, що виникають, наприклад, між судом та іншими учасниками цивільного процесу, так і на їх зміст (наприклад, чи допитувати свідка і про які саме обставини). Участь же секретаря (судового розпорядника, помічника судді), наприклад, у судовому засіданні та виконання ними своїх обов'язків не залежить від предмету процесу. Можна констатувати відсутність такої залеж-

ності також стосовно виконання секретарем судового засідання інших своїх обов'язків.

Наведене дозволяє виділити суд як особливий суб'єкта цивільного процесуального права, що відрізняється багатофункціональним характером, і здійснює функції як власне правосуддя, так і організаційні функції. Основою процесуальної правосуб'єктності секретаря судового засідання, судового розпорядника, помічника судді можна вважати їх компетенцію як осіб, які займають посади державної служби у суді.

4.1.2. Багатоаспектність осіб, які сприяють здійсненню правосуддя у позовному провадженні як суб'єктів цивільного процесуального права

Наведені на початку цього підрозділу теоретичні та практичні проблеми актуалізують дослідження з позиції виділених аспектів суб'єкта права також інших учасників судового процесу, таких як свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, експерт з питань права (ст. 65 ЦПК України).

Фактичною підставою для участі у цивільній справі свідка можна вважати дані його обізнаності щодо обставин справи. Як відомо, норма щодо обов'язку свідка надавати свідчення у суді носить конституційний характер. Вказану норму можна вважати основою правового статусу свідка у цивільній справі. З позиції конституційного та адміністративного права, якщо основою правосуб'єктності секретаря судового засідання та судового розпорядника є їх компетенція, то основою правосуб'єктності свідка можна вважати саме вказаний конституційний обов'язок. З іншого боку, не можна не враховувати наявність у особи-свідка також загального статусу фізичної особи, що надає їй відповідні правові гарантії.

Свідка, таким чином, у цивільному судочинстві слід розглядати як фізичну особу, яка має спеціальний правовий статус у суді, і діяльність якої носить цільовий характер, що задає відповідний напрям реалізації свідком своїх прав та виконання обов'язків. Подібне можна стверджувати також стосовно експерта, перекладача, спеціаліста.

В аспекті «правової зовнішності» (поєднання здатностей приймати рішення та реалізовувати їх) привертає до себе увагу закріплене законом право свідка відмовитись від надання показань щодо себе, близьких родичів у випадках, передбачених законом, а експерта — від проведення експертизи, якщо він вважає себе недостатньо компетентним для її проведення.

Відповідно до ч. 4 ст. 75 ЦПК України, перекладач може відмовитись від надання перекладу, якщо він не володіє достатніми знаннями мови, необхідними для перекладу.

Вказані особи, а також спеціаліст, наділені певним обсягом прав у процесі, якими можуть користуватись, відповідно до їх цільового призначення. Здатність вирішувати питання щодо своєї участі у цивільному судочинстві, користуватись вказаними процесуальними правами передбачає відповідність усім критеріям юридичної зовнішності: здатність до самостійного прийняття та здійснення рішень, до самостійної участі у відповідних процесуальних правовідносинах. Врахування аспекту «правової зовнішності» відносно свідка, експерта, перекладача, спеціаліста, експерта з питань права дозволяє об'єктивувати їх цінність для процесуального розгляду справи, що у взаємозв'язку із співвідношенням загального та спеціального статусу, врахуванням специфічної мети участі у цивільному процесі кожного з наведених учасників дозволяє розглядати кожного з них як самостійного суб'єкта цивільного процесуального права.

Привертають до себе увагу положення щодо участі цивільному процесі неповнолітніх, малолітніх у якості свідків (ст. 232 ЦПК України). У такому випадку, відповідно до ч. 1 вказаної статті, допит таких осіб відбувається в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не заінтересовані у справі, або представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей. Тому, попри значення участі вказаних осіб у процесі, передусім, як джерел отримання інформації, але їх одночасно можливо розглядати як суб'єктів цивільного процесуального права.

Законом України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII ЦПК України викладено у новій редакції, введено нового іншого учасника судового процесу — експерта з питань права. З огляду на специфічний характер вказаного учасника, порівняно із іншими учасниками судового процесу, наявну проблематику щодо визначення його

процесуального положення, вказаному учаснику доцільно приділити окрему увагу після аналізу традиційних учасників судового процесу.

Наявність процесуальних прав передбачає наявність у їх носіїв також поєднання здатностей до прийняття рішень та їх реалізації, зокрема — стосовно користування вказаними процесуальними правами. Слід вказати, що наведена здатність обумовлена, в першу чергу, їх загальним правовим статусом як людини, що передбачає наявність здатності користуватись процесуальними правами як суб'єкта права.

Свідок, експерт, перекладач, спеціаліст можуть бути охарактеризовані з позицій правових відносин та правових зв'язків. Так, при відправленні правосуддя виникають правовідносини між вказаними учасниками та судом, об'єктом яких можна визначити отримання судом інформації, що має значення для вирішення справи. Одночасно, доцільно вказати про вплив практики вказаних відносин на формування цивільного процесуального законодавства, вплив необхідності забезпечення інтересів виділених учасників у формуванні вказаного законодавства та галузі цивільного процесуального права загалом. З іншого боку, внаслідок участі у правових відносинах вказані суб'єкти впливають на кінцеве рішення суду у справі, що зумовлює їх значення участі у цивільному процесі і формує галузь цивільного процесуального права з метою формування законодавчого забезпечення необхідності їх участі у процесі.

Наступним аспектом є визначення суб'єкта права у аспекті правосвідомості, зокрема: правових емоцій, почуттів, їх цілісного характеру. З цієї позиції першорядним постає усвідомлення особою, яка бере участь у справі, у відповідній процесуальній ролі, свого обов'язку щодо надання свідчень, здійснення перекладу, проведення експертного дослідження, надання технічної допомоги суду та ін. Крім того, вказані особи мають усвідомлювати свої процесуальні права, а також обов'язок добросовісного їх використання.

Така сторона суб'єкта права, як «правовий діяч» дещо меншою мірою проявляється в цивільному процесі стосовно інших учасників судового процесу з огляду на їх призначення участі у процесі: бути джерелом необхідної інформації для суду, сприяти здійсненню правосуддя, виконати свій громадянський обов'язок. Судова практика

участі вказаних учасників у судовому процесі свідчить про її вплив на формування законодавства у цій сфері, формування цивільного процесуального законодавства у цілому.

Зокрема, потребу свідка щодо користування рідною мовою або мовою, якою він володіє для надання пояснень по суті справи, подання відповідних клопотань можна вважати передумовою закріплення відповідного процесуального права свідка. Слід вказати, що наявність зазначеного процесуального права впливає також на інші інститути цивільного судочинства. Зокрема: на порядок дослідження показань свідка, в якому передбачається надання йому можливості заявити відповідне клопотання; на інститут судових витрат, де передбачено витрати сторони у зв'язку із залученням перекладача (зокрема — і у випадку, якщо вказане необхідно для забезпечення належного надання показань свідком); інститут процесуальних строків тощо.

Вказане впливає також на принципи цивільного процесуального права, зокрема: принцип незалежності судді, відповідно до якого суддя вирішує питання щодо допуску до участі у справі наданого стороною перекладача на власне переконання, відповідно до вимог процесуального закону; принцип диспозитивності, відповідно до якого надання перекладача є правом, а не обов'язком сторони і, відповідним чином, у разі прийняття стороною рішення щодо незалучення перекладача — вона несе усі негативні наслідки цього рішення (принцип законної істини). Можна вказати, що навіть за меншого ступеня вираження вказаного аспекту щодо свідка, експерта, перекладача, спеціаліста принципи цивільного процесуального права притаманні і їх діяльності.

Розгляд інших учасників процесу як соціально-правової цінності передбачає постановку питання щодо створення судом належних умов для виконання ними своїх функцій у процесі: надання свідком показань, експертом — висновку тощо. З позиції цивільного процесуального права наведене передбачає наявність, передусім, належної процедури допиту свідка, дослідження показань експерта; наявність повноважень суду щодо недопущення протиправної поведінки учасників розгляду справи, спрямованої на заваду належній діяльності вказаних учасників процесу; наявність відповідних процесуальних засобів, що уможливлюють надання стороною відповід-

них доказів, залучення відповідних учасників (наприклад, положення щодо розподілу судових витрат).

Отже, можна зазначити про формування вказаним аспектом процесуальних засобів, спрямованих на забезпечення можливості участі вказаних осіб у процесі, і таким чином — справляє формуючий вплив на галузь цивільного процесуального права.

Останнім аспектом суб'єкта права визначено правосуб'єктність, що передбачає визнання суб'єкта права з позицій правопорядку, зокрема як окремого учасника цивільного процесу. З цієї позиції можна вказати про традиційне визнання цивільним процесуальним законодавством таких учасників, як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач. Їх правосуб'єктність характеризується такими особливостями: а) метою участі у цивільному судочинстві; б) правовими засадами участі, зокрема — їх конституційним характером. Наявність таких особливостей впливає на специфіку порядку виникнення правосуб'єктності у конкретних учасників.

Так, на відміну від сторони, яка вступає у процес за власним бажанням (у зв'язку із чим щодо неї виділяються такі якості, як правоздатність та дієздатність), на відміну від суду, що набуває повноважень щодо участі у конкретній справі відповідно до закону, вказані особи набувають своєї правосуб'єктності, відповідно до вказівки сторони, яка їх залучає.

Таким чином, свідка, експерта, перекладача, спеціаліста слід розглядати у цивільному процесі як фізичних осіб із загальним статусом, але які в силу визначених у законі обставин набувають спеціальний правовий статус, і діяльність яких у суді носить цільовий характер, що є основою їх процесуальної правосуб'єктності.

Слід вказати, що наведені вище аспекти щодо характеристики посадових осіб суду, інших учасників судового процесу зумовлені, в першу чергу, наявністю у них відповідних якостей як суб'єктів права загалом. Найбільш яскравим прикладом співвідношення їх статусу як суб'єктів права та суб'єктів цивільного процесуального права можна вважати такі властивості, як: здатність щодо прийняття рішень та їх реалізації, наявність певного рівня правосвідомості тощо. З іншого боку, слід вказати, що специфічні вимоги, що ставляться до вказаних осіб як суб'єктів цивільного процесуального права, передбачають і специфічний зміст відповідних їх аспектів.

Зокрема, правосвідомість судді, безперечно, має бути більш глибокою та цілісною, ніж правосвідомість людини як суб'єкта права загалом. Визнання конкретної особи цивільним процесуальним законодавством суб'єктом права у аспекті правосуб'єктності висуває вимогу щодо закріплення процесуального статусу конкретного суб'єкта цивільного процесуального права у процесуальному законодавстві. Тому можна вказати про специфічний зміст аспектів суб'єктів цивільного процесуального права, зумовленого їх спеціальним правовим статусом.

Проведене дослідження надає підстави стверджувати про можливість розгляду інших учасників судового процесу як суб'єктів цивільного процесуального права (крім помічника судді). Крім того, вказане надає можливість визначити галузеву правову природу та особливості вказаних суб'єктів.

На окрему увагу заслуговує питання визнання суб'єктом права особи, яка реалізує своє право бути присутньою в залі судового засідання при відкритому розгляді цивільної справи (ч. 2 ст. 7 ЦПК України). З одного боку, ЦПК України безпосередньо визначає її процесуальні права в аспекті принципу гласності цивільного процесу. З іншого — відповідь щодо визнання її суб'єктом права залежить від іншого питання, яке вже поставало стосовно такої процесуальної фігури, як помічник судді. Зокрема, вище було вказано про недоцільність визначення помічника судді суб'єктом цивільного процесуального права з огляду на відсутність юридичного характеру результатів його діяльності, а саме — що внаслідок неї не виникають процесуальні юридичні факти. Подібне можна вказати також стосовно особи, яка присутня у залі судового засідання.

Правовий статус такої особи визначається, крім ЦПК України, також нормативним актом іншої галузевої належності — Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Так, відповідно до ч. 1 ст. 11 вказаного Закону, визначено право особи бути присутньою у судовому процесі, причому незалежно від його галузевої належності: кримінальне, цивільне, адміністративне або господарське судочинство. Також визначено права особи, що присутня у такому процесі (ч. 4 ст. 11 вказаного Закону).

Хоча однією із сторін у вказаних відносинах і постає суд, але ці відносини не можна визначити як процесуальні у класичному ро-

зумінні, оскільки іншою стороною не є учасник судового процесу, а об'єктом таких відносин не є рішення або ухвала суду щодо конкретного процесуального питання, яке виникає у ході розгляду справи. Враховуючи врегулювання вказаних відносин актом іншої галузевої належності, а також зважаючи на конституційне закріплення принципу гласності (п. 6 ч. 2 ст. 129 Конституції України), можна вказати на те, що вказані відносини є відносинами іншої галузевої належності, а отже — особу, яка присутня в залі судового засідання при відкритому розгляді цивільної справи, як учасника вказаних відносин не можна вважати суб'єктом цивільного процесуального права.

4.1.3. Структура осіб, які сприяють здійсненню правосуддя як суб'єктів цивільного процесуального права

Елементом суб'єкта цивільного процесуального права визначено громадянство. Стосовно свідка, експерта, перекладача, спеціаліста громадянство набуває особливого значення з позиції визначення їх як суб'єктів цивільного процесуального права, так і учасників цивільних процесуальних правовідносин. Громадянство визначене з позиції правового зв'язку особи із державою, а тому ключовим є положення про наявність такого зв'язку, характер же його (громадянин, особа без громадянства, іноземець тощо) стає другорядним. Про наявність цього зв'язку свідчить існування обов'язку особи надати показання у суді, дати правдивий висновок (експерт), а також з'явитись до суду та здійснювати технічну допомогу суду (спеціаліст) та належно здійснювати переклад. Можна стверджувати, що на подібному ж ґрунтується обов'язок експерта з питань права з'явитись до суду за викликом щодо надання пояснень по суті свого висновку (ч. 2 ст. 73 ЦПК України).

Наступним елементом щодо вказаних учасників як суб'єктів цивільного процесуального права виділено правові гарантії їх діяльності. Слід вказати про недостатність уваги науковців щодо питань вказаних гарантій. Загалом поняття процесуальних гарантій дослід-

жується стосовно участі матеріально заінтересованих осіб у цивільному процесі. Втім, усталене розуміння гарантій як засобів забезпечення належного функціонування певного правового явища надає змогу стверджувати про можливість виділення гарантій також стосовно участі інших учасників судового процесу у розгляді справи.

Втіленням гарантій реалізації як процесуальних прав матеріально заінтересованих осіб, так і їх права на судовий захист загалом можна вважати процесуальну форму. Вказане належить і до участі інших учасників судового процесу у розгляді справи. З огляду на суто цільовий характер участі їх у справі, гарантії щодо них слід пов'язувати, у першу чергу, із гарантіями належного виконання ними своїх відповідних функцій.

Слід повністю погодитись із визначуваними у процесуальній літературі принципами цивільної процесуальної форми: розгляд справ виключно судом, у розумні строки, незалежними суддями; відкритий характер судових засідань; наділення заінтересованих осіб усіма процесуальними правами, що дозволяють реально захищати свої права у суді тощо [317, с. 65-66]. Не вдаючись до дослідження у напрямку вичерпного визначення гарантій діяльності зазначених учасників процесу під час розгляду справ, можна вказати на сприйняття вказаних принципів процесуальної форми за основу для визначення гарантій діяльності інших учасників цивільного процесу.

Зокрема, наявність передбаченої законом процесуальної форми дослідження відповідних джерел доказів, залучення та діяльності у суді спеціаліста та перекладача сама по собі може розглядатись як істотна гарантія діяльності вказаних учасників. Відкритий характер судових засідань, наділення відповідних учасників процесуальними правами також можна вважати важливими процесуальними гарантіями їх діяльності.

Слід вказати про взаємозалежність виконуваних вказаними учасниками функцій із гарантіями їх діяльності. Так, з метою забезпечення надання свідком найбільш повної інформації про обставини справи передбачається його процесуальне право користуватись нотатками. Виникнення у цивільному процесі нових учасників зумовлює також і виникнення гарантій їх діяльності. Так, гарантії

діяльності експерта з питань права зумовлені його участю у судовому засіданні (ч.ч. 2, 3 ст. 73 ЦПК України). Тому можна зазначати про формуючий вплив діяльності інших учасників процесу на гарантії їх участі у справі, а отже — і на формування інститутів цивільного судочинства, а взаємопов'язаність вказаних інститутів дає підстави стверджувати про формування вказаним галузі цивільного процесуального права загалом. Тому правові гарантії слід визнати невід'ємним елементом таких як суб'єктів цивільного процесуального права як свідок, експерт, спеціаліст, експерт у галузі права, перекладач.

Виконуючи свої функції у процесі, інші учасники цивільного процесу реалізують свій спеціальний правовий статус. Втім, це не позбавляє їх загального статусу людини. У зв'язку із наведеним слід вказати про можливість виділення також другої групи вказаних гарантій — гарантії прав людини.

У юридичній літературі наводяться зокрема такі гарантії, як: політичні (поділ влади, участь громадян в управлінні державою, демократична виборча система тощо); соціально-економічні (соціальноорієнтована економіка, рівність форм власності, високий рівень економічного розвитку суспільства тощо); ідеологічні (визнання людини та пов'язаних із нею цінностей найвищою цінністю; заборона релігійної та міжетнічної ворожнечі; заборона пропаганди насильства та жорстокості тощо); спеціальні або юридичні (право на обізнаність щодо своїх прав та обовязків; заборона зворотної дії закону, що посилює або встановлює юридичну відповідальність; презумпція невинуватості; процедури реалізації прав людини (на національному рівні) тощо); інституціональні (інститут омбудсмена); судові гарантії (доступ осіб до неупередженого суду; право на справедливий суд; діяльність адвокатури); міжнародно-правові (засоби та інститути, що входять до універсальних та регіональних механізмів захисту прав людини; діяльність моніторингових органів ООН (Комітету з прав людини, Комітету проти катувань тощо); ро-згляд скарг Європейським судом з прав людини тощо) [365, с. 304-306]. Вказані гарантії, безумовно, мають дотримуватись судом при допиті свідка, заслуховуванні пояснень експерта щодо свого висновку, взаємодії із спеціалістом та перекладачем. Тому, крім суто процесуальних (спеціальних) гарантій діяльності інших учас-

ників процесу, можна виділити також загальні. Вказане співвідношення загальних та спеціальних гарантій значною мірою обумовлює співвідношення природно-правового та позитивного способу регулювання положення інших учасників процесу як суб'єктів цивільного процесуального права. Так, загальні гарантії відображають засади природно-правового підходу. Визначений же обов'язок вказаних осіб щодо участі у процесі носить яскраво виражений позитивний характер.

Можливо визначити структуру цивільного процесуального статусу інших учасників розгляду справи як суб'єктів цивільного процесуального права аналогічною до вже визначеної вище структури щодо заінтересованих осіб та суду.

Першим елементом вказаного статусу визначено правові норми, зокрема — норми цивільного процесуального права. Значення вказаних норм як елементу правового статусу інших учасників цивільного процесу як суб'єктів цивільного процесуального права вбачається у наступному. По-перше, ними визначаються основні функції вказаних учасників, завдання їх діяльності у процесі, що визначає їх положення у процесі загалом. По-друге, ними визначаються права та обов'язки вказаних учасників, задається напрям реалізації цих прав та обов'язків. По-друге, широке використання герменевтичного підходу у природно-правовому праворозумінні дозволяє вказати на вдосконалення визначення засад діяльності вказаних учасників, відповідно до їх призначення, що також встановлюється цими нормами.

Отже, можна виділити норми цивільного процесуального права як елемент цивільного процесуального статусу вказаних учасників.

Специфікою норм цивільного процесуального права є те, що переважним джерелом їх виступає цивільне процесуальне законодавство, оскільки, відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України, діяльність суду як органу влади визначається виключно законом, а у доктрині положення щодо закріплення процесуальної форми нормативним актом, не нижчим за своєю юридичною силою за закон можна вважати усталеним. Втім розуміння цивільного процесуального права саме як галузі права, визначення правової норми не тільки як встановленого, але й як санкціонованого державою правила поведінки, відмінність між поняттями «право» та «законодав-

ство» дозволяє ставити питання про існування норм цивільного процесуального права, закріплених не тільки на рівні закону.

Відповідно до ч. 1 ст. 10 ЦПК України, дію принципу верховенства права поширено не тільки на застосування матеріального законодавства судом, але також на розгляд та вирішення цивільних справ.

Відповідно до п. 4.1 Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004, верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість — одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [388].

Отже, вказані положення можна вважати такими, що визначають норми цивільного процесуального права щодо конкретних випадків.

Цивільний процесуальний статус особи, за своєю сутністю, може бути визначений як різновид спеціального статусу особи. За таких умов не підлягає сумніву положення щодо визначення його, крім норм власне цивільного процесуального права, також нормами, що визначають загальний статус особи, зокрема — нормами конституційного, адміністративного права. З іншого боку, враховуючи спрямованість цього дослідження, варто висновки з нього приводу обмежити виключно сферою положень цивільного процесуального

права, хоча полі галузевий характер правового регулювання дозволяє характеризувати інших учасників цивільного процесу як суб'єктів цивільного процесуального права з позицій міжгалузевої категорії.

Наступним елементом цивільного процесуального статусу вказаних суб'єктів визначено правосуб'єктність. У попередніх розділах цей елемент було виділено стосовно суду та заінтересованих у результатах розгляду справи осіб, а також визначено принципову різницю між основою їх правосуб'єктності. Попри вказане, розуміння правосуб'єктності як здатності особи мати визначені законом права та обов'язки не залишає сумніву щодо висновку про необхідність виділення такої категорії також стосовно інших учасників судового процесу як суб'єктів цивільного процесуального права, адже усім вказаним учасникам притаманні певні процесуальні права, якими вони наділяються процесуальним законодавством під час розгляду цивільної справи. З іншого боку, щодо вказаних осіб недоцільно виділяти структуру правосуб'єктності, аналогічної до правосуб'єктності сторін або суду. На відміну від суду, вказані особи не здійснюють повноважень, передбачених законом. На відміну від приватних осіб вони не реалізують приватний інтерес. Враховуючи наведене, можна вказати про доцільність розгляду вказаних осіб, як таких, що реалізують конституційний обов'язок щодо участі у суді у випадках, передбачених законом. Тобто, у відповідних випадках вони наділяються спеціальним правовим статусом, який реалізують під час виконання своїх функцій. Тому доцільно зазначити, що правосуб'єктність свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, експерта з питань права визначається виконанням вказаними особами свого конституційного обов'язку щодо участі у суді у випадках, передбачених законом.

Обов'язок вказаних учасників з'явитись, у випадках, встановлених законом, до суду та виконувати свої функції зумовлює існування між ними та судом особливих відносин, яким притаманна така риса, як виникнення їх поза ініціативою вказаних учасників, а в деяких випадках — і поза їх згодою. Зокрема, у перекладача, спеціаліста, експерта виникають вказані обов'язки на підставі відповідної ухвали суду. У такому випадку слід констатувати виникнення правосуб'єктності у конкретній цивільній справі на підставі дій,

рішень інших осіб. Вказане слід вважати особливістю правосуб'єктності інших учасників судового процесу, що зумовлена її особливою правовою природою.

Наступним елементом процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права визначено його статус як суб'єкта процесуального правовідношення, що включає до себе процесуальні права та процесуальні обов'язки. У підрозділі 1.2 було обґрунтоване визначення суб'єкта цивільного процесуального права не тільки з позиції учасника цивільних процесуальних правовідносин, але як юридичну конструкцію, що охоплює собою випадки також їх до процесуальної діяльності. Вказане актуальне у повній мірі також стосовно інших учасників судового процесу — свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, експерта у галузі права.

Так, до процесуальне положення свідка, його відносини із стороною, яка його надаватиме, безпосередньо впливає на розвиток процесуального інституту відшкодування витрат, пов'язаних із явкою свідка до суду. Крім того, вказане справляє істотний вплив на основні засади цивільного процесу. Зокрема, обов'язок подання доказів лежить саме на сторонах, чим фактично — врегульоване питання виникнення до процесуальних відносин сторони із свідком, якого вона надає. Аналогічне можна стверджувати також щодо інших учасників: експерта, спеціаліста, перекладача, експерта з питань права. Тому наведена вище конструкція суб'єкта цивільного процесуального права актуальна також для інших учасників. Втім, слід вказати про відсутність процесуальних правовідносин між свідком та іншими учасниками процесу (стороною, судом) — до його залучення до участі у справі. Але не викликає сумніву, що врахування його до процесуального стану дозволяє надати йому повну характеристику як суб'єкта цивільного процесуального права

Проведений аналіз довів доцільність збереження конструкції прав та обов'язків іншого учасника судового процесу та взаємозв'язок із цією конструкцією його до процесуального стану. Вказане положення зберігає свою актуальність також щодо участі інших учасників судового процесу у апеляційній інстанції.

4.1.4. Експерт з питань права як суб'єкт цивільного процесуального права

Відповідно до ст. 65 ЦПК України, іншим учасником судового процесу є також експерт з питань права. Відповідно до ч. 1 ст. 73 ЦПК України, експерт з питань права надає висновок. На сьогоднішній день у цивільному процесі з'являється новий вид висновку, який може бути врахований судом, поряд із висновком експерта (ст. 72 ЦПК України) та висновком органу державної влади, місцевого самоврядування, що подаються ними на виконання своїх повноважень.

На підставі аналізу наявних на сьогодні наукових публікацій можна стверджувати, що основною метою такого висновку є надання суду більш обґрунтованої в правовому відношенні позиції, ніж та, яку могли б обґрунтувати сторона особисто або її представник. Загалом така новела сприймається позитивно. Втім, постає багато питань, зокрема щодо: правової природи висновку експерта у галузі права та значення його щодо встановлення обставин справи, уточнення підстав залучення експерта у галузі права до участі у справі, процесуального статусу такої особи тощо. Вказані питання на даний момент не отримали широкої уваги серед наукових публікацій, попри їх значення для правового забезпечення участі експерта у галузі права у розгляді судових справ.

Питанням застосування судом висновків фахівців у сфері права при здійсненні правосуддя останнім часом приділяли увагу, як науковці (В. Семчик, В. Навроцький, О. Кармаза, Д. Кушерець, Р. Куйбіда та інші), так і практикуючі юристи. Значна частина дослідників виходить з загальновизнаної позиції «суд знає право». Втім, безспірним є також значний попит на правову експертизу саме з метою посилення аргументації сторін.

Отже, актуальне окреслення кола найбільш значних проблемних питань, що можуть виникати у доктрині цивільного судочинства у зв'язку із впровадженням інституту експерта з питань права у вітчизняну модель цивільного судочинства.

Основою змагального процесу традиційно вважається ініціатива сторін та пасивна роль суду у встановленні позиції сторін та об-

ставин справи. При цьому визначальною для суду є позиція сторін, яка виявляється шляхом дослідження їх пояснень. Судження про юридичну кваліфікацію правовідносин визначається в юридичній літературі як один з елементів пояснення сторони. З цієї сторони висновок експерта у галузі права можливо вважати дієвим засобом забезпечення права сторони щодо надання пояснення по справі.

Втім, національна система цивільного процесуального права склалась на протязі багатьох років, має свої усталені елементи та складові, а також усталений категоріальний апарат. З цієї позиції до запровадженої категорії виникає багато запитань.

У першу чергу, привертає до себе увагу неоднакове застосування термінології у ЦПК України. Так, згідно зі ст. 73 ЦПК України, відповідна особа називається «експерт з питань права». У § 7 гл. 2 р. 1 ЦПК України мова йде про висновок «експерта у галузі права». В юридичних публікаціях цій розбіжності належної уваги не приділено.

Традиційно, в широкому розумінні особа розглядається як експерт за наявності в неї знань у певній сфері, причому ця сфера виходить за рамки поставлених у конкретному випадку питань. Крім того, відповідно до вимог, наведених у ст. 73 ЦПК України, попри надання висновку стосовно лише окремих питань, така особа має бути фахівцем саме у галузі права загалом, а не лише з тих питань, щодо яких надається висновок. Виходячи з наведеного, вказану особу слід іменувати саме як «експерт у галузі права», а не «експерт з питань права».

Визначення проблемних питань участі експерта у галузі права у цивільному судочинстві передбачає врахування логічного ряду, що відбиває динаміку його залучення: підстави, порядок, наслідки залучення його до участі у справі.

Однією з підстав залучення (допуску) експерта з питань права до участі у цивільному процесі визначається факт, що відповідна особа є «визнаним фахівцем» у галузі права (ст. 73 ЦПК України). У юридичних публікаціях майже одноголосно вказується на невизначеність цього терміну. Підтримуючи вказану позицію в цілому, слід зазначити про значну кількість оцінних критеріїв, які має враховувати суд, що у підсумку матиме достатньо трудомісткий процес вирішення питання щодо залучення такої особи. Відносячи це питання до перспективних напрямків подальших наукових дослід-

жень, слід зважати на: принциповий характер права сторони щодо надання пояснень по суті справи; консультативний характер вказаного висновку. Перше зумовлює пріоритет забезпечення вказаного суб'єктивного процесуального права, а друге — знижений ризик негативного впливу неналежного виконання експертом своїх обов'язків, зокрема стосовно постановлення правильного та справедливого рішення суду. Враховуючи наведені аргументи, можна зазначити, що надмірна формалізація критеріїв залучення такої особи може стати на заваді реалізації права особи на надання пояснень суду. З іншого боку неналежний висновок експерта у галузі права з високою імовірністю не буде покладено в основу судового рішення з огляду на: вказаний вище принцип «jus novit curia» (суд знає право); наявність консультаційних можливостей у самого суду. Тому вдосконалення критеріїв допуску до участі у справі фахівця у галузі права має відбуватись в напрямку встановлення мінімальних вимог до такої особи, а не максимального їх підвищення.

Із підставами допуску експерта у галузі права до участі у справі тісно пов'язаний процесуальний порядок вирішення відповідного питання. У цьому відношенні увагу привертає позиція О. Громового, який, вирішуючи проблему критеріїв визнання особи «визнаним фахівцем» у галузі права, вказує на можливість залучення її до участі у справі у випадку визнання авторитету чи кваліфікації такої особи як обома сторонами, так і судом [69] Попри повну відповідність такої позиції загальним засадам існуючої змішаної національної моделі цивільного судочинства, а також наведеній у юридичній літературі аксіомі щодо необхідності вислухати дві сторони перед ухваленням рішення [150, с. 130], слід вказати на небажаність ситуації, коли реалізація права сторони на надання пояснення ставиться в залежність від волевиявлення іншої сторони. Крім того, такий підхід не уточнює критеріїв залучення до участі у справі експерта у галузі права. Більш привабливим в даному випадку видається загальний підхід, відповідно до якого суд, вислухавши думку іншої сторони, приймає рішення самостійно.

Безпосереднім наслідком залучення до участі у справі експерта у галузі права є поява у розгляді конкретної справи нової особи, що зумовлює постановку питання про її процесуальну правосуб'єктність. Стаття 73 ЦПК України розташована у § 3 гл. 4 р. 1 ЦПК

України, і експерт у галузі права відноситься законодавцем до інших учасників цивільного процесу. Привертає увагу відсутність закріплення процесуальних прав вказаного учасника судового процесу. Якщо мова іде про «допуск» вказаної особи до участі у розгляді справи, то вказана особа повинна мати певний процесуальний статус.

В юридичній літературі висловлюються пропозиції щодо визначення конкретних процесуальних прав експерта з питань права (О. Кармаза, Д. Кушерець). Так, вказується на доцільність надання вказаній особі таких прав, як: брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції за відсутності заперечень учасників справи; знати мету свого виклику до суду; відмовитися від участі в судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями; на оплату послуг і компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду [111].

Фактично, вказані науковці наслідують у цій позиції підхід щодо визначення прав такого учасника процесу, як спеціаліст, експерт. У будь-якому випадку процесуальні права експерта у галузі права мають забезпечувати можливість виклику його у до суду, що зумовлює необхідність забезпечення можливості щодо як власне надання пояснень по суті висновку, так і щодо участі у судовому (попередньому судовому) засіданні загалом.

Одним з дискусійних є питання характеру заінтересованості цього учасника у результатах розгляду справи. В.Е. Беляневич вказує на незалежність такого експерта, навіть від позиції сторони, від якої він подає висновок, аж до виникнення конфлікту інтересів у випадку якщо позиція сторони по справі та такого експерта не збігатимуться [17, с. 2]. Із вказаного випливає вимога щодо відсутності заінтересованості такого експерта у галузі права, навіть попри те, що він виступає, фактично, з боку однієї із сторін, що має ключовий характер при подальшому врегулюванні процесуального статусу такої особи. Це відповідає розташуванню статті 73 ЦПК України саме серед положень про інших учасників судового процесу.

Відсутність заінтересованості експерта у галузі права у результатах розгляду справи зумовлює постановку питання про можливість заявлення йому відводу аналогічно до того, як це передбачено стосовно експерта та інших учасників судового процесу (ст. 22 ЦПК України у редакції від 14.11.2017 р., ст. 38 ЦПК України).

Вказаною статтею ЦПК України експерта у галузі права не згадано серед осіб, яким може заявлятись відвід. Інститут відводу заінтересованих у результаті справи суддів розглядається в юридичній літературі як гарантія об'єктивності дослідження фактичної сторони справи [150, с. 232]. Подібне можна стверджувати і щодо інших учасників судового процесу.

Іншим критерієм визначення кола осіб, яким може бути заявлено відвід, слід визначити характер виконуваних ними функцій у судовому процесі. Зокрема, функції помічника судді можна охарактеризувати як технічні (ст. 66 ЦПК України), які безпосередньо не пов'язані із настанням юридичних наслідків (оформлення судових справ, за дорученням судді підготовка проектів запитів, листів, інших матеріалів, пов'язаних із розглядом конкретної справи, виконавчих документів; здійснення оформлення копій судових рішень для направлення сторонам у справі та іншим учасникам справи відповідно до вимог процесуального законодавства, контроль своєчасності надсилання копій судових рішень) (п. 2 ч. 2 ст. 66 ЦПК України). Тому природно, що помічника судді немає у переліку осіб, яким може заявлятись відвід.

Дії спеціаліста можуть безпосереднім чином вплинути на рішення, дії, бездіяльність суду під час розгляду справи, причому у випадку заінтересованості спеціаліста попередити неналежні рішення, дії, бездіяльність суду ускладнено. Тому, попри теж технічний характер допомоги спеціаліста, він включений до переліку осіб, яким може бути заявлено відвід.

Застосовуючи вказані критерії до експерта у галузі права, слід вказати на положення щодо оцінки судом його висновку, що викладені у ст. 114 ЦПК України: консультативний характер (з питань права); джерело відомостей, але не доказ (з питань факту). Отже, можливо вказати, що суд може не погодитись із таким висновком, маючи власну позицію у справі. Крім того, даний висновок не замінює інших засобів доказування при встановленні обставин справи. Більше того, у випадку незгоди з висновком (як з питань права, так і з питань факту) суддя навіть не повинен мотивувати таку незгоду, на відміну від незгоди із будь-яким доказом у справі. Зазначене дає підстави стверджувати про недоцільність зазначення експерта у галузі права серед осіб, яким може бути заявлено відвід.

Викладені положення надають можливість для висновку щодо можливості визначення щодо експерта у галузі права усіх визначених вище аспектів суб'єкта права: «юридична зовнішність», правова воля, сукупність правових відносин та правових зв'язків, правова свідомість, «правовий діяч», соціально-правова цінність, правосуб'єктність. Водночас, на сьогодні відсутні законодавчі умови для повноцінного закріплення експерта у галузі права відповідно до визначених теоретичних засад. Зокрема, нагальним питанням постає визначення його процесуальних прав взагалі та можливості, порядку, наслідків відмови від участі у справі, зокрема. Крім цього, актуальними постають питання щодо: відповідальності у зв'язку із неналежним виконанням своїх обов'язків, відшкодування стороні судових витрат, пов'язаних із участю експерта у справі. Окремим питанням постає забезпечення реальної неупередженості такого експерта з огляду на залучення його стороною у справі.

Викладене надає підстави для наступних висновків. По-перше, учасника судового процесу, передбаченого статтею 73 ЦПК України, слід визначати як «експерт у галузі права», а не «експерт з питань права». По-друге, уточнення критеріїв допуску до участі у справі фахівця у галузі права має відбуватись в напрямку пом'якшення вимог до такої особи. По-третє, визначення процесуальних прав експерта у галузі права має базуватись на забезпеченні йому можливості як щодо власне надання пояснень по суті висновку, так і щодо участі у судовому (попередньому судовому) засіданні загалом. По-четверте, попри участь у справі на боці однієї із сторін, експерта у галузі права слід вважати незаінтересованою у результаті розгляду справи особою. Вказане має враховуватись як відправна засада при подальшому вдосконаленні його процесуального статусу. По-п'яте, слід підтримати підхід суб'єкта законодавчої ініціативи щодо недоцільності включення експерта у галузі права до переліку осіб, яким може бути заявлено відвід.

4.2. Інші учасники судового процесу у провадженнях щодо перегляду судових рішень та в інших провадженнях та процедурах у цивільному процесі як суб'єктів цивільного процесуального права

4.2.1. Юридична конструкція інших учасників судового процесу у провадженнях щодо перегляду судових рішень та в інших провадженнях у цивільному процесі як суб'єктів цивільного процесуального права

Характеристика інших учасників судового провадження щодо перегляду судових рішень та в інших провадженнях як суб'єктів цивільного процесуального права здійснено на основі багатоаспектного підходу із врахуванням функціональних особливостей інститутів щодо перегляду судових рішень.

Ключовою позицією щодо ролі та значення участі інших учасників у судовому процесі слід вважати положення щодо меж апеляційного розгляду, відповідно до яких апеляційний суд досліджує лише ті докази, які були подані несвоєчасно з поважних причин та сторона довела їх існування (ст. 367 ЦПК України). Також слід враховувати ту обставину, що підставою для виходу суду за межі апеляційної скарги з метою виправлення недоліків рішення суду першої інстанції може бути тільки порушення судом норм права — матеріального або процесуального (якщо таке порушення передбачене законом як підстава для обов'язкового скасування судового рішення).

Встановлення помилок у юридичній кваліфікації не пов'язане із встановленням нових обставин у справі, а тому не зумовлює збір та дослідження доказів. В першу чергу, зазначеними обставинами пояснюється не часте залучення інших учасників судового процесу апеляційним судом до розгляду справи, проте імовірність залучення існує.

Стосовно ж перегляду рішення суду у касаційному порядку, то суд касаційної інстанції не може встановлювати нові обставини у справі, які не були встановлені судом першої або апеляційної інстанції, або вирішувати питання достовірності наявних у справі доказів чи переваги одних доказів над іншими. Вказане практично виключає залучення судом касаційної інстанції інших учасників справи. Аналогічне можна вказати також стосовно перегляду судових рішень у зв'язку із виключними обставинами, самий характер яких передбачає необхідність здійснення судом юридичної кваліфікації, але не встановлення питань факту.

Виходячи з наведеного, подальше дослідження доцільно проводити в аспекті апеляційного провадження.

Можна вказати також про певні межі визначення належності інших учасників справи до суб'єктів цивільного процесуального права у провадженнях щодо перегляду судових рішень із виправлення судових помилок. Остаточний висновок щодо визначення вказаних учасників як суб'єктів цивільного процесуального права доцільно зробити після детального дослідження їх особливостей у провадженнях з перегляду судових рішень.

Попри відносно нечасте залучення до участі у справі судом апеляційної інстанції таких учасників, як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, можна вказати на нового учасника цивільного процесу, в якого достатньо значні можливості щодо участі у перегляді судових рішень, і навіть у цих стадіях його значення може виявитись навіть більшим, ніж у суді першої інстанції. Мова йде про експерта з питань права (ст. 73 ЦПК України).

Слід вказати про порушення норм саме права, а не закону судом першої інстанції як підставу для скасування його рішення (п. 4 ч. 1 ст. 376 ЦПК України), навіть, якщо вказане передбачає вихід за межі апеляційної скарги, що відкриває достатньо широке поле діяльності для експерта з питань права, оскільки дає можливість враховувати

при формуванні правової позиції не тільки власне норми законодавства, а й інші джерела права: звичаї ділового обороту, норми права інших держав, принципи розумності у поведінці суб'єкта права тощо. Не менш значимим виявляється участь такого учасника процесу також у суді касаційної інстанції та при перегляді за виключних обставин, оскільки такий експерт може висловлювати свою думку з приводу способу, яким суд може виправити наприклад, порушення Україною міжнародного зобов'язання, меж змін до рішення суду, що переглядається тощо.

Положення розділу 5 ЦПК України не містять особливостей щодо залучення, дослідження показань свідка, висновку експерта, а також участі спеціаліста та перекладача, експерта з питань права. Тому можна вказати про збереження основних положень щодо характеристики цих учасників як суб'єктів цивільного процесуального права: основи їх процесуального статусу (обов'язок участі у справі), «юридичної зовнішності», правової волі, сукупності правових зв'язків та правових відносин, правової свідомості, активного характеру дій («правовий діяч»), соціально-правової цінності, правосуб'єктності. Також для свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, експерта з питань права у провадженнях щодо перегляду судових рішень актуальними зберігаються положення про громадянство та правові гарантії як елементи суб'єкта цивільного процесуального права у змісті, розкритому щодо інших учасників цивільного процесу у позовному провадженні.

Наступною категорією, що визначає вказаних учасників як суб'єктів цивільного процесуального права, є їх цивільний процесуальний статус. Визначальні категорії вказаного поняття: норми цивільного процесуального, правосуб'єктність тощо — вже були предметом розгляду у попередньому підрозділі. Тому в межах цього підрозділу слід зосередитись на особливостях окремих елементів.

Апеляційний суд приймає нові докази лише у випадку поважності причин їх неподання до суду першої інстанції. За таких обставин до фактичного складу, наявність якого необхідна для набуття іншим учасником судового процесу правосуб'єктності у конкретній справі, додається ще один факт — наявності поважної причини, що становить особливість підстави виникнення правосуб'єктності інших учасників у суді апеляційної інстанції. Щодо ж участі їх у

провадженнях щодо перегляду судових рішень у касаційній інстанції, а також за виключними обставинами, то аналіз положень глав, в яких регламентовано вказані провадження, свідчить, що відповідні норми не виключають можливості допиту свідка, участі перекладача, спеціаліста тощо у вказаних провадженнях, хоча слід вважати не характерними такі процесуальні дії для таких видів проваджень.

Останнім елементом цивільного процесуального статусу інших учасників як суб'єктів цивільного процесуального права визначено правові принципи, які подібні за змістом правовим принципам, що характеризують діяльність інших учасників позовного провадження.

Результати проведеного дослідження щодо загальних положень участі у розгляді справи інших учасників судового процесу, у взаємозв'язку із особливостями участі вказаних учасників у провадженнях щодо перегляду судових рішень дозволяють надати повну характеристику вказаних учасників у цивільному судочинстві.

Так, принциповою особливістю провадження щодо перегляду судового рішення за нововиявленними обставинами, порівняно із провадженнями щодо виправлення судових помилок, є типовість для нього встановлення нових обставин у справі, що актуалізує значення свідків, експертів та інших учасників судового процесу як учасників вказаного провадження. Не виключається участь також експерта з питань права — у випадках необхідності подання висновку у зв'язку із новими встановленими обставинами справи. Виходячи з наведеного, можна вказати про доцільність доповнення підходу щодо визначення суб'єкта цивільного процесуального права шляхом включення до елементів його статусу положень про статус у провадженні за нововиявленими обставинами.

Специфічні функції, що виконуються судом у непозовних провадженнях (передбачених р.р. 6-10 ЦПК України) зумовлюють специфіку форми розгляду відповідних справ. Одним з проявів такої специфіки можна вважати особливий характер обставин, що встановлюються у цих провадженнях, що зумовлює їх підтвердження лише передбаченими законом засобами доказування, або ж письмовими доказами. Мова йде про, наприклад, такі обставини, як відсутність повідомлення сторони іноземним судом про дату та місце розгляду справи. Відсутність повідомлення сторони про дату та

місце розгляду справи може бути підтверджене відповідним документом іноземного суду, що розглядав справу. Вказане зумовлює обмеженість участі у таких справах інших учасників судового процесу: свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, оскільки відповідні обставини можуть бути встановлені тільки на підставі певних доказів. Крім того, у тих окремих випадках, коли можуть бути досліджені, наприклад, показання свідка, зокрема, для встановлення обставин справи у провадженні щодо відновлення втраченого судового провадження можна стверджувати про доцільність виділення щодо вказаних свідків тих самих положень, що характеризують їх як суб'єкта цивільного процесуального права, як і у провадженнях щодо перегляду судових рішень.

Класифікація проваджень у цивільному процесуальному праві не завершується вказаними вище провадженнями щодо перегляду судових рішень. Зокрема, слід вказати також на провадження, в рамках яких відбувається виконання судом контрольної функції стосовно виконання судових рішень, а також охоронних функцій щодо певних суспільних відносин. Мова йде щодо проваджень та процедур, передбачених р.р. 6-10 ЦПК України.

Випадки залучення спеціаліста, свідків, експерта, перекладача у непозовних провадженнях можуть виникати, попри відсутність прямих вказівок у нормах р.р. 6-10 ЦПК України щодо можливості та порядку участі інших учасників судового процесу у непозовних провадженнях та процедурах, відсутності однозначної позиції у науковій літературі та серед практичних працівників щодо поширення норм розділу першого ЦПК України щодо цих проваджень та процедур. Аналіз норм р.р. 6-10 ЦПК України надає підстави для виділення окремих випадків, у яких участь спеціаліста, перекладача, свідка або навіть експерта є теоретично допустимою у розглядуваних провадженнях та процедурах. Вказана участь є допустимою у провадженнях щодо: вирішення питання щодо відстрочення, розстрочення тощо виконання судового рішення (ст. 435 ЦПК України) — з метою встановлення обставин, що є підставами для прийняття відповідного рішення може виникати необхідність дослідження як показань свідків, так і висновку експерта; відновлення втраченого судового провадження — з метою встановлення відповідних обставин можуть допитуватись свідки (ч. 2 ст. 493 ЦПК Ук-

раїни); а також провадження щодо вирішення процесуальних питань, повязаних із примусовим виконанням судового рішення іноземного суду або міжнародного комерційного арбітражу, або третейського суду (р. 9 ЦПК України) — наприклад, з метою встановлення обставин, що свідчать про загрозу виконання конкретного судового рішення національним інтересам України (п. 7 ч. 2 ст. 468 ЦПК України).

Вказане актуалізує вирішення питання щодо правового статусу осіб, які брали участь у непозовних провадженнях та процедурах, як суб'єктів цивільного процесуального права.

З позицій, що висловлюються у юридичній літературі, можна дійти висновку про те, що норми загальної частини ЦПК України на непозовні провадження та процедури, за винятком р. 1 ЦПК України не поширюються [406, с. 819], що може бути обумовлене специфічними функціями, які виконує суд у вказаних провадженнях. З іншого боку, відсутність вказаних норм спричиняє істотні незручності при розгляді таких справ, нарікання з боку як науковців, так і правозастосувачів [406, с. 819-820].

При вирішенні питання щодо можливості поширення норм, що викладені у р. 1 ЦПК України, а також норм, що стосуються позовного провадження — стосовно зазначених проваджень та процедур необхідно виходити з наступного. Як вказується у юридичній літературі, можливість характеристики провадження як самостійного витікає із співвідношення його із розглядом основної справи. Так, стосовно судового контролю за виконанням судових рішень категорія самостійного провадження не може бути застосована, оскільки це є частиною загального судового провадження стосовно конкретного позову [406, с. 820]. Окрім провадження щодо судового контролю, положення про недоцільність належності до категорії самостійного провадження можуть бути поширені також на такі види проваджень, як щодо розгляду процесуальних питань, що виникають у зв'язку із виконанням судових рішень (р. 9 ЦПК України). Щодо ж інших видів судових процедур, яким не притаманна така ознака, характеристика їх саме як самостійного провадження допустима.

Провадження, передбачені р.р. 6-10 ЦПК України, мають вважатись самостійними провадженнями у цивільному процесі, виходячи з наведених вище позицій. Втім, вказане не означає неможливість

поширення на них відповідних основних засад процесуальної форми розгляду цивільних справ. При цьому, як і у попередніх випадках, необхідним вбачається врахування особливостей розгляду відповідних категорій справ.

Попри те, що предметом розгляду у непозовних провадженнях та процедурах не виступає спір про право, свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі, експерти з питань права як учасники непозовних проваджень і процедур можуть бути віднесені до суб'єктів цивільного процесуального права із можливістю використання щодо дослідження їх статусу загального багатоаспектного підходу.

Значним чином інший характер участі вказаних осіб у цих провадженнях та процедурах, не впливає на визначення їх як суб'єктів цивільного процесуального права, адже безпосередні функції вказаних осіб залишаються незмінними (надання показань або висновку, консультація спеціаліста, переклад тощо). Зокрема, перекладач як «правовий діяч» може сприйматись як суб'єкт розпорядження належними йому процесуальними правами, а також — як суб'єкт вдосконалення цивільного процесуального права у напрямку створення йому гарантій розпорядження вказаними правами. Подібний аналіз можна провести також стосовно інших аспектів перекладача як суб'єкта цивільного процесуального права у вказаних провадженнях та процедурах. Не вдаючись до детального аналізу стосовно інших учасників судового процесу: експерта, свідка, спеціаліста, експерта з питань права, можна вказати про притаманність їм усіх вказаних аспектів суб'єкта цивільного процесуального права — стосовно тих проваджень та процедур, у яких є теоретично допустимою їх участь.

Основою визначення інших учасників справи є, як було зазначено вище, реалізація ними свого спеціального правового статусу у вказаних провадженнях, що визначає гарантії їх участі у цивільному процесі. Такі гарантії мають бути спрямовані, у першу чергу на забезпечення реалізації ними свого спеціального правового статусу. Попри не правосудний характер непозовних проваджень, стосовно них можна у повній мірі поширити положення щодо наявності у свідка, експерта, перекладача, спеціаліста, експерта з питань права громадського обов'язку щодо участі у суді. Дослідження вказаного обов'язку зумовлює необхідність переходу до наступної

складової їх як суб'єктів цивільного процесуального права — громадянства.

Положення щодо громадянства інших учасників судового процесу, висловлені стосовно провадження у суді першої інстанції, можуть бути поширені у повній мірі також стосовно досліджуваних проваджень. Так, процесуальне законодавство не пов'язує можливість вказаних осіб брати участь у зазначених провадженнях із наявністю або відсутністю у них громадянства України. Тому громадянство, як і у попередньому випадку, має вживатись у широкому сенсі, як зв'язок конкретної особи із державою. Як і при провадженні у суді першої, апеляційної, касаційної інстанцій, перегляді справи у зв'язку із виключними обставинами, у непозовних провадженнях громадянство має розглядатись як основа визначення процесуального статусу інших учасників, в тому числі і як суб'єктів цивільного процесуального права, оскільки громадянство характеризує їх загальний правовий статус.

Повертаючись до питання правових гарантій як елементу статусу інших учасників цивільного процесу у непозовних провадженнях як суб'єктів цивільного процесуального права, слід визначити найменший ступінь розробленості правових гарантій їх існування та діяльності.

Основні гарантії належної участі інших учасників цивільного процесу у непозовних провадженнях недостатньою мірою закріплені у процесуальному законодавстві, що заважає виробленню однозначної практики їх участі у судовому процесі. Такими основними гарантіями можна визначити: розподіл обов'язків щодо доказування між учасниками справи; розподіл судових витрат, понесених заінтересованою особою у зв'язку із залученням вказаних осіб до цивільного процесу; процесуальні строки, що мають бути застосовані у зв'язку із залученням та участю вказаних осіб у цивільному процесі; закріплення їх процесуальних прав, а також інші гарантії, що визначаються цивільною процесуальною формою стосовно проваджень у суді першої та вищестоящих інстанцій. Закріплення вказаних та інших гарантій належної участі вказаних осіб у цивільному процесі має стати перспективним напрямом розвитку цивільного процесуального законодавства. Про це свідчать як наведені вище висновки щодо теоретичної доцільності поширення основних по-

ложень процесуальної форми щодо вказаних проваджень, так і практика розгляду відповідних справ, яка свідчить про реальне застосування суддями основних положень вказаної процесуальної форми у тих випадках, коли відповідні правовідносини суду із сторонами або іншими учасниками процесу не визначені процесуальним законом.

Діяльність суду у розглядуваних провадженнях за своїм зовнішнім вираженням істотною мірою нагадує діяльність щодо розгляду справ позовного провадження, що і обумовило висновок щодо доцільності поширення на вказану діяльність основних положень процесуальної форми розгляду справ позовного провадження. Таке поширення передбачає необхідність закріплення щодо вказаних проваджень відповідних норм, закріплених у р.р. 1, 3 ЦПК України, зокрема щодо: загальних положень, процесуальних прав вказаних осіб, інших гарантій їх діяльності, що детально вже було предметом розгляду. Окрему проблематику складає закріплення норм щодо доказування у відповідних провадженнях, адже процесуальний статус вказаних учасників значною мірою регламентується саме цими нормами, поряд із нормами щодо закріплення загального їх статусу як людини. Вказаними нормами можуть встановлюватись особливості засобів доказування, а також порядку їх використання у розглядуваних провадженнях. Норми першої групи складатимуть, фактично, підставу участі вказаних осіб у цивільному процесі, а норми другої — особливості їх процесуального статусу у вказаних провадженнях. Виходячи з наведеного, визначальною можливо вважати проблематику: визначення кола вказаних норм; визначення загального положення щодо порядку розгляду вказаних справ, зокрема: у порядку позовного чи спрощеного проваджень. Актуальності набувають також питання застосування новітніх процесуальних інститутів у вказаних провадженнях: судові штрафи, електронні докази, забезпечення позову (заяви) та інші. Отже, можна зробити висновок про доцільність поширення загальних положень ЦПК України на зазначені провадження із урахуванням особливостей вказаних проваджень.

Останнім елементом цивільного процесуального статусу інших учасників цивільного процесу у непозовних провадженнях як суб'єктів цивільного процесуального права визначено правові прин-

ципи. Формування особливих гарантій участі вказаних осіб у цивільному процесі у поєднанні із специфікою функцій суду у ньому зумовлює актуальність визначення особливостей принципів цивільного процесуального права у цих провадженнях, які обумовлені: не притаманністю змагальних начал у вказаних провадженнях, поширенням пріоритету прав людини та принципу верховенства права на діяльність суду при їх здійсненні. Разом з тим, визнання активного аспекту характеристики інших учасників цивільного процесу у непозовних провадженнях як суб'єктів цивільного процесуального права дозволяє визначити їх як суб'єктів формування галузі цивільного процесуального права.

Отримані теоретичні положення уможливлюють дослідження окремих проблемних теоретичних та практичних питань участі у цивільному судочинстві осіб, які надають суду допомогу консультаційного характеру.

4.2.2. Суб'єкти консультаційної допомоги суду при розгляді справи: окремі проблеми законодавчого закріплення

Аналіз норм чинного цивільного процесуального законодавства дозволяє визначити лише двох учасників цивільного процесу, які надають суду консультаційну допомогу під час розгляду і вирішення справи: спеціаліст (ст. 74 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (далі — ЦПК України) [410] та суб'єкт публічної влади, який бере участь у справі з метою надання висновків на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України). Попри те, що цей перелік достатньо обмежений, а також враховуючи новели, які були внесені у ЦПК України останнім часом, дослідження доктринальних джерел, судової практики застосування відповідних положень цивільного процесуального законодавства надає підстави для висновків про неоднакове сприйняття положень про специфіку участі у цивільному судочинстві осіб, які надають суду допомогу консультаційного характеру, як науковцями, так і практичними працівниками, зокрема суддями.

Так, у юридичній літературі неодноразово предметом уваги ставало питання відмінностей висновку вказаних суб'єктів публічної влади від висновку експерта [38, с. 81-82; 366, с. 138]. Слід відмітити, що при наданні відповідей на таке питання авторами не достатньою мірою враховується основна відмінність — призначення вказаних форм участі осіб у цивільному процесі.

Недостатність уваги у науковій літературі до визначення процесуального статусу суб'єктів, передбачених у ч. 6 ст. 56 ЦПК України, призводить до окремих спірних пропозицій щодо утворення нових процесуальних статусів, наприклад, щодо участі «фахівців у певній галузі знань» [205, с. 124]. В судовій практиці зустрічаються випадки, коли суд залучає суб'єктів публічної влади для подання висновку, замість призначення судової експертизи [242].

Слід вказати, що правове регулювання особливостей участі осіб, які надають суду допомогу консультаційного характеру, у цивільному процесі не отримало свого істотного розвитку у положеннях проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 23.03.2017 р. № 6232 [227] і у подальшому — у ЦПК України.

Метою участі у цивільному процесі вказаних осіб є захист прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів. Без істотних змін залишились також положення щодо їх процесуальних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 57 ЦПК України). Вказане свідчить про необхідність уточнення положень щодо правового статусу суб'єктів, які надають суду консультаційну допомогу.

Питанням процесуального статусу таких учасників цивільного процесу, як експерт, спеціаліст, а також органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб завжди приділялась значна увага, в тому числі і протягом останніх років. Водночас, в рамках дослідження останньої категорії учасників цивільного процесу основна увага приділялась дослідженню діяльності прокурора (І.П. Тимошевська), органів місцевого самоврядування (Ю.С. Дацко), окремих органів державної влади. Досліджень, присвячених участі у цивільному процесі суб'єктів, передбачених у ч. 6 ст. 56 ЦПК України, як монографічного характеру, так і навіть

на рівні наукових публікацій майже не зустрічається. В окремих випадках відповідні питання розглядаються поверхово, в рамках досліджень більш загального характеру (І.П. Тимошевська [366]), або ж досліджень певного галузевого спрямування (Г.В. Чурпіта). Окремі аспекти участі у цивільному процесі вказаних осіб висвітлюються у навчальних виданнях [38, с. 81; 150, с. 201].

Отже, актуальним є питання уточнення окремих положень щодо правового статусу суб'єктів, які надають суду консультаційну допомогу; формування на цій основі висновків стосовно розмежування відповідних процесуальних статусів; окреслення напрямків щодо внесення змін до чинного цивільного процесуального законодавства.

Завданням участі в цивільному процесі суб'єктів публічної влади, передбачених у ч. 6 ст. 56 ЦПК України, у юридичній літературі визначається реалізація покладених на них законом функціональних обов'язків [38, с. 81]. Завдання діяльності експерта зумовлено значенням висновку експерта як одного з джерел доказів у цивільному процесі. С.В. Васильєв пов'язує відмінності висновку суб'єктів, передбачених ч. 6 ст. 56 ЦПК України від висновку експерта з метою вказаного висновку, суб'єктами, які його проводять, наслідками, який викликає такий висновок [38, с. 81].

Г.В. Чурпіта доповнює вказані відмінності такими, як: відсутність у висновку експерта правової оцінки обставин справи; висновок експерта є засобом доказування; висновок експерта є наслідком проведення спеціального дослідження; можливість застосування до суб'єкта проведення такого дослідження кримінальної відповідальності; специфічне коло суб'єктів проведення експертизи, визначене чинним законодавством [427, с. 165].

І.П. Тимошевська окреслює відмінності участі у цивільному процесі органів публічної влади для надання висновків на виконання своїх повноважень від участі у справі експерта: висновок є формою здійснення обовязків, а висновок експерта отримується для отримання доказів у справі; висновок органу публічної влади може містити правовий за своїм характером висновок, і навіть пропонувати варіант вирішення справи [366, с. 138].

Визнаючи ґрунтовність вказаних підходів, вбачається за доцільне вказати також на призначення діяльності вказаних осіб як на

основну відмінність між ними. Так, у висновку експерта викладаються висновки про факти (нові фактичні дані у справі), що є метою проведення експертизи. Щодо ж до висновку суб'єктів, передбачених у ч. 6 ст. 56 ЦПК України, то його метою є отримання суджень, що ґрунтуються на фактах (фактичних даних). Так, у справах про усиновлення органи опіки та піклування надається висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини.

Саме з цієї причини слід визнати спірними позиції окремих авторів щодо визнання висновку вказаних органів окремим джерелом доказування в цивільному процесі [366, с. 138]. Як слушно вказує С.В. Васильєв, такий висновок може бути, за наявності підстав, письмовим доказом у справі стосовно тих обставин, що стали підставою для кінцевого судження [38, с. 82]. Втім, навіть у цьому випадку суд має зважати на мету, для досягнення якої відповідні органи збирали та досліджували факти. У зв'язку із наведеним, спірною вбачається судова практика, коли для спростування висновку експерта (отриманого не у порядку розгляду судової справи) до участі у справі залучається орган державної влади для подання висновку на виконання своїх повноважень [242]. У подібних випадках, за наявності підстав, доцільніше призначати судову експертизу під час розгляду справи.

Інше, що привертає до себе увагу — поширене у юридичній літературі визначення суб'єктів публічної влади, передбачених у ч. 6 ст. 56 ЦПК України, фактично як суб'єктів захисту прав у цивільному судочинстві. Зокрема, С.В. Васильєв вказує саме на таку мету їх діяльності при наданні висновку на виконання своїх повноважень [38, с. 81]. Повністю підтримуючи зазначене, слід враховувати, що кінцевим суб'єктом, який ухвалює рішення у справі, є суд. Тому діяльність вказаних суб'єктів слід охарактеризувати, швидше, як сприяючу, що підтверджується положеннями ст. 89 ЦПК України, відповідно до яких можна вказати про збереження основного критерію оцінки доказів судом — його внутрішнє переконання. Остаточне рішення у справі приймається виключно судом.

Вирішуючи питання щодо доцільності розгляду суб'єктів публічної влади, яких віднесено до суб'єктів, які надають суду консультаційну допомогу, з позицій суб'єктів захисту прав, свобод, законних інтересів, слід зважати на неоднаковість наукових позицій щодо

розуміння поняття «захист суб'єктивних прав». Так, у доктрині цивільного процесу усталені визначення форм захисту суб'єктивних приватних прав, з аналізу положень щодо яких можна виділити таку ознаку захисту, як здійснення його шляхом винесення уповноваженою особою (в тому числі і у випадку самозахисту) певного рішення, що тягне юридичні наслідки. Практично всі форми захисту приватних прав здійснюються у результаті правозастосування як специфічної правової діяльності, із ухваленням як її результату відповідного рішення, що тягне юридичні наслідки примусового характеру стосовно порушника відповідних прав [150, с. 11-17].

Повертаючись до цивільного судочинства, можна вказати, що висновок суб'єктів публічної влади, який подається ними, відповідно до ч. 6 ст. 56 ЦПК України, не носить примусового, обов'язкового характеру, не створює прав та обов'язків для суб'єкта, який порушує права, свободи, законні інтереси. Адресатом цього висновку, в першу чергу, є суд, який обов'язково має прийняти цей висновок до розгляду і, у разі незгоди з ним, навести свої мотиви. З урахуванням цього висновку лише суд приймає рішення у справі і безпосередньо захищає суб'єктивні права, свободи, законні інтереси. Тобто, безпосереднім суб'єктом захисту прав слід визначити саме суд.

З іншого боку, неможна не зважати також на усталене у теорії права розуміння правового захисту з позиції комплексу заходів, спрямованих на забезпечення відповідних прав. За такого розуміння поняття «захист прав» набуває діалектичної форми: захист може вважатись таким, що відбувся не з моменту винесення відповідного рішення, а за умови, якщо реально здійснюються передбачені у законі заходи. За таких обставин діяльність суб'єктів публічної влади, визначених у ч. 6 ст. 56 ЦПК України, без сумніву слід вважати саме захистом прав. Проте, у такому разі постає питання щодо вичерпності класифікації форм захисту суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів, що наводиться у цивільній процесуальній літературі, адже у такій класифікації під формами захисту традиційно передбачено виключно ті види діяльності, що закінчуються ухваленням правозастосовного, за своєю сутністю, рішення.

Так, результатом застосування адміністративної форми захисту суб'єктивних приватних прав наводиться правозастосовне рішення відповідних суб'єктів публічної влади [150, с. 12; 409, с. 19].

З огляду на вказане, слід включити до адміністративної форми захисту суб'єктивних приватних прав також діяльність суб'єктів публічної влади, передбачену ч. 6 ст. 56 ЦПК України.

З питанням захисту суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів у порядку цивільного судочинства тісно пов'язане питання кола суб'єктів, які можуть брати участь у розгляді справи на підставі ч. 6 ст. 56 ЦПК України. Так, відповідно до вказаної норми, такими є органи державної влади та органи місцевого самоврядування. В юридичній літературі вказується на проблемні питання визначення процесуального статусу осіб, які на вимогу суду проводять наукові дослідження і дають відповідь на важливі питання, що стосуються розгляду справи, наприклад — з метою підтвердження необґрунтованості та неповноти висновку експерта, який було надано раніше. На обґрунтування такої позиції наводяться положення щодо відмінностей таких осіб від спеціалістів та від суб'єктів, передбачених ч. 6 ст. 56 ЦПК України. У зв'язку із цим вказується на доцільність присвоєння такому висновку статусу окремого джерела доказування [205, с. 124].

Слід вказати, що така позиція потребує подальшого обґрунтування. Так, проведення наукового дослідження, за наявності підстав, може здійснюватись у порядку проведення відповідної судової експертизи. У разі виходу поставлених на дослідження питань за межі спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки тощо та входження їх до сфери права є підстави зазначати про необхідність вдосконалення статусу такого висновку як консультативного. Слід також враховувати положення ч. 1 ст. 47 Закону «Про судоустрій та статус суддів», якими передбачено утворення Науково-консультативної ради при Верховному Суді. Втім, з огляду на інстанційність таких справ, складність тлумачення відповідних норм права можна вказати на винятковий характер таких випадків, а отже — спірність позиції щодо впровадження до ЦПК України такого окремого процесуального статусу, як «фахівець у певній галузі знань». Питання щодо доцільності подання до суду результатів вказаних вище досліджень потребує окремої уваги, і не може бути повноцінно розглянуто в межах цього дослідження. Водночас, не викликає сумнівів необхідність подальшого обґрунтування позиції щодо впровадження у цивільне судочинство такого окремого джерела доказів, як «висновок фахівця у певній галузі знань».

За результатами проведеного дослідження щодо проблематики участі у розгляді справи суб'єктів надання консультаційної допомоги суду, можна сформулювати наступні положення. По-перше, основним критерієм розмежування участі у цивільному процесі суб'єктів публічної влади для подання висновків на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України) та експерта слід вважати мету діяльності вказаних осіб. Результатом висновку суб'єкта публічної влади є судження, а результатом висновку експерта — фактичні дані. По-друге, діяльність суб'єктів публічної влади, які беруть участь у справі для подання висновку на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України), слід охарактеризувати як таку, що сприяє захисту прав, свобод та інтересів. Остаточно захист у даному випадку здійснюється судом.По-третє, слід включити до адміністративної форми захисту суб'єктивних приватних прав також діяльність суб'єктів публічної влади, передбачену ч. 6 ст. 56 ЦПК України. По-четверте, слід приєднатись до позиції вчених щодо недоцільності закріплення висновку суб'єкта публічної влади на виконання своїх повноважень самостійним окремим джерелом доказів у цивільному процесі. По-п'яте, відсутня необхідність у формуванні такого окремого процесуального статусу, як «фахівець у певній галузі знань». За наявності підстав відповідні дослідження можуть проводитись або в порядку проведення судової експертизи, або ж шляхом залучення до участі у справі суб'єктів публічної влади, передбачених ч. 6 ст. 56 ЦПК України.

Висновки

Застосований онтолого-гносеологічний підхід випливає з генези теоретичних засад суб'єктів цивільного права у взаємозв'язку із суміжними категоріями і правовими явищами такими як розвиток цивільного процесуального законодавства та тенденцій формування суб'єктної складової цивільних процесуальних правовідносин у історичному вимірі становлення судової влади, розкритих у дослідженнях науковців радянської доби (С.Н. Абрамов, О.Т. Боннер, Д.П. Ватман, М.А. Вікут, В.О. Єлізаров, М.А. Гурвіч, А.О. Добровольський, П.Ф. Єлісейкін, І.М. Зайцев, А.Ф. Клейнман, В.К. Пучинський, М.К. Треушніков, К.С. Юдельсон), доктринальних напрацюваннях сучасності, представлених у роботах С.С. Бичкової, В.В. Комарова, О. Д. Крупчана, І.П. Тимошевської, О.С. Ткачука, М.М. Ясинка та інших. Загальнотеоретичне значення опрацювання моделі суб'єкта права визначило звернення до робіт знаних теоретиків права у історичному вимірі напрацювань І.А. Покровського, Є.М. Трубецького, В.М. Хвостова, Г.Ф. Шершеневича та інших, сучасних здобутків теоретиків права С.І. Архіпова, О.В. Петришина та інших. Необхідність формування цілісного уявлення про міру і ступінь дослідження проблеми суб'єктної складової процесуальних явищ визначило звернення до наукових галузевих юридичних досліджень, зокрема, з адміністративного права і процесу, зокрема — О.В. Бачуна, Т.О. Мацелик та інших. Гармонізація законодавства України із законодавством Європейського Союзу обумовила звернення до досліджень становлення сучасної моделі цивільного судочинства, пов'язаної із правом на судовий захист (В.В. Бонтлаб та інші), міжнародних конвенцій, рішень Європейського суду з прав людини.

Систематизація наукових досліджень здійснена за наступними критеріями:

А) історичний період проведення (дослідження радянського періоду (зокрема, серед радянських вчених, напрацювання яких

мали значний вплив на формування сучасної доктрини цивільного процесу і, зокрема, інституту його учасників: Д.П. Ватман, М.А. Вікут, В.О. Єлізаров, Л.Ф. Лісницька, К.С. Юдельсон); дослідження періоду існування незалежної України;

Б) за предметом (роботи, присвячені загальним питанням процесуального статусу учасників цивільного процесу — Р.Е. Гукасян, М.А. Гурвіча, Д.М. Чечота, О.Ф. Козлова та інших; питанням окремих учасників цивільного процесу — Д.П. Ватмана, В.О. Єлізарова, М.А. Вікут та інших; іншим інститутам цивільного процесу, але розгляд яких безпосереднім чином зачіпає також питання його учасників, зокрема увагу в радянській літературі отримав інститут доказування — М.А. Гурвіч, О.С. Козлов, Т.О. Лілуашвілі, М.К. Треушніков, М.Й. Штефан, О.Т. Боннер та інші, серед сучасних робіт — В.В. Комаров, Г.О. Світлична, І.В. Удальцова, О.Б.Єрошенко та інші);

В) значення відповідних досліджень для спрямування подальших робіт (базові дослідження — безпосередньо присвячені питанням учасників цивільного судочинства, безвідносно до специфіки їх процесуального статусу: К.В. Гусаров, І.М. Лукіна, Я.Я. Мельник, О.В. Колісник, О.В. Бобровник, Г.З. Лазько, Д.Г. Глушкова та ін; прикладні дослідження — які хоча й присвячені питанням учасників цивільного процесу, але в межах певних його інститутів: О.Д. Крупчан, О.М. Моїсєєв, Ф. А. Моїсєєва, М.П. Курило та інші).

Методологія наукового дослідження проблеми суб'єктів цивільного процесуального права, побудована на узагальненні існуючих теоретичних напрацюваннях, аналізу чинного законодавства, судової практики, практики Європейського суду з прав людини визначила актуальність відправної наукової концепції розуміння верховенства права у цивільному судочинстві.

У загальнотеоретичному значенні побудова конструкції суб'єкта цивільного процесуального права ґрунтується на категорії «суб'єкт права» та розкритті її змісту із врахуванням її багатоаспектного характеру. Такий підхід дозволяє врахувати і відтворити у кожному з аспектів специфіку правової природи та соціального призначення кожного з учасників цивільного процесу, виходячи на вищий рівень правового узагальнення шляхом доведення наукового значення і практичної необхідності виділення суб'єктів цивільного процесуального права.

Усвідомлення людини основною соціальною цінністю зумовлює визначення її відправною категорією при формуванні поняття суб'єкта цивільного процесуального права, визначення напряму розвитку галузі цивільного процесуального права. Суб'єкта цивільного процесуального права слід сприймати як правову індивідуальність. Така індивідуальність є системою правових властивостей людини, відокремлених від конкретного їх носія, і які можуть бути реалізовані у цивільних процесуальних правовідносинах. Людина є єдиним джерелом вказаних властивостей. Правове закріплення вказаних властивостей зумовило побудову юридичної конструкції суб'єктів, її елементів.

Характеристика суб'єкта цивільного процесуального права передбачає розуміння його не тільки як учасника процесуального правовідношення, але й врахування його існування до вступу у це правовідношення. Необхідність виділення до процесуального становища зумовлена впливом вказаного суб'єкта на сферу цивільного процесуального права, зокрема: необхідністю створення гарантій належної участі суб'єктів у цивільних процесуальних правовідносинах; врахування вказаного до процесуального становища у існуючих процесуальних інститутах; наявністю у суб'єктів цивільного процесуального права такої складової, як загальний статус людини, що має значення також для вступу їх у цивільні процесуальні правовідносини.

«Процесуальна частина» суб'єкта цивільного процесуального права — це лише невелика його частина за змістом. Основне — це людина, і відокремлена та її частина статусу, що характеризує всіх суб'єктів цивільного процесуального права. Запропоновано виділити загальну і спеціальну частини суб'єктів цивільного процесуального права. Загальна частина охоплює статус людини взагалі, правова визначеність, а також властивості (аспекти), які об'єднують усіх суб'єктів цивільного права, а саме: ідентифікуюча властивість, що свідчить про юридичну відокремленість кожного суб'єкта від інших суб'єктів цивільного процесуального права; правова воля; сукупність правових відносин та правових зв'язків; правова свідомість; активний характер «творення» і застосування права (тобто наявність правових можливостей у цивільному процесі); соціально-правова цінність; правосуб'єктність. Спеціальна частина суб'єкта

цивільного процесуального права притаманна конкретним його учасникам, коли висхідними є загальні властивості (аспекти) із врахуванням специфіки функціонального призначення конкретного суб'єкта у цивільному процесі. Суб'єкт цивільного процесуального права може бути також визначений з позиції виділення у структурі його правового статусу загального статусу людини та спеціальної частини: статус конкретного учасника цивільного процесу, що доповнює загальний статус.

Доведено, що законний процесуальний інтерес суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин слід вважати основою для визначення та реалізації його прав як елементу його правового статусу. У структурі цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права виділено такі елементи, як: цивільні процесуальні норми; цивільна процесуальна правосуб'єктність; принципи цивільного процесуального права. До структури цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення включено процесуальні права та обов'язки (повноваження). Цивільний процесуальний статус учасника цивільного процесуального правовідношення визначено елементом цивільного процесуального статусу суб'єктів цивільного процесуального права, і одночасно — категорією, яка може розглядатись самостійно. Зазначено про необхідність подальших досліджень питань співвідношення цивільної процесуальної відповідальності та цивільного процесуального статусу. Наголошено на існуванні позитивної цивільної процесуальної відповідальності як обов'язку добросовісно здійснювати свої права та виконувати обов'язки (реалізовувати повноваження), яка може бути включена до складу процесуальних гарантій належної реалізації цивільного процесуального статусу.

Попри виняткове значення процесуальної форми розгляду цивільних справ для діяльності суду та учасників судового процесу, а отже — переважаючий вплив позитивного підходу у регулюванні цивільних процесуальних правовідносин, важливість та застосування природно-правового регулювання у вказаній сфері зумовлюється визначенням людини як вихідного джерела розуміння суб'єкта цивільного процесуального права. Природно-правове регулювання визначає такі сфери стосовно суб'єктів цивільного процесуаль-

ного права, як: визначення загальних засад правового статусу людини як суб'єкта цивільного процесуального права, врегулювання до процесуального положення суб'єктів цивільного процесуального права.

Наведене вище зумовило визначення наступної юридичної конструкції суб'єкта цивільного процесуального права. Загальною частиною вказаної конструкції, що визначає основу для розуміння будь-якого суб'єкта цивільного процесуального права, є положення щодо прав та свобод людини. Спеціальну частину визначають положення цивільного процесуального права, залежно від конкретного виду суб'єкта цивільного процесуального права: суд, учасники справи або інші учасники судового процесу. Спеціальну частину процесуального статусу суб'єктів цивільного процесуального права визначає така конструкція: мета, заради якої існує вказаний суб'єкт (наприклад, здійснення правосуддя — стосовно суду); складові його конструкції (громадянство та правові гарантії діяльності); структура його правового статусу як суб'єкта цивільного процесуального права (правові норми, правоздатність; правовий статус як учасника цивільного процесуального правовідношення (права і обов'язки (повноваження), правові принципи). Центральним елементом категорії «суб'єкт цивільного процесуального права» визначено статус особи.

Суб'єкт цивільного процесуального права може сприйматись також як інститут цієї галузі права на підставі відповідності ознакам інституту права. Так, для суб'єкта цивільного процесуального права характерне:

- специфічне загальне завдання норм, що регламентують питання їх процесуального статусу;

- засади визначення процесуального статусу (наприклад, його структура, склад прав та обов'язків, положення щодо цивільної процесуальної правосуб'єктності тощо) значною мірою не залежать від змін у таких інститутах, як наприклад, судове рішення, цивільна юрисдикція, докази та доказування тощо, що відображає його відокремлений характер відносно інший інститутів цивільного процесуального права;

- має місце застосування специфічних засобів впливу на об'єкт правового регулювання шляхом встановлення прав та обов'язків

суб'єктів цивільного процесуального права, визначення переліку учасників справи тощо.

Принцип верховенства прав людини у цивільному судочинстві є базовим щодо визначення правового статусу людини у цивільному судочинстві як основи для визначення загальних засад щодо суб'єктів цивільного процесуального права. Положення цього принципу мають керівний вплив на розвиток поняття суб'єкта цивільного процесуального права. Принцип верховенства права постає визначальним стосовно врегулювання засад здійснення цивільного судочинства на основі практичного застосування правових цінностей, таких як мораль, справедливість тощо. Вказане має критичне значення при врегулюванні сфери судового розсуду, усуненні недоліків правового регулювання діяльності учасників судового процесу.

Вплив розвитку доктрини цивільного процесуального права на формування теорії суб'єктів цивільного процесуального права зумовлюється: тісним взаємозв'язком суб'єкта цивільного процесуального права як його інституту із іншими інститутами цивільного процесуального права (зокрема, таким — як принципи цивільного процесуального права); значенням суб'єкта цивільного процесуального права як системоутворюючого явища щодо доктринальної основи цивільного процесуального права. Напрямками такого впливу є: основні положення щодо цілей діяльності суб'єктів цивільного процесуального права; елементи, що безпосередньо характеризують вказаних суб'єктів; елементи правового статусу суб'єктів цивільного процесуального права. З іншого боку, категорія суб'єкта цивільного процесуального права сама справляє ключовий вплив на формування галузі цивільного процесуального права, лежить в її основі, що виражається у ключовому її впливі на всі засади та інститути цивільного процесуального права.

Пріоритетними напрямами розвитку цивільного процесуального права як науки та галузі права, можна визначити: розвиток природно-правових підходів у юридичних наукових дослідженнях, спрямованих на вдосконалення засад суб'єктів цивільного процесуального права; вдосконалення правових гарантій належної участі у цивільному процесі суб'єктів цивільного процесуального права. Основною проблематикою реалізації другого напряму слід вважати взаємоузгодження цілей діяльності суду та учасників справи.

Список використаних джерел

1. Аболонин Г. О. Гражданское процессуальное право США [Текст] : монография / Г. О. Аболонин. — М.: Волтерс Клувер, 2010. — 432 с.

2. Абрамов С. Н. Гражданский процесс / С. Н. Абрамов. — М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. — 483 с.

3. Адвокат в цивільному процесі: проблеми залишились [Електронний ресурс] // Веб-сайт «LLG». — Режим доступу до док.: http://llg.com.ua/advokat-v-civilnomu-procesi-problemi-zalishilis/. — Назва з екрану.

4. Адвокатура: минуле та сучасність [Електронний ресурс] / матер. VI Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. за заг. ред. д.ю.н., доц. Г. О. Ульянової, м. Одеса, 12 листопада 2016 р.– Одеса: Фенікс, 2016. – 424 с. — Режим доступу: http://fa.onua.edu.ua/ua/science/sbornik2016/. — Назва з екрану.

5. Александров А. С. Основания к отмене (изменению) приговора в суде апелляционной инстанции / А. С. Александров, Н. Н. Ковтун // Государство и право. — 2001. — № 10. — С. 56.

6. Алексеев С. С. Собрание сочинений. В 10 т. [+ Справоч. том]. — М.: Статут, 2010. — Том 3: Проблемы теории права : курс лекций. — 2010. — 781 с.

7. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. — М.: Проспект, 2008. — 576 с.

8. Алиэскеров М. А. Виды гражданского судопроизводства и исполнительное производство / М. А. Алиэскеров // Государство и право. — 2008. — № 4. — С. 27—37.

9. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами облас-

тей та міста Києва за І півріччя 2015 року [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. — Режим доступу до док.: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html. — Назва з екрану.

10. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва протягом 2016 року [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. — Режим доступу до док.: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html. — Назва з екрану.

11. Анпілогов О. В. Захист прав та свобод громадянина прокурором в адміністративному судочинстві : монографія / О. В. Анпілогов — К.: Ін Юре, 2008. — 168 с.

12. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование / С. И. Архипов С. И. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. — 469 с.

13. Афанасьев С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство и его реализация в российском гражданском судопроизводстве / С. Ф. Афанасьев. — М.: Юрлитинформ, 2009. — 296 с.

14. Баришпольская Т. Ю. Гражданские процес и процедура (понятие, служебная роль, проблемытеории и практики) : автореф. дис. … канд. юрид. наук. — Томск, 1988. — 21 с.

15. Бачун О. В. Правовий статус суб'єктів адміністративного судочинства / О. В. Бачун; ред. А. О. Селіванов. — К.: Логос, 2015. — 135 с.

16. Безпідставний вихід за межі доводів апеляційної скарги є порушенням принципів диспозитивності та змагальності процесу / [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ». — Режим доступу до док.: http://sc.gov.ua/ua/golovna_storinka/bezpidstavnij_vihid_za_mezhi_dovodiv_apeljacijnoji_skargi_je_porushennjam_principiv_dispozitivnosti_.html. — Назва з екрану.

17. Беляневич В. Е. Експерт в процесі: дружба дружбою, служба службою. Тези доповіді [Електронний ресурс] / В. Е. Беляневич // Офіційний сайт «Всеукраїнська громадська організація «Асоціація правників України»». — Режим доступу до док.: http://uba.ua/documents/doc/vadym_belyanevych_ukr.pdf. – Назва з екрану.

18. Бервено С. М. Проблеми договірного права України / Бервено С. М. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 392 с.

19. Бергман В. Гражданское процессуальное уложение Германии. Вводный закон к Гражданскому процессуальному уложению: пер. с нем. / В. Бергман. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — 472 с.

20. Бичкова С. С. Особливості судового захисту прав, свобод та інтересів невизначеного кола осіб [Електронний ресурс] // Судова апеляція. — 2013. — № 2 (31). — Офіційний веб-портал «Судова влада України». — Режим доступу до док.: http://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/4q/48705/. — Назва з екрану.

21. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія / С. С. Бичкова. — К.: Атіка, 2011. — 420 с.

22. Білоусов Ю. В. Груповий позов: зарубіжний досвід та перспективи його використання в Україні / Ю. В. Білоусов // Університетські наукові записки. — 2012. — № 1 (41). — С. 295—309.

23. Бобровник О. В. Треті особи в цивільному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Бобровник Олександр Вікторович; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2014. — 22 с.

24. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Підготовка цивільних справ до судового розгляду як стадія цивільного процесу : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Бондаренко-Зелінська Надія Леонтіївна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2007. — 20 с.

25. Бонтлаб В. В. Тенденції гармонізації цивільного процесуального законодавства України та ЄС: науково-правовий аспект / В. В. Бонтлаб // Судова апеляція. — 2015. — № 1 (38). — С. 71—76.

26. Бортнік О. Г. Особливості рішення суду у справах про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб / О. Г. Бортнік, Т. В. Степаненко // Право і безпека. — 2015. — № 2 (57). — С. 154—160.

27. Бочаров Т. Электронное правосудие для бизнеса и граждан [Електроний ресурс] / Т. Бочаров // Веб-сайт «Ведомости». — Режим доступу до док.: www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/04/09/elektronnoe-pravosudie-dlya-biznesa-i-dlya-grazhdan. — Назва з екрану.

28. Бошно С. В. Доктринальные и другие нетрадиционные источники формы права / С. В. Бошно // Журнал российского права. — 2003. — № 1. — С. 7—11.

29. Бошно С. В. Доктрина как форма и источник права / С. В. Бошно //Журнал российского права. — 2003. — № 12. — С. 70—79.

30. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. — М.: Госюриздат, 1950. — 367 с.

31. Бригінець О. Дотримання конституційних прав і свобод громадян на стадії досудового розслідування/ О. Бригінець // Голос України. — 2016. — 9–15 грудня. — № 49 (1117). — С. 6.

32. Бринцев О. В. Електронне правосуддя. Проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / О. В. Бринцев // Офіційний вебпортал «Судова влада України». — Режим доступу до док.: http://hr.arbitr.gov.ua/sud5023/publication/258992/. — Назва з екрану.

33. Бринцев О.В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи : монографія / О. В. Бринцев. — Х. : Право, 2016. — 72 с.

34. Брумареску проти Румунії: рішення Європейського суду з прав людини від 28.11.99 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі». — Режим доступу до док.: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307 . — Назва з екрану.

35. Буряк Л. С. Особливості відповідальності експерта в цивільному процесі України [Електронний ресурс] / Л. С. Буряк // Науковий вісник Херсонського державного університету. — Серія: Юридичні науки. — Випуск 3. — Том 1. — 2014. — С. 132—135.

36. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории : монография / А. А. Васильев. — Барнаул: Алт. гос. ун-т, 2008. — 187 с.

37. Васильев С. В. Гражданский процесс : курс лекций / С. В. Васильев. — Х.: Эспада, 2010. — 688 с.

38. Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. / С. В. Васильев. — Х.: Одіссей, 2008. — 480 с.

39. Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Васильєва-Шаламова Жанна Василівна; КНУТШ. – Київ, 2009. — 15 с.

40. Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия / Е. В. Васьковский. — М.: Статут, 2016. — 624 с.

41. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса : учебник / Е. В. Васьковский. — М.: Изд. братьев Башмаковых, 1917. — 429 с.

42. Ватман Д. П. Адвокат в гражданском процессе / Д. П. Ватман, В. А. Елизаров; [ред. И. И. Склярский]. — М.: Юрид. лит., 1969. — 200 с.

43. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. — Х.: Право, 2017 — Т. 2: Філософія права / [С. І. Максимов (голов. редкол) [та ін.]. — Х.: Право, 2017. — 1128 с.

44. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. — Х.: Право, 2017— Т. 3: Загальна теорія права / О. В. Петришин (голов. редкол) та ін. — Х.: Право, 2017. — 957 с.

45. Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. Ю. С. Шемшученко. — К.: Юридична думка, 2012. — 1020 с.

46. Великий тлумачний словник української мови / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. — Ірпінь: Перун, 2005. — 1728 с.

47. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : монографія / І. В. Венедіктова. — Київ: Юрінком Інтер, 2014. — 288 с.

48. Венедіктова І. В. Категорія охоронюваного законом інтересу в цивільному праві України / І. В. Венедіктова // Приватне право. — 2013. — № 1. — С. 146—158.

49. Венедіктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві : монографія / І. В. Венедіктова. — Х.: Нове слово, 2011. — 260 с.

50. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Council of Europe». — Режим доступу до док.: http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr. — Назва з екрану.

51. Висновок на проект Закону України «Про медіацію» від 03.07.2013 р. № 2425а-1 [Електронний ресурс] // Офіційній сайт «Верховний Суд України». — Режим доступу до док.: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/B55ACEE8B068BA2AC2257C70004BDE89. — Назва з екрану.

52. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. — М.: Норма, 2008. — 448 с.

53. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — М.: Территория будущего, 2005. — 800 с.

54. Войтовський В. С. Касаційне оскарження у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Войтовський Валентин Сергійович; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 2017. — 18 с.

55. Волинець В. В. Функції сучасної держави: теоретико-правові проблеми : монографія / В. В. Волинець. — К.: Логос, 2012. — 512 с.

56. Гадомський Д. Інститут групових (класових) позовів як інструмент захисту порушених або оспорюваних прав [Електронний ресурс] / Д. Гадомський // Юридичний журнал. — 2006. — 12. — Режим доступу до док.: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2506. — Назва з екрану.

57. Гарієвська М. Б. Дискреційні повноваження суду при розгляді цивільних справ у суді першої інстанції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / М. Б. Гарієвська; Нац. акад. правових наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака. — К., 2017. — 20 с.

58. Гетманцев М. О. Категорія «інтерес» у цивільному процесуальному праві / М. О. Гетманцев // Приватне право і підприємництво. — 2016. — Вип. 15. — С. 38—42.

59. Гетманцев О. В. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації / О. В. Гетманцев // Науковий вісник Чернівецького університету. — 2013. — Вип. 644. Правознавство. — С. 82—87.

60. Гетманцев О. В. Звернення судових рішень до виконання в системі цивільного судочинства / О. В. Гетманцев // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. — 2013. — Вип. 660. — С. 75—80.

61. Глушкова Д. Г. Участь спеціаліста в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Глушкова Дарина Георгіївна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Київ, 2009. — 22 с.

62. Глущенко С. В. Єдність судової юрисдикції: продовження дискусії у доктринальній площині / С. В. Глущенко // Право України. — 2015. — № 3. — С. 78—86.

63. Голован З. С. Суб'єкти трудового права та суб'єкти трудових правовідносин: співвідношення понять та змісту / З. С. Голован // Форум права. —2007. — № 1. — С.23—25.

64. Головань І. Стандарти української мови [Електронний ресурс] / І. Головань // Офіційний сайт «Центр суддівський студій». — Режим доступу до док.: http://www.judges.org.ua/dig8907.htm. — Назва з екрану.

65. Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства / Гольмстен А. Х. — СПб.: Тип. М. Меркушева, 1913. — XIX, — 411 с.

66. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII: за станом на 03 трав. 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 6 (11.02.92). — Ст. 56.

67. Гражданский процесс зарубежных стран: учеб. пособие / [ред. А. Г. Давтян] — М. : ТК Велби, Проспект, 2008. — 480 с.

68. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.02 г. № 138-ФЗ [Електронний ресурс] // Официальный сайт компании «КонсультантПлюс». — Режим доступу до док.: http://www.consultant.ru/popular/gpkrf/. — Назва з екрану.

69. Громовий О. Чи потрібен у суді експерт з питань права, як пропонується в проектах процесуальних кодексів? [Електронний ресурс] / О. Громовий // Судебно-юридическая газета.: — Режим доступу до док.: https://sud.ua/ru/news/blog/106122-chi-potriben-u-sudi-ekspert-z-pitan-prava-yak-proponuyetsya-v-proektakh-protsesualnikh-kodeksiv . — Назва з екрану.

70. Губарєв С. Д. Теоретичні аспекти забезпечення правового статусу особистості в Україні / С. Д. Губарєв // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. — 2000. — № 1. — С. 41.

71. Губська А. В. Груповий та інші представницькі позови: критерії розмежування / А. В. Губська // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. — 2014. — № 4. — С. 81—87.

72. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.12 — філософія права / Гудима Дмитро Анатолійович; Львівський державний університет внутрішніх справ. — Львів, 2008. — 289 с.

73. Гузе К. А. Представництво прокурором інтересів громадянина в суді : монографія / К. А. Гузе. — М.: Территория будущего, 2016. — 800 с.

74. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Гусаров Костянтин Володимирович. — Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2000. — 19 с.

75. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія / К. В. Гусаров К. В. — Х.: Право, 2010. — 352 с.

76. Даниляк Ю. В. Судовий захист прав осіб, які не брали участі у цивільній справі : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 /

Даниляк Юрій Володимирович; Харків. нац. ун-т внутр. справ. — Харків, 2017. — 20 с.

77. Дацко Ю. С. Участь органів місцевого самоврядування в цивільному процесі прокурора у цивільному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Дацко Юлія Степанівна; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. — Київ, 2015. — 20 с.

78. Демьянова Е. В. Верховенство права в гражданском судопроизводстве: функциональные аспекты содержания / Е. В. Демьянова // Legea si viata. — 2014. — № 12/2. — С. 32-34.

79. Дем'янова О. В. Баланс інтересів як чинник визначення змісту верховенства права в цивільному судочинстві / О. В. Дем'янова // Jurnalul Juridic: Teorie si Practica. — 2015. — lune. — С. 42—46.

80. Діденко Л.В. Об'єкти цивільних процесуальних правовідносин / Л.В. Діденко // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. — № 2. — Том 2. — 2017. — С. 36—39.

81. Добровольський А. А. Основные проблемы исковой формы защиты права / А. А. Добровольський, С. А. Иванова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. — 159 с.

82. Дунас Т. О. Участь прокурора у цивільному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Дунас Тарас Омелянович; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2009. — 21 с.

83. Елисейкин П. Ф. Предмет, принципы и субъекты советского гражданского процессуального права / П. Ф. Елисейкин. – Ярославль, 1980. – 160 с.

84. Ермошин Г. Т. Статус судьи в Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Ермошин Григорий Тимофеевич; Рос. гос. ун-т правосудия — М., 2016. — 525 с.

85. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. — 708 с.

86. Єремеєва Н. В. Реалізація цивільної процесуальної правосуб'єктності територіальних громад за законодавством України / Н. В. Єремеєва // Альянс наук: ученый – ученому: мат-лы IV междунар. науч.-практ. конф. 20 марта 2009 г. — Режим доступу до док.: http://www.confcontact.com/2009_03_18/is2_eremeeva.php. — Назва з екрану.

87. Єрошенко О. Б. Правове регулювання наказного провадження за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук:

12.00.03 / Єрошенко Олександр Борисович; Міжнар. гуманіт. ун-т. — Одеса, 2013. — 20 с.

88. Жорнокуй Ю. М. Актуальні питання цивільного права / Ю. М. Жорнокуй // Право та інновації. — 2016. — № 4 (16). — С. 41—48.

89. Жуков А. Статистика і проблеми третейського розгляду спорів в Україні. Порівняння з російською практикою. Частина 1 [Електронний ресурс] / А. Жуков, О. Перепелинська // Веб-сайт «Незалежний арбітражний суд». — Режим доступу до док.: http://arbitrate.com.ua/statistika-i-problemy-treteyskogo-rassmotreniya-sporov-v-ukrainesravnenie-s-rossiyskoy-praktikoychast-1. — Назва з екрану.

90. Журба І. О. Сторони у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Журба Іванна Олександрівна; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — Київ, 2015. — 20 с.

91. Жушман М. В. Эволюция гражданской процессуальной правосубъектности как предпосылки права на обращение в суд [Електронний ресурс] / М. В. Жушман // Проблемы законности. — 2011. — № 117. — Режим доступу до док.: http://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-grazhdanskoy-protsessualnoy-pravosubektnosti-kak-predposylki-prava-na-obraschenie-v-sud. — Назва з екрану.

92. Заборовський В. В. Особливості правового статусу адвоката-представника в цивільному судочинстві / В. В. Заборовський // Науковий вісник Ужгородського національного університету. — 2015. — Серія: Право.— Випуск 35. — Частина ІІ. — Том 3. — С. 161—168.

93. Заборовський В. В. Професійна діяльність адвоката – це правова, юридична чи професійна правнича допомога? / В. В. Заборовський // Науковий вісник Ужгородського національного університету. — Серія: Право. — Випуск 38. — Том 2. — С. 140—145.

94. Заборовський В. В. Правовий аналіз підстави участі адвоката в цивільному судочинстві [Електронний ресурс] / В. В. Заборовський // Порівняльно-аналітичне право. — 2013. — № 2. — Режим доступу до док.: http://www.pap.in.ua/2_2013/Zaborovskyi.pdf. — Назва з екрану.

95. Завальна Ж. В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання / Ж. В. Завальна // Часопис Київського університету права. – 2012. — № 2. — С. 147—150.

96. Загайнова С. К. Судебные акты в механизме реализации судебной власти в гражданском и арбитражном процессе / С. К. Загайнова. — М.: Волтерс Клувер, 2007. — 390 с.

97. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік та ін., ред. М. В. Цвік. — Х.: Право, 2011. — 584 с.

98. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік та ін., ред. М. В. Цвік. — Х.: Право, 2002. — 432 с.

99. Загальна теорія права : підручник / ред. М. І. Козюбра. — К.: Ваіте, 2015. — 396 с.

100. Зайцев И. М. Процессуальные функции гражданского судопроизводства / И. М. Зайцев. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. — 137 с.

101. Захарова О. Система процесуальних гарантій в цивільному процесі / О. Захарова // Национальный юридический журнал: теория и практика. — 2015. — № 3. — Том 1. — С. 47—49.

102. Захарова О. С. Актуальні проблеми цивільного процесу України: навчальна робоча програма спецкурсу [Електронний ресурс] / О. С. Захарова, Н. О. Кіреєва — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — 2012. — 73 с. — Режим доступу до док.: http://law.univ.kiev.ua/biblioteka/28-literatura-kafedry-pravosuddia/navchalno-metodychna-literatura/5783-kafedra-pravosuddja-2012-aktualni-problemy-cyvilnogo-procesu?lang=uk_UA.UTF-8,%20uk_UA,%20uk_UA.KOI8-R,%20uk_UA.CP1251,%20uk_UA.CP866,%20uk_UA.ISO8859-5,%20ukrainian. — Назва з екрану.

103. Захист прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності: заключення та рекомендації [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Support to Justice Sector Reforms in Ukraine» Режим доступу до док.: http://www.justicereformukraine.eu/wp-content/uploads/2016/06/ProtectingAdvocates-Memo_FINAL_ukr.pdf. — Назва з екрану.

104. Захист прав великої кількості осіб: треба зробити це швидко та ефективно [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Голос України: інформаційний портал». — Режим доступу до док.: http://golosukraine.com/publication/main/statti/48096-zahist-prav-velikoyi-kilkosti-osib-treba-zrobiti-c/#.VmgRkLiLQgt. — Назва з екрану.

105. Заяць В. С. Правове регулювання участі представника у судовому адміністративному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид.

наук: 12.00.07 / Заяць Володимир Степанович; Нац. ун-т держ. податк. служби України. — Ірпінь, 2011. — 20 с.

106. Зозуля Н. Експерт з питань права: проблема процесуального статусу [Електронний ресурс] / Н. Зозуля // Судовий Вісник. – 2017.29.12 №12 (140). — Режим доступу до док.: http://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/ekspert-z-pitan-prava-problema-protsesualnogo-statusu/. — Назва з екрану.

107. Іванець І. П. Правові проблеми виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини в сфері приватного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Іванець Іван Петрович; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — Київ, 2016. — 18 с.

108. Іванчулинець Д. В. Законне представництво у цивільному процесі : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Іванчулинець Дмитро Васильович; Закарпат. держ. ун-т. — Ужгород, 2012. — 238 с.

109. Ізарова І. О. Теоретичні і практичні засади гармонізації цивільного процесу Європейського Союзу та України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Ізарова Ірина Олександрівна; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — Київ, 2016. — 30 с.

110. Іщук О. С. Правовий статус прокуратури України: завдання, функції, повноваження / О. С. Іщук // Європейські перспективи. — 2011. — № 2. — С. 127—137.

111. Кармаза О. Експерт із питань права в судовому процесі: новели законодавства України / О. Кармаза, Д. Кушерець // Підприємництво, господарство і право. — 2017. — № 10. — С. 32-36.

112. Карплюк О. І. Механізм забезпечення справедливості судового розгляду цивільних справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Карплюк Олег Іванович; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — Київ, 2016. — 16 с.

113. Категорія (філософія) [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Вікіпедія: Вільна енциклопедія». — Режим доступу до док.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Суб%27єкт_права. — Назва з екрану.

114. Клеандров М. И. Статус судьи: правовой и смежные компоненты / М. И. Клеандров. — М.: Норма, 2008. — 256 с.

115. Клейнман А. Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права. Очерки по истории / А. Ф. Клейнман А. Ф. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. — 119 с.

116. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV: за станом на 13 лип. 2017 р // Офіційний вісник України. — 2005. — № 32 (26.08.2005). — Ст. 1918.

117. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X: за станом на 13 лип. 2017 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1984. — Додаток до № 51. — Ст. 1122.

118. Кокин А. В. Проблемы процессуального представительства в электронном правосудии / А. В. Кокин // Вопросы экономики и права. — 2016. — № 1. — С. 21—25.

119. Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Колісник Олена Вікторівна; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. — Х., 2008. — 20 с.

120. Колтонюк Ю. Судья-докладчик «дает добро» / Ю. Колтонюк // Юридическая практика. — 2008. — № 3. — С. 10.

121. Колядіна Н. Г. Реалізація права на позов у цивільному процесі України та окремих держав Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Колядіна Наталія Геннадіївна; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — Одеса, 2016. — 20 с.

122. Комаров В. В. Актуальные проблемы реформы гражданского процессуального и арбитражного процессуального законодательства Украины / В. В. Комаров // СНГ: реформа гражданского процессуального права: мат. междунар. конф / ред. М. М. Богуславский, А. Трунк. — М.: Городец, 2002. — 256 с. — С. 74—106.

123. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України / В. В. Комаров. — Х.: Право, 2012. — 624 с.

124. Комаров С. А. Общая теория государства и права: учеб. — 4-е изд., переработанное и дополненное. — М.: Юрайт, 1998.— 295 с.

125. Комаров В. В. Окреме провадження: моногр. / Комаров В. В., Світлична Г. О., Удальцова І. В.; ред. В. В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 310 с.

126. Комаров В. В. Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти : навч.посіб. / В. В. Комаров, П. І. Радченко. — К.: УМК ВО, 1991. — 104 с.

127. Комметарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / ред. В. И. Нечаев, упоряд. В. В. Ярков. – М.: Норма, Инфрам-М, 2014. — 816 с.

128. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. № ETS № 005: за станом на 27 трав. 2009 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 13 (16.04.98) (із змінами).

129. Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22.01.1993 р. // Офіційний вісник України. — 2005. — № 44 (16.11.2005). — Ст. 2824.

130. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: за станом на 02 черв. 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141 (із змінами).

131. Конституція України: науково-практичний коментар / ред. В.Я. Тацій [та ін.]. — Х.: Право, 2011. — 1128 с.

132. Концепція електронного суду України [Електронний ресурс] : розроблена ДП «Інформаційні судові системи». — К., 2012. — Режим доступу: http://www.kbs.org.ua/files/koncept_d.pdf. — Назва з екрану.

133. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Коркунов Н. М. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. — 430 с.

134. Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства : монографія / С. О. Короєд. — К.: МП Леся, 2013. — 509 с.

135. Короєд С. О. Оцінка стану реформування цивільного процесуального законодавства України та його вплив на ефективність цивільного судочинства [Електронний ресурс] / С. О. Короєд // Порівняльно-аналітичне право. — 2013. — № 2. — С. 150—153. — Режим доступу до док.: http://www.pap.in.ua/2_2013/Koroied.pdf. — Назва з екрану.

136. Короленко В. М. Доктринальні підходи до уніфікації та диференціації цивілістичних судочинств / В. М. Короленко // Правова доктрина - основа формування правової системи держави: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», м. Харків, 20-21 листоп. 2013 р.; Нац. акад. прав, наук України. — Х.: Право, 2013. — С. 403—405.

137. Косовський Л. М. Позовне провадження у цивільних справах з іноземним елементом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук:

12.00.03 / Косовський Леонід Миколайович; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. — Івано-Франківськ, 2016. — 20 с.

138. Косовський Л. М. Судочинство у цивільних справах з іноземним елементом : монографія / Косовський Л. М.; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. — Харків: Право, 2017. — 300 с.

139. Косюта М. Інтереси громадян і держави як предмет прокурорсько-судового представництва / М. Косюта // Вісник прокуратури. — 2009. — № 6. — С. 14—18.

140. Кот О. О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Кот Олексій Олександрович; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. — Київ, 2017. — 36 с

141. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія / О. О. Кот. — К.: Алерта, 2017. — 492 с.

142. Кравченко М. В. Відповідальність адвокатів за порушення зобов'язань за договорами про надання правової допомоги : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Кравченко Максим Віталійович; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — Київ, 2016. — 18 с.

143. Кравчук М. А. Історико-правові аспекти судового розсуду (дискреції) / М. А. Кравчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. — 2015. — Вип. 33(1). — С. 21—24.

144. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III: за станом на 20 серп. 2017 р. // Офіційний вісник України. — 2001. — № 21 (08.06.2001). — Ст. 920.

145. Кройтор В. А. Принцип одноособового та колегіального розгляду справ у порядку цивільного судочинства / В. А. Кройтор // Університетські наукові записки. — 2009. — № 3 (31). — С. 51—54.

146. Крюслен против Франции: рішення Європейського суду з прав людини від 24.04.1990 р. № 11801/85 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «HUDOC European Court of Human Rights». — Режим доступу до док.: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-102089%22]} . — Назва з екрану.

147. Кузнецова Н. С. Институт юридического лица в гражданском кодексе Украины / Н. С. Кузнецова, А. С. Довгерт // Альманах

цивилистики : сбірник статей / ред. Р. А. Майданик. — Киев: Алерта, 2012. — Вып. 5. — С. 169—208.

148. Кузнець О. М. Суб'єкти зловживання правами у цивільному та виконавчому процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Кузнець Олександр Миколайович; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — Київ, 2016. — 20 с.

149. Курило М. П. Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Курило Микола Петрович; Ін-т законодавства ВР України. — К., 2014. — 35 с.

150. Курс цивільного процесу : підручник / Комаров В. В. та ін.; ред. В. В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 1352 с.

151. Кучер Т. М. Теорія доведення у цивілістичному процесі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Кучер Тетяна Миколаївна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — Київ, 2017. — 40 с.

152. Кучеренко І. М. Юридичні особи публічного права як суб'єкти цивільних правовідносин / І. М. Кучеренко // Еволюція цивільного законодавства України: проблеми теорії і практики / Шевченко Я. М. та ін.; ред. Я. М. Шевченко. — Київ: Юрид. думка, 2007. — 339 с. — С. 192—193.

153. Лазько Г. З. Правова природа процесуального представництва у цивільному процесі : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Лазько Гюльназ Заурівна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченко. — К., 2006. — 19 с.

154. Лапкін А.В. Судове право України: навч. посіб. у схемах / Лапкін А. В. — Вид. 2-ге, змін. та допов. — Харків: Право, 2017. — 150 с.

155. Лейба Є. В. Відновлення втраченого судового провадження в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Лейба Євген Васильович; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — Київ, 2016. — 18 с.

156. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Лемик Роксолана Ярославівна; Нац. акад. внутр. справ України. — Київ, 2004. — 18 с.

157. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. — Київ : Юрисконсульт: КНТ, 2006. — 355 с.

158. Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Лукіна Ірина Михайлівна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2011. — 20 с.

159. Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність: проблема галузевої класифікації : монографія / І. М. Лукіна, В. А. Кройтор. — Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2013. — 482 с.

160. Луспеник Д. Перспективи застосування ЦПК України залежать від розуміння того, що сучасні правові реалії потребують орієнтації не лише на формалізм цивільного процесуального регулювання, а й на більш фундаментальні цінності [Електронний ресурс] / Д. Луспеник // Судовий Вісник. — 2017.29.12 №12 (140). — Режим доступу до док.: https://oda.court.gov.ua/sud1590/pres-centr/news/412607/. — Назва з екрану.

161. Ляшенко Н. А. Застосування практики Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ляшенко Надія Анатоліївна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 2017. — 20 с.

162. Максимов С. Суб'єкт права в філософсько-антропологічному вимірі / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. — Х. : Право, 2000. — № 4 (23). — С. 170—178.

163. Малицкий А. Советская Конституция / Малицкий А. — Х.: Юридическое издательство Н. К. Ю., 1925. — 440 с.

164. Мацелик Т. О. Суб'єкти адміністративного права: поняття та система / Т. О. Мацелик. — Ірпінь, Видавництво Національного університету державної податкової служби України, 2013. — 342 с.

165. Мейер Д. И. Русское гражданское право: Чтения, изданные по запискам слушателей: С приложением биографий и портретов Д. И. Мейера и А. И. Вицына и 3-х указателей / Мейер Д. И.; ред. А. И. Вицын; — Петроград: Н. К. Мартынов, 1915. — 715 с.

166. Мельник Я. Я. Обов'язки учасників цивільного процесу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Мельник Ярослав Ярославович; Нац. акад. прав. наук України, Н.-д. ін-т приват. права і підприємництва. — К., 2013. — 20 с.

167. Миколаєць В. А. Груповий позов у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Миколаєць Вікторія Анатоліївна; Нац. акад. внутр. справ. — К., 2014. — 20 с.

168. Михайленко О. Р. Представництво прокуратурою законних інтересів громадян у суді / О. Р. Михайленко // Вісник прокуратури. — 2012. — № 3. — С. 63—67.

169. Мицкевич А. В. Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1962. — 212 с.

170. Мичко М. І. Деякі проблеми представництва прокурором інтересів громадян і держави в суді / М. І. Мичко // Вісник Вищого арбітражного суду України. — 1999. — № 4. — С. 209.

171. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб: концептуальні та правові аспекти / Є. О. Мічурін // Міжнародний юридичний вісник : збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. — 2015. — № 1. — С. 170—174.

172. Мічурін Є. О. Розуміння обмежень прав осіб у цивільному праві / Є. О. Мічурін, В. О. Кожевникова // Приватне право і підприємництво. — 2014. — № 13. — С. 71—73.

173. Моїсєєв О. М. Взаємодія учасників судового провадження: моногр. / О. М. Моїсєєв, Ф. А. Моїсєєва. — Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2013. — 128 с.

174. Москвич Л. М. Статус судді: питання теорії та практики / Л. М. Москвич, С. В. Подкопаєв, С. В. Прилуцький. — Х.: Інжек, 2004. — 360 с.

175. Москвич Л. М. Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз : монографія / Л. М. Москвич. — Б.м.: б.в. 2004. — 224 с.

176. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : монографія / В. В. Надьон. — Х.: Право, 2017. — 392 с.

177. Наказне провадження у цивільному процесі : монографія / ред. В. І. Бобрик. — К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. — 203 с.

178. Науково-практичний коментар «Цивільного процесуального кодексу України» / Забарський В. В. та ін.; ред. В. В. Богатир. — К.: Професіонал, 2015. — 688 с.

179. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України. В 2-х тт. Том 1 / Матвійчук В. К., Хар І. О. / За заг. ред. В. К. Матвійчука. — К.: КНТ, 2007. —788 с.

180. Науково-практичний коментар до ст. 4-6 Господарського процесуального кодексу України від 06.11.1991 р. № 1798-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 10.12.2015 р.

181. Науково-практичний коментар до ст. 96 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 10.12.2015 р.

182. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / ред. І. Х. Темкіжев (кер. авт. кол.). — К.: Юрінком Інтер, 2012. — 720 с.

183. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / ред. О. В. Дзера та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — Т. 1. — 2008. — 832 с.

184. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / ред. Ю. Д. Притика. – К.: Центр учбової літератури, 2011. — 696 с.

185. Невестюк С. В. Механізм цивільного процесуального регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Невестюк Сабіна Василівна; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. — Київ, 2017. — 20 с.

186. Негодченко В.О. Адміністративно-правові засоби забезпечення обігу інформації підрозділами інформаційно-аналітичного забезпечення органів внутрішніх справ / В. О. Негодченко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. — Серія: Юриспруденція. — 2015. — № 18. — Том 1. — С. 149—153.

187. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник / В. С. Нерсесянц. — М.: Норма, 1997. — 652 с.

188. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства / Е. А. Нефедьев. — Москва, Типография Императорского Московского Университета, 1908 г. — 404 с.

189. Нехороших А. М. Гражданское процессуальное право (Общая часть) : учеб. пособ. / А. М. Нехороших, Е. Н. Воронов, М. В. Кардашова; Юго-Зап. гос. ун-т. — Курск, 2014. — 248 с.

190. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / пер. с фр. В. Захватаева; ред. А. Довгерт. — К.: Истина, 2004. — 544 с.

191. Общая теория государства и права. Акад. курс в 3 т. / [ред. М. Н. Марченко. — М.: Норма, Инфра-М, 2014. — Т. 3. — Государство, право, общество. — 2014. — 720 с.

192. Огляд даних про стан здійснення правосуддя [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Державна судова адміністрація України». — Режим доступу до док.: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/file/DSA/DSA_2017_all_docs/TRAVEN_17/ogl_2016_copy.pdf. — Назва з екрану.

193. Організація судових та правоохоронних органів : підручник / І. Є. Марочкін та ін.; ред. І. Є. Марочкін. — Х.: Право, 2013. — 448 с.

194. Організація судових та правоохоронних органів : навч. посіб. / ред. Л. М. Москвич . — Х.: Право, 2016. — Ч. 1: Основи судоустрою України. — 244 с.

195. Основные научные труды М. А. Викут [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Юридическая Россия: федеральный правовой портал». — Режим доступу до док.: http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1118307. — Назва з екрану.

196. Особистість [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Вікіпедія: Вільна енциклопедія». — Режим доступу до док.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Особистість . — Назва з екрану.

197. Особливості дії цивільних процесуальних обовязків в цивільному процесуальному праві України : монографія / ред. М. М. Ясинок. — К.: Алерта, 2014. — 336 с.

198. Павлуник І. А. Представництво в цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Павлуник Ігор Анатолійович; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2002. — 21 с.

199. Пандекты: Перевод с немецкого. Общая часть. / Дернбург Г.; под ред. П. Соколовского; пер. Г. Фон Рехенберга.— М.: Унив. тип., 1906. — Т. 1. — 1906. — 481 с.

200. Панов В. Расходы на правовую помощь — отказать [Електронний ресурс] / В. Панов // Веб-сайт «ЮРЛИГА». — Режим доступу до док.: http://jurliga.ligazakon.ua/blogs_article/329.htm. — Назва з екрану.

201. Перекрестная О. О. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.04 / Перекрестная Ольга Олегівна; Ін-т екон.-прав. дослідж. НАН України. — К., 2014. — 20 с.

202. Перепелиця М. Види суб'єктів фінансового права / М. Перепелиця // Вісник Академії правових наук України. — Х.: Право, 2008. — № 4 (55). — С. 174—182.

203. Петрик В. В. Інститут відводу в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Петрик Віталій Васильович; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. — К., 2013. — 19 с.

204. Петрова С. М. Участь нотаріуса у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Петрова Світлана Миколаївна; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. — Київ, 2016. — 20 с.

205. Петровський А. В. Участь «фахівця у певній галузі знань» у цивільному процесі України: дискусійні питання законодавчого закріплення / А. В. Петровський // Цивільний процес на зламі століть : мат-ли наук.-практ. конф., м. Харків, 20-21 жовт. 2016 р. / ред. К. В. Гусаров. — Х.: Право, 2016. — 164 с.

206. Плешанов А. Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики [Текст] / А. Г. Плешанов. — М.: Норма, 2002. — 352 с.

207. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / Погребняк С. П. — Х.: Право, 2008. — 240 с.

208. Позовне провадження : монографія / В. В. Комаров та ін.; ред. В. В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 551 с.

209. Полякова И. Н. Доступность и эффективность гражданского судопроизводства: насущные проблемы и пути их решения / И. Н. Полякова // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; отв. ред. И. А. Приходько. — М.: Лиджист, 2001. — С. 308—322.

210. Посібник Європейського суду з прав людини щодо застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд, цивільна частина) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Верховний Суд України». — Режим доступу до док.: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/04041CB11A2E814EC2257F9900411906. — Назва з екрану.

211. Правова доктрина України : у 5 т. // Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція // В. Я. Тацій та ін..; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2013. — 976 с.

212. Правова доктрина України : у 5 т. // Т. 3 : Доктрина приватного права України // Н. С. Кузнєцова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін.; ред. Н. С. Кузнєцова. — Х.: Право, 2013. — 760 с.

213. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. // Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право // ред. Н. С. Кузнєцова. — Х.: Право, 2008. — 640 с.

214. Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні: лист Верховного Суду України від 01.07.2007 р. // Бізнес: законодавство та практика. — 2008. — 00. — № 7.

215. Прилуцький С. В. Актуальні питання статусу незалежного судді / С. В. Прилуцький // Держава і право: зб. наук. праць. юрид. і політ. науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. — Вип. 9. — С. 159—167.

216. Прилуцький С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) : монографія. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. — 317 с.

217. Природно-правова концепція [Електронний ресурс] // Вебсайт «Вікіпедія: Вільна енциклопедія». — Режим доступу до док.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Природно-правова_концепція. — Назва з екрану.

218. Притуляк В. М. Повноваження суду при примусовому виконанні судових рішень у цивільних справах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Притуляк Валерій Миколайович; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — Одеса, 2016. — 20 с.

219. Приходько И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе / И. А. Приходько. — СПб.: Издат. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. — 672 с.

220. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI: за станом на 02 черв. 2016 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 62 (23.08.2012). — Ст. 2509 (із змінами).

221. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI: за станом на 21 груд. 2016 р. // Офіційний вісник України. — 2011. — № 51 (15.07.2011). — Ст. 2009 (із змінами).

222. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII: за станом на 18 січ. 2018 р. // Офіційний вісник України. — 2016. — № 53 (15.07.2016). — Ст. 1852.

223. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 р. № 606-XIV: за станом на 14 трав. 2015 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — № 19 (28.05.99). — Ст. 813 (із змінами).

224. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV: за станом на 16 жовт. 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 12 (05.04.2006). — Ст. 792 (із змінами).

225. Про відкриття провадження у справі: ухвала Оболонського районного суду м. Києва від 22.09.2017 р. № 756/12160/17 [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Єдиний державний реєстр судових рішень». — Режим доступу до док.: http://reyestr.court.gov.ua/Review/69254037. — Назва з екрану.

226. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 №2147-VIII// Голос України. — 2017. — 28.11.2017 р. — № 221-222.

227. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: проект закону України від 23.03.2017 р. № 6232 [Електронний ресурс]: за станом на 31 жовт. 2017 р. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 31.10.2017 р.

228. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: пояснювальна записка до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232 [Електронний ресурс]: за станом на 31 жовт. 2017 р. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 31.10.2017 р.

229. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: висновок Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232 [Електронний ресурс]:

за станом на 31 жовт. 2017 р. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 31.10.2017 р.

230. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII // Офіційний вісник України. — 2017. — № 96 (08.12.2017). — Ст. 2921.

231. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: проект закону України від 10.04.2017 р. № 6232-1 [Електронний ресурс]: за станом на 20 лип. 2017 р. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 20.06.2017 р.

232. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності третейських судів та виконання рішень третейських судів: Закон України від 05.03.2009 р. № 1076-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2009. — № 30 (24.07.2009). — Ст. 421.

233. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення і пришвидшення процесу судового захисту порушених прав та законних інтересів осіб: проект закону України від 04.07.2016 р. № 4879 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 21.02.2017 р.

234. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення і пришвидшення процесу судового захисту порушених прав та законних інтересів осіб: пояснювальна записка до проекту закону України від 06.09.2016 р. № 5073 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 08.02.2017 р.

235. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення і пришвидшення процесу судового захисту порушених прав та законних інтересів осіб: проект закону України від 06.09.2016 р. № 5073 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 08.02.2017 р.

236. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII // Відомості Верховної Ради України. — 2016. — № 28 (08.07.2016). — Ст. 532.

237. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): пояснювальна записка до проекту закону України від 25.11.2015 р. № 3524 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 06.02.2017 р.

238. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII: за станом на 19 груд. 2017 р. // Офіційний вісник України. — 2016. — № 3 (15.01.2016). — Ст. 149.

239. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11 // Закон і Бізнес. — 2014. — 11. — № 47—48.

240. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII: за станом на 21 груд. 2016 р. // Офіційний вісник України. — 2015. — № 17 (10.03.2015). — Ст. 447 (із змінами).

241. Про задоволення позову, визнання договору частково недійним, зобовязання вчинити певні дії: рішення Голосіївського районного суду м. Києва від 12.01.2017 р. № 752/17025/16-ц [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Єдиний державний реєстр судових рішень». — Режим доступу до док.: http://reyestr.court.gov.ua/Review/64359563 . — Назва з екрану.

242. Про залучення до участі у справі органу державної влади для подання висновку на виконання своїх повноважень: ухвала Дзержинського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 16.09.2014 р. № 210/272/13- ц [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Єдиний державний реєстр судових рішень». — Режим доступу до док.: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40548423. — Назва з екрану.

243. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 5 // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — 00. — № 7.

244. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації): наказ Міністерства соціальної політики України від 17.08.2016 р. № 892 // Офіційний вісник України. — 2016. — № 77 (07.10.2016). — Ст. 2586.

245. Про затвердження Типових посадових інструкцій працівників апарату місцевого загального суду: наказ Державної судової адміністрації України від 20.07.2005 р. № 86 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 10.08.2017 р.

246. Про затвердження у новій редакції Програми складення кваліфікаційного іспиту: рішення Ради адвокатів України від 26.02.2016 р. № 68 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 11.02.2017 р.

247. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII: за станом на 03 верес. 2015 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 30 (23.07.91). — Ст. 379 (із змінами).

248. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII // Офіційний вісник України. — 2017. — № 63 (11.08.2017). — Ст. 1912

249. Про медіацію: проект закону України від 17.12.2015 р. № 3665 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 11.03.2017 р.

250. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР: за станом на 28 квіт. 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170 (із змінами).

251. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII: за станом на 21 груд. 2016 р. // Офіційний вісник України. — 2016. — № 53 (15.07.2016). — Ст. 1851.

252. Про організацію представництва прокурором у суді інтересів громадянина або держави та їх захисту при виконанні судових рішень від 29.11.2006 р. № 6гн // [Електронний ресурс]: Режим доступу. – Ліга-закон станом на 07.03.2018.

253. Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту

при виконанні судових рішень: наказ Генеральної прокуратури України від 28.05.2015 № 6гн// Інформаційно-аналітична система «Ліга-Закон» станом на 27.12.2016 р.

254. Про порушення права на доступ до суду касаційної інстанції: Постанова Верховного Суду України від 16.05.2011 р. № 5-2кс11 [Електронний ресурс]: Режим доступу. — Інформаційно-аналітична система «Ліга-Закон» станом на 27.12.2016 р.

255. Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.12.2011 р. № 14 // Закон і Бізнес. — 2012. — 01. — № 4.

256. Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судових рішень у цивільних справах: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 р. № 6 // Закон і Бізнес. — 2014. — 03. — № 10.

257. Про прийняття за основу проекту Закону України про медіацію: постанова Верховної Ради України від 03.11.2016 р. № 1725-VIII // Відомості Верховної Ради України. — 2016. — № 48 (25.11.2016). — Ст. 828.

258. Про прокуратуру Закон України від 05.11.1991 р. № 1789-XII: за станом на 02 лип. 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53 (31.12.91). — Ст. 793 (із змінами).

259. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII: за станом на 19 грудня 2017 р. // Офіційний вісник України. — 2014. — № 87 (07.11.2014). — Ст. 2471 (із змінами).

260. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР: за станом на 09 лют. 2006 р. // Офіційний вісник України. — 1997. — Число 29. — № с. 10 (із змінами).

261. Про стан здійснення правосуддя в Україні: Рішення VIII позачергового з'їзду суддів України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт «Supreme Court of Ukraine (tested version)». — Режим доступу до док.: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsen.nsf/0/2533C445E165FD0CC22573B70056C267?opendocument. — Назва з екрану.

262. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015 - 2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 // Офіційний вісник України. — 2015. — № 41 (02.06.2015). — Ст. 1267

263. Про стягнення заборгованості: рішення Ірпінського міського суду Київської області від 09.09.2013 р. № 367/1972/13-ц [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Єдиний державний реєстр судових рішень». — Режим доступу до док.: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33385673.

264. Про судове рішення у цивільній справі: постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14 // Юридичний вісник України. — 2010. — 02. — № 8.

265. Про судовий збір Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI: за станом на 14 трав. 2018 р. // Офіційний вісник України. — 2011. — № 59 (12.08.2011). — Ст. 2349.

266. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII: за станом на 01 трав. 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2016. — № 31 (29.07.2016). — Ст. 545.

267. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV: за станом на 16 жовт. 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2004. — № 23 (25.06.2004). — Ст. 1540 (із змінами).

268. Про утворення міжвідомчої робочої групи з розробки пілотного проекту «Електронний суд»: наказ Державної судової адміністрації України від 27.01.2012 р. № 14: за станом на 20 верес. 2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 06.02.2017 р.

269. Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні : монографія / О. Д. Крупчан та ін.; ред. О. Д. Крупчан. — К.: НДІ приват. права і підприємництва, 2011. — 179 с.

270. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / В. В. Комаров та ін.; ред. В. В. Комаров. — Х.: Харків юридичний, 2008. — 925 с.

271. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: монографія / Комаров В.В., Тертишніков В.І., Баранкова В.В. та ін.; за заг. ред. проф. В. В. Комарова. — Х.: Харків юридичний, 2008. – 928 с.

272. Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров и др.; ред. В. В. Комаров. — Х.: Право, 2002. — 440 с.

273. Прут Ю. А. Характеристика цивільного процесуального статусу секретаря судового засідання при здійсненні цивільного судочинства / Ю. А. Прут // Прикарпатський юридичний вісник. — 2015. — Випуск 3 (9). — С. 56—60.

274. Прут Ю. А. Цивільно-процесуальний статус осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Прут Юлія Анатоліївна; Івано-Франків. ун-т права ім. Данила Галицького. — Івано-Франківськ, 2016. — 20 с.

275. Прут Ю. А. Цивільно-процесуальний статус осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Прут Юлія Анатоліївна; Івано-Франків. ун-т права ім. Данила Галицького. — Івано-Франківськ, 2016. — 194 с.

276. Пуданс-Шушлебіна К. Ю. Суб'єкт владних повноважень як відповідач у справах адміністративної юрисдикції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / К. Ю. Пуданс-Шушлебіна; Ін-т законодавства Верх. Ради України. – К., 2013. – 20 с.

277. Пучинский В. К. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству / Пучинский В. К. — М.: Горюриздат, 1962. — 90 с.

278. 46. Великий тлумачний словник української мови / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. — Ірпінь: Перун, 2005. — 1728 с.

279. Работинська В. О. Принцип гласності цивільного процесу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Работинська Вікторія Олександрівна; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — Київ, 2017. — 18 с.

280. Ренненкампф Н. К. Юридическая энциклопедия / Ренненкампф Н. К.— 4-е изд.— СПб.; К.: Н.Я. Оглоблин, 1913. — 302 с.

281. Решетникова И. В. Гражданский процесс : курс лекций / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. — М.: Норма, 2004. — 329 с.

282. Рибченко А. О. Верховенство права як принцип адміністративного судочинства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Рибченко Анатолій Олексійович; Нац. ун-т держ. податк. служби України. — К., 2013. — 20 с.

283. Рожнов О. В. Проблемы процессуальной формы в гражданском судопроизводстве / О. В. Рожнов // Проблеми законності. — Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 1998. — Вип. 34. — С. 159—163.

284. Романюк Я. Актуальні питання реформування цивільного процесуального законодавства України / Я. Романюк, І. Бейцун // Право України. — 2012. — № 8. — С. 288—305.

285. Романюк Я. М. Масовий позов: загальна характеристика, зарубіжний досвід і перспективи впровадження в Україні / Я. М. Романюк, Л. О. Майстренко // Вісник Верховного Суду України. — 2015. — № 3 (175). — С. 35—47.

286. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник / З. В. Ромовська. — К.: Атіка, 2005. — 560 с.

287. Руденко М. Представництво прокурором інтересів громадянина і держави в суді (теоретичний і практичний аспекти) / М. Руденко, В. Глаговський // Право України. — 1998. — № 2. — С. 7—9.

288. Русин О. Ю. Судове представництво в цивільному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Русин Олександр Юрійович; Держ. вищ. навч. закл. «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника», Навч.-наук. юрид. ін-т. — Івано-Франківськ, 2017. — 17 с.

289. Рябченко Ю. Ю. Вдосконалення процесуального статусу сторін у контексті розвитку медіації в Україні / Ю. Ю. Рябченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. — Випуск 43. Том 1. — 2017. — С. 132—135.

290. Рябченко Ю. Ю. Вимоги до судового представника в контексті судової реформи та з урахуванням реалізації засад «електронного правосуддя» / Ю. Ю. Рябченко // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. — № 1. — Том 2. — 2017. — С. 65—68.

291. Рябченко Ю. Ю. До питання вдосконалення правового регулювання участі представника в цивільному судочинстві [Електронний ресурс] / Ю. Ю. Рябченко // Журнал східноєвропейського права. — 2015. — № 11. — С. 76—81. — Режим доступу: http://easternlaw.com.ua/uk/civilne-pravo-i-civilnij-proces-simejne-pravo-mizhnarodne-privatne-pravo/ryabchenko-yu-yu-do-pitannya-vdoskonalennya-pravovogo-regulyuvannya-uchasti-predstavnika-v-civilnomu-sudochinstvi . — Назва з екрану.

292. Рябченко Ю. Ю. До питання ролі суду у встановленні обставин у справах за позовами на захист прав невизначеного кола осіб / Ю. Ю. Рябченко // Право і суспільство. — 2016. — Ч. 2. — № 1. — С. 49—54.

293. Рябченко Ю. Ю. Законний інтерес і процесуальний статус: проблеми співвідношення / Ю. Ю. Рябченко // Збірник наукових

праць «Науковий вісник публічного та приватного права». — 2017. — № 4. — С. 57—60.

294. Рябченко Ю. Ю. Захист судом процесуальних прав матеріально заінтересованих учасників цивільного процесу: питання вдосконалення / Ю. Ю. Рябченко // Прикарпатський юридичний вісник. — 2017. — Випуск 5 (20). — С. 94—97.

295. Рябченко Ю. Ю. Компетенція суду як основа процесуального статусу судді в цивільному процесі / Ю. Ю. Рябченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки» 2017. — № 5. Том 1. — С. 121—123.

296. Рябченко Ю. Ю. Конституційні та адміністративно-правові засади участі у цивільному судочинстві інших учасників цивільного процесу, як основа їх процесуальної правосуб'єктності / Ю. Ю. Рябченко // Правові новели. — 2017. — № 3. — С. 70—74.

297. Рябченко Ю. Ю. Особенности функций суда в отдельных видах производств и процедур в гражданском процессе / Ю. Ю. Рябченко // Legea si viata. — 2016. — № 1/3. — С. 88—91.

298. Рябченко Ю. Ю. Особи, які беруть участь у справі: окремі проблеми визначення та законодавчого закріплення / Ю. Ю. Рябченко // Збірник наукових праць «Право та державне управління». — 2017. — № 4 (29) том 1. — С. 87—91.

299. Рябченко Ю. Ю. Представник та його повноваження у справах за участі суб'єктів публічної влади / Ю. Ю. Рябченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. — Серія: Право. — 2017. — Випуск 47. Том 1. — С. 163—166.

300. Рябченко Ю. Ю. Проблемні питання визначення складу суду у справах за позовами про захист прав невизначеного кола осіб / Ю. Ю. Рябченко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. — Серія: Юриспруденція. — 2015. — Випуск 17. — Том 2. — С. 12—15.

301. Рябченко Ю. Ю. Процесуальний статус учасників цивільного процесу: сучасний стан наукової розвідки / Ю. Ю. Рябченко // Национальный юридический журнал: теория и практика. — 2015. — № 6 (16). — С. 148—152.

302. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права як багатоаспектне явище в контексті євроінтеграційних процесів в Україні / Рябченко Ю.Ю. // European vector of contemporary juris-

prudence: the experience of Ukraine and the Republic of Poland : Collective monograph. — Volume 2. — Sandomierz: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. — 524 p. — P. 335—360.

303. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкти, які надають суду консультаційну допомогу під час розгляду і вирішення справи: проблемні питання визначення та законодавчого закріплення / Ю. Ю. Рябченко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. — 2017. — Випуск 29. Том 1. — С. 124—126.

304. Рябченко Ю. Ю. Юридична відповідальність та процесуальний статус особи: окремі проблеми співвідношення / Ю. Ю. Рябченко // Право і суспільство. — 2017. — № 6. — С. 74—78.

305. Рябченко Ю. Ю. До питання визначення принципу верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і співвідношення його з принципом законності / Ю. Ю. Рябченко // Право і суспільство. — 2017. — № 1. — Ч. 1. — С. 72—76.

306. Рябченко Ю. Ю. Проблеми правового регулювання складу суду при розгляді справ окремого провадження у зв'язку із проведенням судової реформи [Електронний ресурс] / Ю. Ю. Рябченко / / Правова просвіта. — 2016. — № 1. — С. 240–248. — Режим доступу: http://www.pravo.nayka.com.ua/pdf/1_2016/27.pdf. — Назва з екрану.

307. Рябченко Ю. Ю. Професійний характер правової допомоги як критерій визначення меж виключних повноважень адвоката в цивільному судочинстві щодо її надання / Ю. Ю. Рябченко // Visegrad Journal on Human Rights. — 2016. — № 6/2. — С. 150—154.

308. Рябченко Ю. Ю. Розвиток процесуальних гарантій участі адвоката в цивільному судочинстві з урахуванням реалізації засобів «електронного правосуддя» / Ю. Ю. Рябченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. — Серія Юридичні науки. — Випуск 1. — Том 1. — 2017. — С. 92—95.

309. Рябченко Ю. Ю. Цивільний процесуальний статус експерта з питань права: питання вдосконалення правового регулювання [Електронний ресурс] / Ю. Ю. Рябченко // Правова просвіта. — 2017. — № 11. — Режим доступу до док.: http://www.pravo.nayka.com.ua/pdf/11_2017/5.pdf. — Назва з екрану.

310. Рязановский В. А. Единство процесса : учебное пособие / В. А. Рязановский. — 2005. — 80 с.

311. Сабецька А. Правосуддя дорогою ціною. Чому право на суд стає в Україні розкішшю? [Електронний ресурс] / А. Сабецька // Вебсайт «Обєднання «Самопоміч». — Режим доступу до док.: http://kyiv.samopomich.ua/pravosuddya-dorogoyu-tsinoyu-chomu-pravo-na-sud-staye-v-ukrayini-rozkishshyu/. — Назва з екрану.

312. Савчин Н. М. Судові помилки при розгляді та вирішенні цивільних справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Савчин Неля Миколаївна; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. — К., 2016. — 20 с.

313. Сакара Н. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах// Право України. — 2004. — № 1. — С. 105—109.

314. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія / Н. Ю. Сакара. — Х.: Право, 2010. — 216 с.

315. Сакара Н. Ю. О соотношении понятий «правосудие» и «гражданский процесе» / Н. Ю. Сакара // Экономика и право Казахстана. — 2013. — № 22 (454). — С. 55—56.

316. Самбор М. А. Інтерес в праві: загальнотеоретичні аспекти розуміння та реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Самбор Микола Анатолійович. — К., 2010. — 20 с.

317. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса / Т. В. Сахнова. — М.: Статут, 2014. — 784 с.

318. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты / Т. В. Сахнова. — М.: Волтерс Клувер, 2008. — 696 с.

319. Свердлык Г. А. Гражданско-правовые способы сочетания общественных, коллективных и личных интересов / Г. А. Свердлык. — Свердловск, 1980. — С. 19.

320. Світлична Г. О. Адвокат у цивільному судочинстві: процесуальне становище, підстави та форми надання правової допомоги / Г. О. Світлична // Науковий вісник Херсонського державного університету. — 2016. — Серія: Юридичні науки. — Випуск 2. — Том 1. — С. 99—103.

321. Світлична Г. О. Представництво як форма надання правової допомоги в цивільному судочинстві / Г. О. Світлична // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. — Серія: Юриспруденція. — 2014. — № 10-1. — Том. 1. — С. 212—215.

322. Севрук О. Р. Представництво прокурором інтересів громадян та держави у наказному провадженні : автореф. дис ... канд.

юрид. наук: 12.00.10 / Севрук Оксана Романівна; Генеральна прокуратура України. НАП України. — К., 2014 . — 20 с.

323. Сеньків О. І. Судовий розсуд в адміністративному судочинстві : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Сеньків Остап Ігорович; Нац. ун-т держ. податкової служби України. 2012. — Ірпінь: Б. в., 2012 . — 20 с.

324. Сібільов Д. М. Участь третіх осіб у цивільному судочинстві : автореф. ... к.ю.н.: 12.00.03 / Денис Михайлович Сібільов; Національна юридична академія України імені Я. Мудрого. — Х., 1998. — 19 с.

325. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. — Х.: Еспада, 2006.— 776 с.

326. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. — К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. — 520 с.

327. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія / С. О. Сліпченко. — Х.: Діса плюс, 2013. — 552 с.

328. Собрание сочинений К.Д. Кавелина: Этнография и правоведение. Исследования, очерки и заметки. — Т. 4 / К. Д. Кавелин. — С.Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1900. — 680 с.

329. Сопілко І. М. Теоретико-правові підходи до розуміння суб'єктів права окремими галузевими науками / І. М. Сопілко // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. — 2008. — № 4. — С. 66—70.

330. Спасибо-Фатеєва І. В. Трансцендентна судова мімікрія, або про принципи права, аналогія закону та права у судовій практиці / І. В. Спасибо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук України. — Х.: Право, 2003. — № 4 (35). — С. 137—148.

331. Спірні питання представництва юридичних осіб: постанова Вищого господарського суду від 02.08.2001 р. № 2/487 // Вісник господарського судочинства. — 2002. — 00. — № 2.

332. Справа «Бестіянець проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 04.10.2012 р. // Урядовий кур'єр. — 2012. — 11. — № 205 (08.11.2012).

333. Справа «Бурдов проти Росії»: рішення Європейського суду з прав людини від 07.05.2002 р. // Закон і Бізнес. — 2005. — 09. — № 36.

334. Справа «Дія 97» проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 21.10.2010 р. // Офіційний Вісник України. — 2013. — 10. — № 73. — Ст. 2731.

335. Справа «Желтяков проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 09.06.2011 р. // Офіційний Вісник України. — 2012. — 03. — № 21. — Ст. 815.

336. Справа за конституційним зверненням громадян Проценко Р. М., Ярошенко П. П. та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води): рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 р. № 9-зп // Офіційний вісник України. — 1998. — № 1 (22.01.98). — Ст. 25.

337. Справа «Лучанінова проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 09.06.2011 р. // Офіційний Вісник України. — 2012. — 09. — № 70. — Ст. 2853.

338. Справа «Менчинська проти Російської Федерації»: рішення від 15 січня 2009 р. (заява№ 42454/02) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB002&n=137920#0675409156867893.

339. Справа «Проніна проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 18.07.2006 р. // Закон і Бізнес. — 2006. — 08. — № 32.

340. Справа «Рябих проти Росії»: рішення Європейського суду з прав людини від 03.12.2003 р. // Юридичний вісник України. — 2005. — 01. — № 4.

341. Справа «Салов проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 06.09.2005 р. // Закон і Бізнес. — 2006. — 10. — № 41.

342. Справа «Серявін та інші проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 10.02.2010 р. //Офіційний Вісник України. — 2011. — 10. — № 76. — Ст. 2833.

343. Справа «Ткаченко проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 04.04.2013 р. // Урядовий кур'єр. — 2013. — 04. — № 80 (27.04.2013).

344. Справа «Хажевський проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 19.04.2012 р. // Урядовий кур'єр. — 2012. — 05. — № 90 (23.05.2012).

345. Справа «Христов проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 19.02.2009 р. // Офіційний Вісник України. — 2009. — 09. — № 68. — Ст. 2372.

346. Справа «Чуйкіна проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 13.01.2011 р. // Офіційний Вісник України. — 2013. — 03. — № 21. — Ст. 737.

347. Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2009 р. // Офіційний Вісник України. — 2010. — 03. — № 13. — Ст. 651.

348. Справа «Олександр Волков проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 09.01.2013 р. // Офіційний Вісник України. – 2013. – 11. — № 89. Ст. 3307.

349. Справа «Плахтєєв та Плахтєєва проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 12.03.2009 р. // Судова практика. — 2010. — 00. — № 4.

350. Стан здійснення правосуддя у 2016 році: Доповідь Голови Верховного Суду України Ярослава Романюка на XIV позачерговому з'їзді суддів України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Верховний Суд України». — Режим доступу до док.: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/7574539A85ADDC8BC2258 0E300505838 . — Назва з екрану.

351. Степаненко Т. В. Доказування за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб / Т. В. Степаненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. — 2013. — Вип. 6. — Том 1. — С. 50–54.

352. Степаненко Т. В. Судочинство у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Степаненко Тетяна Володимирівна; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2008. — 20 с.

353. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / Р. О. Стефанчук. — Хмельницький: Вид. Хмельницького університету управління та права, 2007. — 626 с.

354. Стратегія розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016-2020 роки [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Національна академія правових наук України». — Режим доступу до док.: http://www.aprnu.kharkiv.org/doc/strategiya.pdf. — Назва з екрану.

355. Суб'єкт права [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Вікіпедія: Вільна енциклопедія». — Режим доступу до док.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Суб%27єкт_права. — Назва з екрану.

356. Судова реформа в Україні: європейський вектор [Електронний ресурс] // Вісник Верховного Суду України. — 2015. — № 5 (177). — С. 4—13.

357. Супрун Л. Окремі аспекти представництва у цивільному процесі за законодавством України та Іспанії: порівняльно-правовий аналіз [Електронний ресурс] / Л. Супрун // Юридичний журнал. — 2012. — № 6. — Режим доступу до док.: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3791. — Назва з екрану.

358. Тарасов О. В. Проблема суб'єкта в міжнародному публічному праві : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Тарасов Олег Володимирович; Нац. юрид. ун- т ім. Я. Мудрого. — Х., 2015. — 40 с.

359. Тарахонич Т. Правовий статус / Т. Тарахонич // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп.ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я.Тацій, Ю. С. Шемшученко. — К.: Ін Юре, 2006. — Т. 1: Теоретико- методологічні та концептуальні засади поліцейської деонтології. — 1232 с.

360. Татулич І. Ю. Засоби та гарантії ефективного цивільного судочинства [Електронний ресурс] / І. Ю. Татулич // Журнал східноєвропейського права. — 2016. — № 29. — С. 69—82. — Режим доступу до док.: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2016/07/tatulych_29.pdf. — Назва з екрану.

361. Татулич І. Ю. Інститут представництва у справах окремого провадження / І. Ю. Татулич // Адміністративне право і процес. — 2014. — № 4 (10). — С. 241–246.

362. Татулич І. Ю. Стадії в цивільному судочинстві / І. Ю. Татулич // Підприємництво, госп-во і право. — 2008. — № 9. — С. 100—102.

363. Теоретико-методологічні засади диференціації та уніфікації в цивільно-му, господарському й адміністративному судочинстві: моногра-фія / О. А. Беляневич, І. Е. Берестова, С. С. Бичкова та ін.; за заг. ред. В. І. Бобрика. — К.: Ред. журн. «Право України», 2013. — 170 с.

364. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. — Х.: Право, 2006. — 688 с.

365. Теорія держави і права: підручник / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с.

366. Тимошевська І. П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб : монографія / Тимошевська І. П. — Х.: Еспада, 2014. — 176 с.

367. Тимошевська І. П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Тимошевська Ірина Петрівна; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». — К., 2012. — 21 с.

368. Тимошенко О. А. Касаційне провадження у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Тимошенко Ольга Анатоліївна; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2012. — 20 с.

369. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03; 12.00.07 / Г. П. Тимченко. — К., 2012. — 40 с.

370. Ткачева Н. Н. Обеспечение иска в гражданском судопроизводстве: науч.-практ. пособие / Н. Н. Ткачева. — М.: Волтерс Клувер, 2011. — 136 с.

371. Ткаченко А. Л. Правова природа представництва в цивільному судочинстві / А. Л. Ткаченко, Д. О. Волошина, О. Л. Ліманська, В. С. Яровий // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. — 2014. — № 3Sm // Веб-сайт «Междисциплинарные исследования в науке и образовании: электронный научный журнал» — Режим доступу до док.: http://mino.esrae.ru/167-1390. — Назва з екрану.

372. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві: моногр. / О. С. Ткачук. — Х.: Право, 2016. — 600 с.

373. Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Ткачук Олег Степанович; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2016. — 38 с.

374. Ткачук О. С. Сучасне реформування судової системи України в аспекті єдності суду касаційної інстанції / О. С. Ткачук, С. В. Глущенко // Часопис цивіл. і кримін. судочинства. — 2012. — № 1. — С. 95—106.

375. Ткачук О. Концепт глобализации гражданского процесса: генезис и современные практики / О. Ткачук // Legea si Viata. — 2016. — №3 (19). — С. 136—140.

376. Ткачук О. Роль судді у цивільному судочинстві як складова права на справедливий суд / О. Ткачук // Слово Нац. шк. суддів України. —2015. — №4 (13). — С. 6—17.

377. Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Толстой Ю. К. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1959. — 88 с.

378. Топор І. В. Теоретико-правова характеристика процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Топор Іван Вікторович; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад». — Одеса, 2014. — 23 с.

379. Трач Ю. Ю. Окремі аспекти доказування в груповому позові / Ю. Ю. Трач // Держава і право. Юридичні і політичні науки. — Випуск 47. — С. 400—406.

380. Третейські суди в Україні / Ю. А. Михальський та ін.; ред. В. П. Самохвалов, А. Ф. Ткачук. — К., Інститут громадянського суспільства: ТОВ «ІКЦ Леста», 2007. — 184 с.

381. Треушников М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М.: Городец, 2004. — 272 с.

382. Треушников М. К. Доказательства и доказывание в советском гражданском процессе / М. К. Треушников. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — 160 с.

383. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой, Кн.— М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1917. — 227 с.

384. Трубников П. Я. Судебное разбирательство гражданских дел / П. Я. Трубников. — М.: Госюриздат, 1962. — 101 с.

385. У справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу): рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 // Офіційний вісник України. — 2009. — № 79 (23.10.2009). — Ст. 2694.

386. У справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністра-

тивні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника): рішення Конституційного Суду України від 16.11.2000 р. № 13-рп/2000 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 47 (08.12.2000). — Ст. 2045.

387. У справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес): рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 50 (31.12.2004). — Ст. 3288.

388. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання): рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 45 (26.11.2004). — Ст. 2975.

389. У справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді): рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 р. № 3-рп/99 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 15 (30.04.99). — Ст. 614.

390. Удальцова И. В. Проблема судебного признания гражданина ограниченно дееспособным или недееспособным : учебное пособие / И. В. Удальцова. — Х.: Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого, 1999. — 46 с.

391. Уніфікація та диференціація загальних положень цивілістичного процесуального законодавства України : монографія / І. Е. Берестова та ін.; ред. В. І. Бобрик; НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака, Нац. акад. прав. наук України. — Київ : НДІ приват. права і підприємництва, 2013. — 191 с.

392. Фазикош, Г. В. Судове рішення в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Г. В. Фазикош. — Х., 2008. — 20 с.

393. Фартушок Н. Б. Тягар доказування в цивільному судочинстві: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Фартушок Назар Богданович; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — Київ, 2016. — 20 с.

394. Фещик Н. Адвокатська монополія на представництво в судах України – якісно позитивні зміни чи спосіб затягування клієнтів? [Електронний ресурс] / Н. Фещик // Офіційний сайт «Національна асоціація адвокатів України». — Режим доступу до док.: http://unba.org.ua/publications/1070-advokats-ka-monopoliya-na-predstavnictvo-v-sudah-ukraini-yakisno-pozitivni-zmini-chi-sposib-zatyaguvannya-klientiv.html. — Назва з екрану.

395. Философский энциклопедический словарь. — М.: Инфра-М, 2003. — 576 с.

396. Фролова О. В. Апеляційне оскарження ухвал суду першої інстанції у цивільному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Фролова Ольга Вікторівна; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. — Київ, 2017. — 20 с.

397. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві : науково-методичний посібник для суддів / Т. І. Фулей. — К., 2015. — 128 с.

398. Фурсов Д. А. Теория правосудия в кратком трехтомном изложении по гражданским делам / Д. А. Фурсов, И. В. Харламова. — Т. 1 : Теория и практика организации правосудия. — М.: Статут, 2009. — 524 с.

399. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. — М.: Юридическая литература, 1974. — 352 с.

400. Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк / В. М. Хвостов. — СПб. — М. — Варшава-Вильнюс, 1906. — 136 с.

401. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права : учебное пособие / ред. З. М. Черниловский. — М., 1994. — 413 с.

402. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Хрестоматия: учебное пособие / В. Н. Хропанюк. — М., 1998. — 944 с.

403. Хутыз М. Х. Общие положения гражданского процесса (историко-правовое исследование) / М. Х. Хутыз. — М.: Юрид. лит, 1979. — 109 с.

404. Царев Д. М. Эволюция категории «объект правоотношений» в отечественной юриспруденции : дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / Царев Дмитрий Николаевич; — М.: РГБ, 2003. — 187 с.

405. Цивільне право : підручник у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.) та ін.; ред. В. І. Борисова та ін. — Х.: Право, 2011. — Т. 1. — 656 с.

406. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В. В. Комаров та ін.; ред В. В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с.

407. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В. В. Комаров та інші. — Х.: Право, 2016. — С. 518—541.

408. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV: за станом на 07 берез. 2018 р. // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11 (28.03.2003). — Ст. 461.

409. Цивільний процес України : підручник / ред. В. О. Кучер. — ЛьвДУВС, 2016. — 768 с.

410. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV: за станом на 14 листоп. 2017 р. // Офіційний вісник України. — 2004. — № 16 (07.05.2004). — Ст. 1088 (із змінами).

411. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.07.1963 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 10.12.2015 р.

412. Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам / А. В. Цихоцкий. — Новосибирск: Наука: Сиб. предприятие РАН, 1997. — 392 с.

413. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: моногр. / Цувіна Т. А. — Х.: Слово, 2015. — 281 с.

414. Цувіна Т. А. Криза цивільного судочинства другої половини XX століття як фактор інтернаціоналізації цивільного судочинства / Т. А. Цувіна // Підприємництво, госп-во і право. — 2012. — № 5. — С. 107—111.

415. Цувіна, Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: моногр. / Т. А. Цувіна. — Х.: Слово, 2015. — 281 с.

416. Цуркан М.І. Правове регулювання публічної служби в Україні. Особливості судового розгляду спорів: монографія / М. І. Цуркан. – Х.: Право, 2010. — 216 с.

417. Цюра В. Концепція представництва в світлі положень сучасного цивільного та цивільного процесуального законодавства України [Електронний ресурс] / В. Цюра // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — Серія: Юридичні науки. — 2012/90. — Режим доступу до док.: http://papers.univ.kiev.ua/jurydychni_nauky/articles/The_concept

_of_representation_in_the_context_of_the_moder n_civil_and_civil_procedural_legislation_of_Ukraine_19694.pdf. — Назва з екрану.

418. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. В. Цюра. — К., 2005. — 24 с.

419. Чванкін С. А. Добровільне представництво у цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Чванкін Сергій Анатолійович; Одеська національна юридична академія. — Одеса, 2005. — 22 с.

420. Чекмарева А. В. Цель и задачи подготовки гражданских дел к судебному разбирательству / А. В. Чекмарева // Арбитраж, и гражд. процесс. — 2012. — № 9. — С. 13—15.

421. Ченцов Н. В. Проблемы защиты государственных интересов в гражданском судопроизводстве / Н. В. Ченцов; ред. Р. Е. Гукасян. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 1989. — 185 с.

422. Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання : монографія / М. Є. Черкас. — Х.: Право, 2014. — 153 с.

423. Чернушенко А. В. Судова влада і судова система України / А. В. Чернушенко // Суд. апеляція. — 2005. — № 1. — С. 9—23.

424. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения / Н. А. Чечина // Избранные труды по гражданскому процессу. — СПб.: Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. — С. 21—22.

425. Чечот Д.М. Участники гражданского процесса / Д. М. Чечот. — М.: Госюриздат, 1960. — 189 с.

426. Чигир В. Ф. Юридические лица (комерчиские и некомерчиские организации) Республики Беларусь / В. Ф. Чигир. — Минск: Амалфея, 2012. — 320 с.

427. Чурпіта Г. В. Захист цивільних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства / Г. В. Чурпіта. — К.: Алерта, 2016. — 434 с.

428. Чурпіта Г. В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Чурпіта Ганна Вікторівна; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 2016. — 40 с.

429. Чучков О. Участь держави у цивільному процесі в Україні [Електронний ресурс] / О. Чучков, Н. Чучкова // Веб-сайт «Прав-

ник: Бібліотека наукової юридичної періодики». — Режим доступу до док.: http://www.pravnuk.info/urukrain/1401-uchast-derzhavi-u-civilnomu-procesi-v-ukrani.html. — Назва з екрану.

430. Чучкова Н. О. Консул як суб'єкт захисту прав, свобод та інтересів іноземних осіб у цивільному процесі України [Електронний ресурс] / Н. О. Чучкова // Вісник Академії адвокатури України. — 2012. — Число 3 (25). — Режим доступу до док.: http://aau.edu.ua/visnyk/text25/12cnocpu.pdf. — Назва з екрану.

431. Чучкова Н. О. Участь іноземних осіб у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Чучкова Наталія Олександрівна; Нац. акад. внутр. справ. — К., 2013. — 20 с.

432. Шапп Я. Основы гражданского права Германии / Я. Шапп; пер. с нем. К. Арсланов. — М.: БЕК, 1996. — 304 с.

433. Швед Е. Ю. Види процесуальних актів-документів в адміністративному судочинстві // Теорія та практика державного управління: Зб. наук. праць.— Вип. 4(19).— Х.: Магістр, 2007.— С. 303–308.

434. Швед Е. Ю. Поняття процесуального акта-документа з адміністративних справ [Електронний ресурс] / Е. Ю. Швед // Форум права. 2007.— № 3.— С. 278—282. — Режим доступу до док.: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07sejzas.pdf. — Назва з екрану.

435. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. — М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1911. — 698 с.

436. Шишкин С. А. Состязательность в гражданском и арбитражном судопроизводстве / С. А. Шишкин. — М.: Городец, 1997. — 192 с.

437. Шишкін В. Прокуратура і правосуддя в суверенній Україні / В. Шишкін // Право України. – 1992. – № 1. – С. 5–11.

438. Штефан М.Й. Цивільний процес / М.Й. Штефан. — К.: Ін Юре, 1997. — 608 с.

439. Юдин, А. В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве / А. В. Юдин. — СПб.: Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. — 360 с.

440. Юревич І. В. Єдність судової влади: моногр. / Юревич І. В. — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2014. — 263 с.

441. Яворський В. Д. Суб'єкти виборчого права України: поняття, ознаки та їх види / В. Д. Яворський // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — Х.: Право, 2002. — Вип. 4. — С. 45—50.

442. Яковлев В. Ф. Статус судьи есть статус власти / В. Ф. Яковлев // Государство и право. — 2004. —№ 11. — С. 5.

443. Яроцький В. Л. Характеристика основних стадій механізму цивільно-правового регулювання / В. Л. Яроцький // Право України. — 2010. — № 12. — С. 18—24.

444. Ясинок М. М. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України : монографія / М. М. Ясинок, Я. Я. Мельник, М. Б.Мельник. — К.: Правова єдність, 2014. — 336 с.

445. Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект) : монографія / М. М. Ясинок; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — Суми: СНАУ, 2011. — 380 с.

446. Ясинок М. М. Заочне рішення у цивільному судочинстві [Текст] / М. М. Ясинок // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. — 2005. — Вип. 31. — С. 427—431.

447. Яценко Н. Г. Правовий статус суду в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Яценко Ніна Григорівна; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2014. — 20 с.

448. Case of Airey v. Ireland: Judgment of ECHR, 9 October 1979, no 6289/73 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57420. — Назва з екрану.

449. Case of Bertuzzi v. France: Judgment of ECHR, 13 February 2003, no 36378/97 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/ pages/search.aspx?i=001-60939. — Назва з екрану.

450. Case of Brumarescu v. Romania, 23 January 2001, no. 28342/95 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59159. — Назва з екрану.

451. Case of Cesarini v. Italy: Judgment (Merits and Just Satisfaction), 12/10/1992, no. 11892/85 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database».

— Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57773. — Назва з екрану.

452. Case of Christine Goodwin v. the United Kingdom: Judgment (Merits and Just Satisfaction), 11/07/2002, no. 28957/95 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60596. — Назва з екрану.

453. Case of Gorzelik and Others v. Poland: Judgment (Merits), 17/02/2004, no. 44158/98 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61637. — Назва з екрану.

454. Case of Hadjianastassiou v. Greece, 16 December 1992, Published in A252 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57779. — Назва з екрану.

455. Case of Higgins v. France, 19 February 1998, § 42, Reports of Judgments and Decisions 1998-I [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58129. — Назва з екрану.

456. Case of Hiro Balani v. Spain, 09 December 1994, § 27, Series A no. 303-B [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57910. — Назва з екрану.

457. Case of Hirvisaari v. Finland, no. 49684/99, §§ 31-32, 27, September 2001 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59682. — Назва з екрану.

458. Case of Hornsby v. Greece: Judgment (Merits), 19/03/1997 no. 18357/91 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020. — Назва з екрану.

459. Case of Suominen v. Finland: Judgment (Merits and Just Satisfaction), 01 July 2003, no. 37801/97 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178. — Назва з екрану.

460. Case of Muti v. Italy: Judgment (Merits and Just Satisfaction), 23/03/1994, no. 14146/88 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57869. — Назва з екрану.

461. Case of Van de Hurk v. the Netherlands, 19 April 1999, § 61, Series A no. 288 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». — Режим доступу до док.: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57878. — Назва з екрану.

Наукове видання

РЯБЧЕНКО Юрій Юрійович

СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Монографія

За редакцією автора

Підп. до друку 16.07.2018.
Формат 60х84/16. Гарнітура OfficinaSerifCTT.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,62.
Ум. фарб.-відб. 21,62. Обл.-вид. арк. 18,23.
Тираж 300 пр. Вид. № 11.

Видавець і виготовлювач:
ВВП «Мрія». 40000, Суми, Кузнечна, 2.
Тел. 221-323, 679-215.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ДК, № 2765 від 15.02.2007.